

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XX

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1974

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XX

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD.

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1975

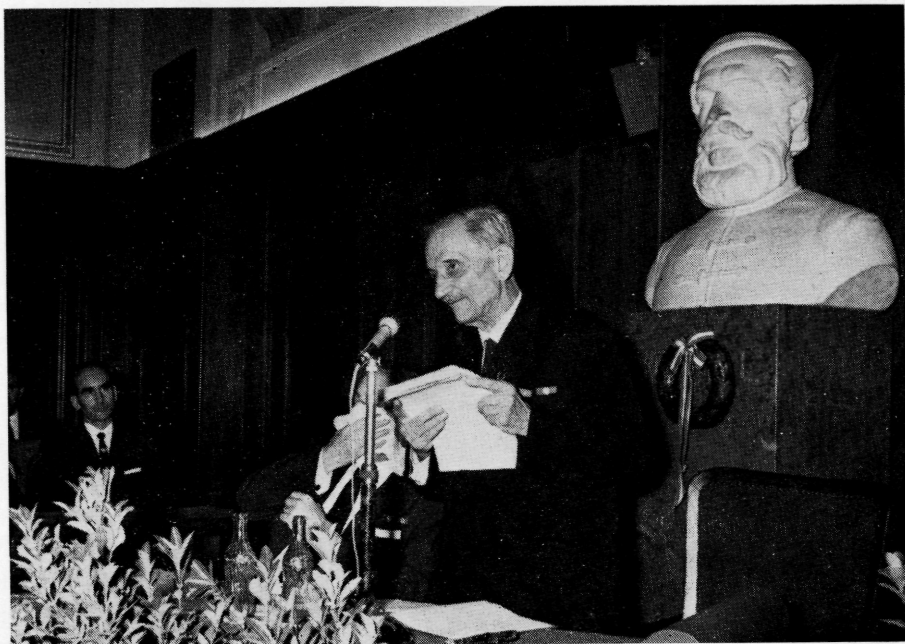
**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE**

© *Kálmán Béla*, 1975

Bárczi Géza átveszi a Kossuth Lajos Tudományetem díszdoktori oklevelét
(1973. szeptember 27.).

Bárczi Géza díszdoktori előadását tartja. — (Hapák József felvételei).

Bárczi Géza köszöntése

1973. szeptember 27-én a Kossuth Lajos Tudományegyetem Tanácsa Bárczi Géza állami és Kossuth-díjas akadémikus, nyugalmazott egyetemi tanárnak a „Doctor honoris causa” kitüntető címet adományozta, és ünnepélyesen beiktatta őt az egyetem díszdoktorainak sorába.

A nyolcvanadik születésnapjához közeledő, világszerte ismert magyar nyelvtudós kitüntetését az tette közvetlenül is indokolttá, hogy hatalmas pályájának egy igen fontos szakaszát — az 1941—1952 közötti évtizedet — egyetemünk professzoraként, a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatójaként Debrecenben élte át, dolgozta végig. Ez a — külső körülményeit tekintve rendkívül nehéz, háborús és egyéb bonyolult problémákkal terhes — időszak meghatározó jelentőségű volt nemcsak Bárczi Géza magyar nyelvtudósi pályájának kibontakozására nézve, nemcsak a nevével jelzett debreceni nyelvészeti iskola kialakulását tekintve, hanem — hatásában, közvetve — az egész magyar nyelvtudomány vonatkozásában is.

Debrecenbe kerülésekor Bárczi Géza mögött már csaknem két évtizedes tanári és tudományos múlt állott. Igaz, kortársainak egy része kizárólag romanistaként tartotta számon szótörténeti tanulmányai alapján, de sokan már ekkor is többet ismertek munkásságából: feltűnést keltettek az argóról, a pesti nyelvről, a városi népnyelvről írt tanulmányai csakúgy, mint a Magyarosan hasábjain közétett nyelvhelyességi, nyelvművelő cikkei. Amikor két egyetem magántanáráként, az akadémia levelező tagjaként Debrecenbe kinevezték, már elhagyta a nyomdát a Magyar Szófejtő Szótár, a magyar köznyelv első teljes etimológiai szótára. Ez a mű, amely egycsapásra a legfontosabb kézikönyve lett minden magyar nyelvésznek, olyan hatalmas nyelvtörténeti felkészültségről tett bizonyosságot, hogy ettől kezdve senki sem vonta kétségbe szerzőjének magyar nyelvész voltát.

A debreceni egyetemi feladatokba való beilleszkedés természetesen új feladatokat állított Bárczi Géza elé. Erről — kitüntetésének másnapján, egykori tanszékén tett látogatásakor — így nyilatkozott: „Mikor ide kerültem, szokatlan feladat előtt álltam: én voltaképpen inkább romanista voltam, mint magyar nyelvész, és most belecsöppentem olyan feladatba, amelynek középpontjában természetesen a magyar nyelvtudomány állott. Igen sokat kellett tanulnom, és igen sokat kellett dolgoznom, hogy ennek a feladatnak meg tudjak

felelni... Én magyar nyelvészettel egyáltalában nem foglalkoztam addig, kivéve a szótörténetet, ami a francia kapcsolatokat illeti, dialektológiával pedig egyáltalában nem. Viszont úgy éreztem, hogy kötelességem a debreceni hagyományokba beilleszkedni. Tehát rámentem a dialektológiára is, és igyekeztem a lehetőség szerint tovább folytatni Csűrynek a gyűjtő és feldolgozó munkáját. Úgyhogy az én itteni professzorságom alatt a kiadványaink között továbbra is jelentek meg a Csűry szellemében készült népnyelvi gyűjtések és feldolgozások.”

A fenti szavak után talán nem hat túlságosan merész következtetésnek, ha azt hisszük: Debrecennek, az itteni professzori feladatkörnek valóban döntő hatása volt abban, hogy Bárczi Géza azzá a magyar nyelvészé vált, akit ma tisztelhetünk benne.

A személyes adottságok és a debreceni — sokszor éppenséggel kényszerítő — körülmények találkozása segítette annak az alkotó, tevékeny tudományos légkörnek a kialakulását is, amelyre ma mint sajátos iskolára tekinthetünk. E folyamat kezdeteire Bárczi Géza így emlékezik vissza: „A hallgatósággal hamar megbarátkoztam. Sikerült a tanszéken olyan bensőséges, családias légkört teremteni, amiben lassanként a hallgatók mind otthon érezték magukat. És ez nem engedékenységen alapult: a tanszéken igen komoly munka folyt, a könyvtár állandóan használatban volt. De ez a munka valahogy olyan könnyed, derűs volt, nem volt benne kényszeredettség! Szobám mellette állt a szemináriumnak, minduntalan kijöttem, megnéztem, ki mit dolgozik, segítettem, ha elakadt, és ilyen módon a hallgatókban is felkelt a bizalom a tanszék iránt: hogy itt szakmai problémákra segítséget kapnak, és egyszersmind harmonikus légkörben tölthetik még a szabad idejüket is. Ez igen nagy segítség volt a munka eredményességében. És — mint tegnap is említettem — az a szerencsém volt, hogy nagyon sok tehetséges tanítványom akadt, akikkel öröm és élvezet volt dolgozni, akiknek a haladását szemmel láthatólag lehetett követni, és akikből azután valóban a tudománynak tevékeny munkásai lettek, akik nevet, megbecsülést tudtak szerezni tehetségükkel, szorgalmukkal, munkásságukkal... Kizárólag itt éltem az egyetemen. Akárhányszor megtörtént, hogy megérkezett a vonat, egyenesen ide jöttem ki, és azután itt kezdődött a munkám. Viszont az egyetemi légkör annyira kedvező, annyira kellemes volt, annyira családias. Negyven magyar szakos volt akkor körülbelül, hát valóban egy nagy család volt. Mindenkit ismertem, tudtam, mit tud, mit nem tud, mik a gyenge, mik az erős pontjai. Szóval, meg lehetett valósítani azt, ami ideális volna, amiről »nagyüzemben«, például Pesten szó sem lehet, hogy az ember minden hallgatóját kívülről-belülről ismeri. Azt itt meg lehetett valósítani, és ez valóban nagyon jó volt.”

Igen, így volt. Ezt a családias légkört, ezt a mindig segíteni kész érdeklődést, a szellemes tréfálkozásba át-átcsapó kemény munkát, a vidám és komoly beszélgetéseket szokták — szoktuk — felidézni azokból az évekből, nem minden nosztalgia nélkül. És talán csak utólag vesszük észre: ez volt az a kohó,

amely bennünket egymáshoz közelebb hozott, nyelvünk szépségei iránt fogékonnyá tett, a tudománnyal megismertetett, professzorunkkal összeforrasztott. Napról-napra éreztük, hogyan növelik bennünk a tudomány iránti vonzódást a tudós rendkívüli emberi értékei, és hogyan fokozza a hatalmas, de sohasem kérkedő vagy önmutogató tudás az ember iránti vonzalmunkat, nagyrabecsülésünket, szeretetünket. Bárczi Géza a rá jellemző szerénységgel a szerencsének tulajdonítja, hogy tehetséges tanítványai akadtak, akikkel „öröm és élvezet volt dolgozni”. A helyzet megfordítva bizonyára még igazabb: az ő ihletett nevelő ereje vonzotta ellenállhatatlan mágnesként azokat, akik megérezték személyében a tiszta emberség, a lenyűgöző tudás és az önzetlen segítség varázsát. Szerencsénk azoknak volt és van, akiknek megadatott, hogy mellette tegyék meg az első lépéseket a tudósi vagy tanári pályán, az emberség útján.

Mi, mai debreceniek őszintén örülünk neki, hogy Bárczi Géza is úgy látja: Debrecen megadta számára az alkotó munka öröme mellé a tanítványokat nevelő, iskolát formáló tudós kibontakozásának lehetőségét, emberi melegét, az előbbinél bizonyára nem csekélyebb örömét is. Joggal írta tehát méltatója tíz évvel ezelőtt, hetvenedik születésnapja alkalmából: „Tudósi és tanári ráhatása — úgy láthatjuk — debreceni működésének éveiben érvényesült a leg-erősebben: ez időben a tanítványok egész sorát nevelte ki maga körül” (BENKŐ L.: NytudÉrt. 40. sz., 14). Igaz, e tanítványok java része nem maradt Debrecenben, de ennek a műhelynek szellemében dolgozik, bárhová került. Éppen úgy, mint az a sokkal szélesebb tanítványi sereg, amely ugyan a tudomány tevékeny művelőjévé nem válhatott, de professzorára, az intézet légkörére, meleg fészek hangulatára mindig szívesen emlékezik vissza, s talán nem tévedünk, ha azt mondjuk: tanárként működve nagyobb gondot fordít az anyanyelvi nevelés kérdéseire is, mint egyébként tenné.

Hogy mennyire sikerült Bárczi Gézának az intézet Csűry Bálint által meg-alapozott dialektológiai kutatásait folytatnia és továbbfejlesztenie, arra legjobb bizonyíték, hogy századunk két legnagyobb magyar nyelvjárástudományi vállalkozása: az országos nyelvatlasz és az új magyar tájszótár munkálatai is innen indultak el. Ez utóbbiról most így beszél Bárczi: „Itt indult meg voltaképpen az Új Magyar Tájszótár. Azt én harcoltam ki Pesten, hogy ez meglegyen, és hogy ebben az egyetemek részt vegyenek. Alapjában véve csak a debreceni egyetem vett egész komolyan részt, a pesti egyetem részben. Később azután átment az egész a Nyelvtudományi Intézetnek a kezébe, és ott folytatódik nagyon szép eredménnyel... De ez is itt indult meg, és ez is voltaképpen a Csűry-féle iskolának mintegy folytatása akart lenni, hogy íme, a magyar tájszavaknak egy olyan teljesebb, a régi tájszótárnál sokkal teljesebb gyűjteményét tudjuk adni, amely a kutatást tovább segítse.”

Egyébként — anyagilag — Debrecen sohasem „kényeztette el” Budapestről lejáró professzorát sem személyében, sem az intézeti kutatómunka pénzügyi támogatásában. A hetenkénti leutazás és albérleti életmód különösen a háborús

években sok megpróbáltatást okozott. A kutatási támogatásért folyamodó, az akkori „méltóságos főispánokhoz” és hasonló tisztségviselőkhez címzett kérelmek az irattárak mai olvasóiban egy letűnt korszak rossz emlékeit ébresztik fel. Bárczi Géza ezeket sohasem róttá fel Debrecennek, sőt, ha szóba hozzuk is előtte, bölcs derűvel, a humor hangján mondja el: hogyan „úsztá meg” németellenes kijelentéseinek következményeit 1944 tavaszán a megszállás után, hogyan került ki a Szálásira való felesküvés kötelmét később. Komolyan beszél viszont arról a veszélyről, amely nyelvtudományunkat, és annak hozzá hasonló, hajlíthatatlan képviselőit a negyvenes évek második felében, a marrizmus korszakában fenyegették, a Pravda-vita nyilvánosságra kerüléséig.

Nagy szeretettel emlékszik meg professzor társairól, akiknek túlnyomó többségével baráti jó viszonyban volt, hiszen szinte minden percét az egyetemen töltötte. A város, a táj inkább a feleségét ragadta meg: „Feleségem rendkívül imádta a Hortobágyot — mondja —, ő tudniillik svájci volt, és a hegyekhez szokott. Számára ez élmény volt: egy olyan síkság, ahol semmi sincsen, semmi-féle hegy, domborulat, púp sincsen, hogy rendkívül szerette. Úgyhogy kiment egy-egy hétre a Hortobágyra! Reggel négy órakor kelt fel a madarak ébredését hallgatni stb.”

Bárczi Géza jól tudta: a tudományos kutatásnak elengedhetetlen feltétele és előre lendítője a publicitás, a megjelentetés lehetősége. Ezért mozgatott meg minden követ, hogy a Csúry Bálinttól megindított intézeti évkönyvnek, a Magyar Nyelvjárásoknak a megjelenését a nehéz háborús körülmények között is biztosítani tudja. „A háború során a Magyar Népnyelv munkatársainak legnagyobb része szétszóródott, eltűnt, és a Magyar Népnyelvkutató Intézetet lényeges anyagi károsodás érte — írja az ötödik kötet borítóján. — Mindezek ellenére az intézet már 1945 tavaszán újra kezdte működését. . . Reméljük, hogy ifjú munkatársaink odaadó áldozatkészsége és ügybuzgalma, valamint a társadalom hathatós támogatása intézetünket, mely a népnyelvkutatás legrégibb intézménye, e nehéz éveken átsegítik, és a Magyar Népnyelv, ha szerény keretek között is, de szabályosabb időközökben kerülhet a szakemberek és a magyar nép nyelve iránt érdeklődő közönség kezébe.”

A Magyar Népnyelv a hatodik kötettel megszűnt ugyan, de Bárczi Géza nem nyugodott, míg az első adandó lehetőséget felhasználva — sok küzdelem és harc árán — meg nem indította az előbbinek szerves folytatásaként a Magyar Nyelvjárásokat, jelenlegi évkönyvünket.

Ma már ennek is idestova negyedszázada. Most, amikor a nyolcvan éves Bárczi Gézát, egyetemünk új díszdoktorát, intézetünk egykori szeretett professzorát, évkönyvünk újraindítóját köszöntjük, egyben azt reméljük: nemcsak mi érezzük őt tiszteletbeli debreceninek, hanem ő maga is elfogad bennünket sajtójának, tanítványainak.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Grußbotschaft an Géza Bárczi

Der Rat der Lajos-Kossuth-Universität zu Debrecen verlieh am 27. September 1973 dem Akademie-Mitglied, dem Staats- und Kossuth-Preisträger und Universitätsprofessor im Ruhestand, Géza Bárczi den auszeichnenden Titel „doctor honoris causa“.

Géza Bárczi war ein Jahrzehnt lang Lehrstuhlleiter und Professor des Instituts für Ungarische Sprachwissenschaft unserer Universität (1941—1952). Seine Wirkung, die eine wissenschaftliche Schule schuf, seine suggestive Lehr- und Erziehtätigkeit ist auch heute noch in unserer Universität, in unserem Institut von bestimmender Bedeutung. Auch der Neubeginn unseres Instituts-Jahrbuches „Magyar Nyelvjárások“ (Ungarische Mundarten) nach dem Krieg ist ihm zu verdanken: dessen ersten Band hat er noch selbst redigiert.

Anlässlich der Verleihung des auszeichnenden Titels begrüßt der gegenwärtige Lehrstuhlleiter des Instituts für Ungarische Sprachwissenschaft seinen ehemaligen Professor.

Á. SEBESTYÉN

Az ősmagyar kor és a magyar nyelvtörténet*

A magyar nép történetének időbeli felosztásában többféle szempont érvényesülhet. A legátfogóbb, legnagyobb szakaszolásban három korszakot különböztethetünk meg, persze ezeken belül további kisebb szakaszok állapíthatók meg a nép gazdasági, társadalmi és művelődési fejlődésének, a politikai eseményeknek megfelelően. A három nagy korszak közül az elsőnek az eleje az ősidők sűrű ködébe vesz, végét pedig az a fontos esemény határolja, amikor a magyarság, nyelvrokonaitól elválva, megindul történelmének önálló útján. Ezzel lezárul az előmagyar (vagyis magyarelőtti) kor, amikor még a magyarság nyelvrokonaival együtt, viszonylagos nyelvi, etnikai egységben éli az alacsony kultúrájú, halászó-vadászó, gyűjtögető népek életét. A következő, az ősmagyar kor az önálló életútra téréstől a honfoglalásig tehető, ez a vándorlások kora, mely a magyarság nagy műveltségváltásával, gazdasági átalakulásával járt együtt; iráni és török népek sodrásában maga a nomád kultúra legmagasabb fokára emelkedik, megismerkedik a földművelés elemeivel, sőt bizonyos differenciált kézi ipar kialakulása is megindul. A harmadik korszak a honfoglalástól napjainkig vihető, ekkor a magyarság beleilleszkedik a nyugati keresztény kulturális körbe, annak alkotó részévé válik, s gazdasági, társadalmi átalakulása némi fáziseltolódásokkal követi Európa gazdasági és művelődési fejlődését. Természetesen e korszakok elhatárolása, bár igen fontos események szolgálnak neki alapul, bizonyos fókig önkényes. Például a gyűjtögető, halászó, vadászó ugorokból nem lett egyszerre nagy csordákat, méneseket legeltető, harcias nomád nép, s a honfoglalás után a magyarság egy darabig tovább folytatta pusztai életét, változtatta szállásait, s csak fokozatosan lett földhöz kötött, nyugati gazdasági, társadalmi, politikai formákba illeszkedő néppé.

A szakadatlanul átalakuló, változó nyelv története szoros összefüggésben van annak a társadalomnak a történetével, melyet kiszolgál, mint a gondolatok és érzelmek közlésének eszköze, mely nélkül emberi társadalom aligha volna elképzelhető, s mely feladatának csak akkor tud megfelelni, ha mindig hozzáigazodik a változó élet, a változó műveltség követelményeihez. E szakadatlan átalakulás, melynek egyenletes folyását olykor törések, forrongások szakítják meg, mint a társadalmakét, adja a magyar nyelvtörténetet. Ezek során áll elő

* Elhangzott előadásként a Kossuth Lajos Tudományegyetemen a szerző díszdoktorrá avatása alkalmából rendezett ünnepségen 1973. szeptember 27-én.

az a magyar nyelv, mely legbecsesebb kincsünk, alkalmas minden gondolatnak és minden érzelemnek akár a legművészből, legnagyobb igényű kifejezésére. Fölmerül az a kérdés, hogyan, milyen utakon állt elő ez a nyelv, a mi nyelvünk; mit kapott az egyes nagy történeti korszakok társadalmától, hogyan jelentkezik e korok nyelvalkotó tevékenysége mai nyelvünkben. Mert természetesen ez elmúlt idők vívmányai ma is nyelvünk értékei, jellegzetességei közé tartoznak, sőt a nyelv kövületekben megőrzi a nép egész múltjának nyomait.

Az előmagyar kornak két dolgot, két értéket köszönhet nyelvünk és ezen át a magyarság. Az egyik a nyelv nyersanyaga, legalábbis e nyersanyagnak legnagyobb és legfontosabb része: a szókincs nélkülözhetetlen, legkezdetlegesebb része, így a névmások, a számnevek, a mindennapi fogalmak és folyamatok; cselekvések megjelölői, tehát az, amit nem éppen kifogástalan műszóval alapszókinsnek szoktak nevezni. Ebbe tartozik a képzők végtelenül gazdag sora; amely lehetővé tette, hogy nyelvünk mindig nagyrészt önmagából alakítsa ki az új műveltség, az új ideológia, az új fogalmak nyelvi megjelölőjét. De ezeken kívül az önálló életútjára induló magyarság még egy nem kevésbé fontos értéket örökölt a nyelvrokonaival való együttélés korából: néhány kezdetleges ragot, amelyek aztán rendkívül termékenynek bizonyultak, úgy hogy mondhatni, határozórag-rendszerünk ezek segítségével terebélyesedett ki; és főleg egy sor állandóvá vált szerkezetet, melyekből később a magyar nyelv egész nyelvtani rendszere kiépült. Hogy egy példát mondjak, az igei személyragok, szilárd meggyőződésem szerint, a finnugor, majd az ugoralapnyelvben még nem alakultak ki, tehát a *várom, várod, várja* stb. és a *várok, vársz, vár* stb. ragozási rendszerek még nem kristályosodtak ki, ellenben, legalább ami az első sort, a mai tárgyias alakokat illeti, megvolt az előzményük mint állandó és gyakori szókapcsolat — *vár én, vár te, vár ő* stb. típusú szerkezetekben — s ebben az *én, te, ő* névmásnak megfelelő szavak már a magyar nyelv külön életében tapadtak hozzá az igéhez és váltak személyragokká. Egyrészt ez a lexikális nyersanyag, másrészt azonban ezek a finnugorra jellemző szerkezetek, melyek aztán módosulva beépültek a magyar nyelvtani rendszerbe, teszik, hogy a magyar nyelv jellegzetesen és letagadhatatlanul finnugor nyelv.

A honfoglalás idejében viszont a nyelvtani rendszer, körülbelül úgy, ahogyan azt mai magyar nyelvünkben ismerjük, készen áll. Lényeges változás ezt a rendszert már nem fogja módosítani.

Ennek az utóbbi ezer évnek a nyelvtörténetét, hála az egyre bőségesebben áradó nyelvtörténeti adatoknak, forrásoknak, már részleteiben is elég jól ismerjük. Kétségtelen, hogy a magyar gondolkodás ez alatt a hosszú idő alatt eléggé mélyen módosult, és ennek a nyomát nyelvünkben is megállapíthatjuk. Középkori magyar nyelvünk jóval tömörebb, szintetikusabb volt, viszont ennek rovására az analitikus gondolkodásmódhoz igazodva a nyelvben is analitikus szerkesztésmódok terjedtek el, és olykor ki is szorították a régi képleteket. Megint csak egyetlen példa: ezt a XV. századi mondatot: *Látja vala Judit*

Holofernest trónján ülette így mondanók: ... *amint trónján ült*: vagy *Ezt mondván hazudtál*=*amikor ezt mondtad*. ... Ha így egy-egy fordulat kiavult is a nyelvből és néhány új keletkezett is, maga a nyelvtani szerkezet nem módosult lényegesen, csupán a nyelvi eszköztárból az analitikus fordulatok általánosultak, a tömörebbek pedig visszafejlődtek vagy kiavultak. Nyelvünk egész fölépítése azonban ma is őrzi ősi jellegzetességeit, a lemorzsolódás sekély.

A fentiekből az következik, hogy a magyar nyelv nyelvtani rendszere az ősmagyar korban alakult ki, tehát miután a magyarság nyelvrokonaitól elvált és mielőtt ide érkezett volna mai hazájába. Természetesen nem vehetjük itt számba a magyar nyelv minden részletét, még akkor sem, ha kimutathatólag az ősmagyar korban született, hanem meg kell elégednünk nyelvtani rendszerünk legsajátosabb, más nyelvektől elválasztó vonásaival, melyek az ősmagyar korban alakultak ki. Ilyen például a külön alanyi és tárgyias igeragozás: *várok*—*várom*, *vársz*—*várod*, *vár*—*várja* és általában az igei személyragok; ilyen a birtokos személyragok használata az analitikus birtokos névmások helyett, tehát *házam* 'mein Haus, ma maison', *házad* 'dein Haus, ta maison', *háza* 'sein v. ihr Haus, sa maison' stb.; ekkor alakult ki határozóragrendszerünk igen jelentékeny része; ekkor alakult ki az ikes igeragozás; de ekkor öltött végleges formát számos igeidőnk és módunk, s ebből a korból datálható a nyelvünkben annyira fontos és jellemző *-t* tárgyrag is. Igaz, sokan vannak nyelvészek aki az összehasonlító módszer gépies alkalmazásával például az igeragokról és a birtokos személyragokról azt tanítják, hogy azok már a finnugor, sőt az uráli alapnyelvben kikristályosodtak. Ez ellen számos érvet lehet fölhozni, itt csak egyet említek meg, amely önmaga is eldönti a kérdést. Említettük, hogy a *várom*, *várod*, *várja* stb. személyragjai ugyanúgy a *házam*, *házad*, *háza* birtokos személyjelei eredetileg személyes névmások voltak, ezeknek az alakjuk a finnugor korban **mi*, **ti*, **si* volt. Ha ezek már a finnugor korban odatapadtak volna a megelőző szóhoz, tehát ragokká váltak volna, az **m*, **t*, **s* hangzóközi helyzetbe kerültek volna. Márpedig hangzóközi helyzetben az *m*-ből *v* vagy *v*-féle hang lett a magyarban, mint például *név*—*f. nimi*; a *t*-ből *z*, mint *m. száz*—*f. sata*, az *s* pedig megmaradt, mint *m. fészek*—*f. pesä*, s e folyamatokból nem alakulhattak volna ki a magyar személyragok, ellenben ha fölteszük, hogy az alapnyelvben az összeforrás nem történt még meg, csupán állandó vagy gyakori szószerkezetek voltak, akkor ezek a kérdéses mássalhangzók mint szókezdők fejlődtek, s ez esetben az *m* megmaradt *m*-nek, vö. *men*—*f. mene*-; a *t* mint *t* vagy *d* él tovább, mint: *tél*—*f. talvi*, *dug*—*f. tunke*-, a szókezdő *s*- pedig eltűnt, így *m. ősz*—*f. syksy*. Ezek a szóeleji fejlődések viszont teljesen szabályosan jelentkeznek a magyar birtokos és igei személyragokban.

Persze az ősmagyar kori folyamatok nem mindig ilyen világosak. Vegyünk egy példát. Alanyi és tárgyias igeragozás van a magyarban és van a vogulban meg az osztjában, ami azért kiemelhető, mert ezek a legközelebbi rokonai a magyarnak, ezekkel a nyelvekkel élt viszonylagos egységben legtovább a ma-

gyar nyelv. Ámde, bár a vogul és az osztják megkülönböztetik az alanyi meg a tárgyas igeragozást, mégpedig sokkal szigorúbban, mint a magyar, a kettő közti különbséget egészen más eszközökkel fejezik ki, mint a magyar, úgy hogy szó sem lehet arról, hogy a kettős ragozás még az ugor egység korában alakult volna ki. De valami kapcsolatnak mégiscsak kell lennie a magyar és az obiugor jelenség között. Aligha lehet ezt másképp elképzelni, mint úgy, hogy az ugor gondolkodásnak volt egy különleges vonása, az, hogy megkülönböztette, külön funkciójúnak érezte a határozott és a határozatlan tárgyat, noha az ugor együttélés idején még e megkülönböztetésnek lehiggadt nyelvi eszközei nem teremődtek meg, legalábbis nem az igealakok. E gondolkodás sajátos igénye azután megteremtette a maga eszközeit egymástól függetlenül a három ugor nyelv igeragozásában. Azt, hogy a magyar nyelv valóban szükségét érezte a határozott tárgy megkülönböztetésének már a külön tárgyas igeragozás kialakulása előtt, egy másik tény is bizonyítja. Az igen korai ősmagyarban (de más finnugor nyelvekben is) erre szolgált a birtokos személyragozás, mely birtokviszony kifejezése nélkül az érdek vagy érdeklődés adta szubjektív érzés alapján a szóban forgó, meghatározott személyt vagy tárgyat, melyet mintegy magáénak érzett, birtokos személyjellel különböztette meg a közömbös, meghatározatlan hasonlóktól. Az ilyen determináló szerepű birtokos személyjel ma is eleven az osztjákban, de nyomai más finnugor nyelvekben is kimutathatók. Azt nem tudjuk igazolni, hogy ez a determináló szerepű birtokos személyrag csak tárgy esetben volt-e kötelező, vagy egyébként is, azonban a későbbi magyar fejlemények arra vallanak, hogy ilyen meghatározás csak a mondat tárgyán vált kötelezővé. Első pillanatra talán különösnek tetszik, hogy egy determináló elem, melynek funkciója tehát körülbelül azonos a mai magyar *a*, az határozott névelőével, csak mondatbeli tárgy esetében jelentkezik, ámde ez nem szokatlan, így van ez a mai török nyelvekben, egyebek közt az oszmánliban is. Közben azonban kialakul a magyarban a külön alanyi meg tárgyas ragozás, mégpedig oly módon, hogy különböző forrásokból igen nagy személyragbőség keletkezik, így például az egyes 2. személyben: $\emptyset$: *adj, légy, -sz: adsz, -l: eszel, -d: adod*. Ilyen alakbőség esetén, ha ezekhez az alakokhoz több funkció társul, hasadás áll be, és egyik alakhoz tartósan egyik funkció, másikkhoz más fuukció társul; így az *adod* a tárgyas, az *adsz* az alanyi, az *eszel* az ikes alakok közé sorozódik. Ennek kapcsán a *-t*-nek determináló funkciója fölöslegessé válik és tárgyjelölő funkciója lép előtérbe, a *-t* lassan elterjed határozatlan tárgyra is, a tárgy megjelölőjévé válik. Még a középkor nyelvében sokkal gyakoribb volt az olyanféle tárgyragtalan szerkezetek száma, mint ma a *háztűznézni, golyavárni, szénakaszálni stb.*, így volt *kárvallott, R. ajtó berekesztvén, fejcsóválgatva stb.* Még ma is lehet ragtalan tárgy a birtokos személyragos főnév: *fogom a kezed. Nem láttad a lányom?* stb. Ez érthető, minthogy maga a tárgyrag eredetileg birtokos személyrag, sokáig a nyelvérzék nem engedte a személyragok halmozását. Mindezek az elemek, melyekből személyrag, tárgyrag, valamint

amelyekből határozóragok lettek (pl. *-ra, -ról, -től, -ért* stb. és névutók, mint *miatt, miá, alá, elé* stb.) maguk a finnugor alapnyelv anyagába tartoznak, de mai funkciójukat az ősmagyar kornak köszönhetik.

Az ősmagyar korban ötvöződik tehát egybe a finnugor nyersanyag, a finnugor szerkezetek felhasználásával magyar nyelvtanná. A vándorlások alatt, azaz az ősmagyar korban a magyarság igen erős török művelődési és nyelvi hatást fogadott be, mint ezt több száz igen értékes török jövevényszavunk tanúsítja, de nyelvtani szerkezetében török vagy iráni hatás nyomát sem látjuk; legalábbis ilyesmire eddig senki sem mutatott rá. Ez is annak a bizonyítéka, hogy a nyelv szerkezete ekkor már szilárd, kerek és céljának teljesen megfelelő gépezetté erősödött. Méltatlanul elhanyagolt kor ez, melyben csak a jövevényszó kutatásra irányult eddig a figyelem, holott ez a magyar nyelv történetének legizgalmasabb és legtöbb nehéz problémát fölvető kora, melyben voltaképpen mai magyar nyelvünk megalapozódott, kifejlesztette minden erényét, olyan hagyományokat teremtve, melyek minden viszontagságot túléltek: idegen nyelvek fojtogató nyomását, magyar emberek nyelvi közömbösségét. Ennek köszönhető, hogy a magyar nyelv a nyelvek kaleidoszkópjában most is egyik legeredetibb, legragyogóbb szín. Munkaterületnek pedig ilyen fölszántatlan talaj a legcsábítóbb még az érzelmi momentumok kikapcsolásával is. Kíváncsús tehát, hogy nyelvészeink több figyelmet és munkát szenteljenek e kor fölvetette számos és érdekes problémának.

BÁRCZI GÉZA

La période protomagyare et l'histoire de la langue hongroise

L'auteur s'attaque à une question complexe: celle de savoir comment la langue hongroise s'est formée, de quoi elle s'est enrichie aux différentes époques et en quoi elle conserve encore les traces de tout le passé du peuple hongrois. Durant la période la plus ancienne de cette histoire, appelée aussi période prémagyare, où le hongrois ne s'était pas encore séparé des langues parentes, se formèrent les éléments primitifs et indispensables du vocabulaire. — ainsi les pronoms, les numéraux, les termes désignant les concepts, processus et actes quotidiens —, quelques désignances primitives et une série de constructions qui allaient donner naissance à tout le système grammatical du hongrois. Il en résulte que le hongrois est une langue typiquement finno-ougrienne.

Le système grammatical s'était plus ou moins stabilisé vers l'époque de la conquête du pays actuel, et il a peu changé depuis. Il s'ensuit que le développement de ce système eut lieu pendant la période protomagyare, période de

migrations, où la séparation d'avec les langues parentes s'était déjà faite, mais la patrie nouvelle n'était pas encore acquise. Dès cette époque, le hongrois possédait la double conjugaison (subjective et objective: *várok* 'j'attends' — *várom* 'je l'attends'), les désinences possessives (*házam* 'ma maison', *házad* 'ta maison'), la conjugaison en *-ik*, la désinence *-t* du complément d'objet, etc.

Toutefois, de nombreux détails de cette évolution nous restent encore obscurs, et les opinions divergent sur plus d'un point, il est donc souhaitable que nos linguistes consacrent plus d'attention aux problèmes de cette époque.

G. BÁRCZI

Az Új Magyar Tájszótár munkálatainak állása és a készülő szótár várható arculata*

1950 júniusában BÁRCZI GÉZA akadémikus, a debreceni tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének akkori professzora szűk körű értekezletre hívta össze tanítványait, közvetlen munkatársait. E megbeszélésnek, amelyen Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, P. Hidvégi Andrea, Karácson Sándor és B. Lőrinczy Éva vett részt, az volt a célja, hogy döntés szülessék: vállalja-e a tanszék az Új Magyar Tájszótár munkálatainak a megindítását. Kevéssel azelőtt ugyanis a Magyar Tudományos Tanácson belül működő nyelvészeti szakbizottság többek között, tehát például az Értelmező Szótár, a rendszeres leíró nyelvtan, a magyar nyelvjárások atlasza mellett — SZINNYEI JÓZSEF Magyar Tájszótárát folytatandó — ennek a szótárnak az elkészítését is a magyar nyelvtudomány közvetlen feladataként jelölte meg (vö. MNy. XLV, 97—100).

Szinte kizárólag BÁRCZI GÉZA kezdeményező erejének, vezetői és tanári érdemeinek köszönhető, hogy e valóban kis létszámú, és jobbára kezdő kutatókból álló együttes a hozzá intézett kérdésre igennel válaszolt, és így ez az értekezlet tulajdonképpen az Új Magyar Tájszótár munkálatainak a megindulását jelentette. Az anyaggyűjtés — természetesen egyelőre csak próbagyűjtés jelleggel — a legkiválóbb magyar szakos hallgatókat is bevonva azonnal megindult, úgyhogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság által 1950 októberében Debrecenben megrendezett vándorgyűlésen a munkaközösség már bizonyos eredményekről számolhatott be, és a munka kezdeti szakaszában felmerült nehézségek dolgában fordult tanácsért, segítségért az ott összegyűlt nyelvész szakemberekhez.

Előadásom — mint ez a címéből is kiderül — nem kívánja a munkálat történetét részletesen ismertetni. Ez annál kevésbé lenne célszerű, mert ilyen jellegű beszámolót az elmúlt, csaknem negyedszázados időszakban már többen és több ízben készítettünk. Most csupán azoknak a leglényegesebb fordulópontoknak az érintésére szorítkozom, amelyek — noha csak történelmi tények — mondanivalóm lényeges, vagyis a majdani szótár arculatát bemutató részének a megértéséhez okvetlenül szükségesek.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1974. január 8-án, Bárczi Géza akadémikus nyolcvanadik születésnapja alkalmából rendezett ünnepi ülésén elhangzott előadás.

Ezek közül elsőként mindjárt egy tíz évvel későbbi dátumot, 1960. december 31-ét kell megjelölnöm, amely a szótár anyaggyűjtésének a lezárását jelentette. Az ötvenes évek végén ugyanis a munkaközösség úgy határozott, hogy szótárában — a SZINNYEI-féle Magyar Tájszótár 1893-ban, illetőleg az 1897 és 1901 közé eső időszakban történt megjelenését figyelembe véve — az 1890 és 1960 közé eső időszak nyomtatott és kéziratos, nyelvjárási és néprajzi természetű forrásaiban szétszórtan heverő, és így a tudomány számára szinte hozzáférhetetlen tájszóanyagát adja közre.

Az anyaggyűjtés lezárását a több mint 600 000 cédula szoros betűrendbe való elrendeztetése követte. Majd 1962 februárjában a munkaközösség mintegy húsz-huszonöt nyelvész és néprajzos szakember részvételével értekezletet tartott, amelyen a szerkesztési szabályzat időközben elkészített tervezetét és a mintegy 150 próbaszócikkből álló mutatványt vitára bocsátotta.

Miután az értekezlet a tervezetet minden lényeges módosítás nélkül elfogadta, a munkaközösség ezt a Magyar Nyelv című folyóiratban a mutatvánnyal együtt közétette (MNY. LIX, 125—43, 365—80), megindulhatott az úgynevezett előszerkesztés munkája.

Az előszerkesztéssel a szótár készítése igen lényeges szakaszába lépett. E munka ugyanis a gyakorlatban azt jelentette, hogy a leendő szótár anyagának minden egyes cédulájáról el kellett dönteni: bekerüljön-e valóban a szótárba, ha igen, milyen címszó alá (minderről ugyanis az anyaggyűjtők természetesen legfeljebb hozzávetőlegesen dönthettek); az egyes címszókon belül milyen jelentések különböztethetők meg (csak így derülhettek ki tudniillik bizonyos, például a homonimákkal kapcsolatos problémák); és végül: milyen alaki, illetőleg más természetű (pl. a frazeológiai egységek tagjait számon tartó) utalások elkészítésére van szükség. E legutóbbi szempont persze az előszerkesztést végző munkatársak számára egyúttal az utalócédulák saját kezűleg való elkészítését is jelentette. — A feladatoknak ez a rövid ismertetése is érthetővé teszi talán, hogy az előszerkesztés éveket, egészen pontosan: hat esztendő telt igénybe.

1969-ben azonban végre megkezdődhetett a szócikkek írása. Ezt azonban még az úgynevezett segédletek elkészítésének kellett megelőznie. A szerkesztési szabályzat, amely az előszerkesztés alapjául szolgált, az időközben szerzett tapasztalatokkal kiegészítve végleges formát kapott. Elkészült a szótár forrásainak és az anyagban található valamennyi földrajzi névnek a jegyzéke, a rövidítésjegyzék stb. Így tehát az első szócikk megírására csak az év utolsó negyedében kerülhetett sor; az év végén azonban — ennek ellenére — már mintegy 7—800 A betűs szócikk elkészültéről adhatott számot a munkaközösség. — A szócikkírással egyidőben megindult a kész szócikkek szerkesztése is, s a két munkafázis azóta is párhuzamosan halad.

Az 1970-től máig terjedő négyéves időszakban összesen 12 000 szócikk készült el teljesen, és mintegy 3000 szócikk van már megírt, de ilyen vagy olyan szempontból (pl. a szerkesztés, az utalók ellenőrzése tekintetében) még

csak félig kész állapotban. S ezzel már tulajdonképpen rá is tértem a munkálat jelenlegi állásának az ismertetésére.

Ha az itt említett 12 000, illetőleg 3000 szócikket ívterjedelemben fejezzük ki, akkor — minthogy egy szerzői ívet átlagosan 190 szócikk tesz ki — eddig körülbelül 60 ív készült el az Új Magyar Tájszótár első kötetéből, és további 15 ív van félig készen. Ez a kész, illetőleg félig kész kézirat nagyjából az A, B és C betűs anyagot foglalja magában (az A és C betűs szócikkanyag megírása ugyanis már befejeződött, a B betűs anyagé 80%-ban, és a Cs betűs anyag elején is dolgoznak már a szócikkírók), ami az első kötet szóanyagának több mint a felét jelenti.

Az Új Magyar Tájszótárt ugyanis a munkaközösség összesen négy, egyenként körülbelül 130 usque 160 szerzői ív terjedelmű kötetre tervezi. (Itt jegyzem meg, hogy ezt az elgondolását most már az Akadémiai Kiadóval 1973-ban megkötött szerződése is szentesíti.) E kötetek közül az első az előszón és a szótár használatához nélkülözhetetlen segédleteken kívül (amelyek együttesen mintegy 20 szerzői ívet foglalnak el) az A-tól E-ig terjedő szóanyagot tartalmazza majd, körülbelül 130 szerzői ív terjedelemben. A második kötetbe az F-től a Kez-ig, a harmadikba a Ki-től Ö-ig, a negyedikbe pedig a P-től Zs-ig terjedő szóanyag kerülne majd. — A szótár anyagának egésze körülbelül 90—100 000 címszó alatt rendeződik el, amelyből 15—20 000-re tehető az úgynevezett utaló címszó; ezek a hangalaki változatok megtalálásában segítik majd a szótár használóját.

Az első kötet nyomdakész kéziratának 1978. március 31-ig kell elkészülnie. A további kötetek megjelenését illetően viszont természetesen még hozzávetőleges időpontokról is korai lenne beszélni.

Lényeges előrelépést jelentett a munkálatban, hogy 1973 tavaszán megkezdődött a kész szócikkanyag lektorálása. Az Új Magyar Tájszótárnak négy lektora van, név szerint DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KISS LAJOS és SZATHMÁRI ISTVÁN. Körülbelül azonos elosztásban mindegyikük a szótár anyagának egy-negyednyi, de más-más részét lektorálja majd. Hasznos megjegyzéseik nyomán a munkatársak a szerkesztési szabályzatot már eddig is több ponton tovább finomították, sőt — mintegy kiegészítésképpen — néhány új szabályt is alakítottak ki.

De milyen is lesz hát e már hosszú ideje s még hosszú ideig készülő Új Magyar Tájszótár? Mit várhatnak tőle a nyelvész és néprajzos szakemberek, s talán még mások, például tanárok, stíluskutatók, kritikai kiadások előkészítői, írók, műfordítók, vagyis mindazok, akiknek a magyar nyelvjárási szókinccsel — ilyen vagy olyan oldalról megközelítve — dolguk lehet?

Éppen ideje, hogy rátérjek előadásomnak alighanem leglényegesebb részére: a szótár várható arculatának bemutatására.

Az Új Magyar Tájszótár jellegét — erre az ily módon megfogalmazott cím is világosan utal — az a körülmény, hogy benne időben és koncepcióban

egyaránt SZINNYEI Magyar Tájszótárának a folytatását tervezték meg, már a kezdet kezdetén és végérvényesen meghatározta. Ebből egyértelműen következett, hogy nem a teljes nyelvjárási szókincs, hanem az irodalmi és köznyelvből hiányzó, kizárólag bizonyos nyelvjárás(ok)ban élő szavak, alias „tájszavak” szótározásáról van szó, mégpedig a XX. század fordulóján megjelent nyomtatott, illetőleg ekkortájt keletkezett kéziratok forrásokból való időbeli kiindulással.

A SZINNYEITŐL kialakított és azóta már klasszikussá vált hármas tagozódású (nevezetesen alaki, jelentésbeli és tulajdonképpeni tájszók kategóriájával számoló) tájszófogalom ilyen módon, mint az anyaggyűjtés kiindulópontja természetesen szintén adva volt; legfeljebb itt-ott, egyes részletekben való módosításokra lehetett gondolni.

A feldolgozandó források természetét a Magyar Tájszótárban található forrásjegyzék némiképpen szintén meghatározta, s bár ennek kétségtelenül más (anyagi és személyi) okai is voltak, nagymértékben elősegítette az anyaggyűjtést elkezdő munkaközösségnek azt a továbbiakban aztán következetesen véghez is vitt elhatározását, hogy közvetlenül a szótár céljaira nyelvjárási szókincsgyűjtést nem végeztet.

Mivel az anyaggyűjtés megkezdésétől annak lezárásáig éppen tíz esztendő telt el, s az előszerkesztés megindulásától máig megint több mint tíz, teljesen érthető, hogy a munkaközösség ma nem minden esetben és nem föltétlenül ért egyet a kezdet kezdetén kialakított elgondolásokkal, elvekkal. Sokszor vélekedik úgy, hogy talán a rendelkezésre álló forrásanyagban kissé másképp válogatna, vagy hogy például a szavak bekerülését, illetőleg be nem kerülését eldöntő hangtani kategóriákat itt-ott az ötvenes években kialakítottakétól eltérő módon határozná meg.

Minthogy azonban arról az elmúlt évek során bőségesen volt alkalma meggyőződnie, hogy az összegyűjtött anyag végső soron rendkívül értékes, és hogy a majdani szótár igen hosszú időn át lesz fontos kézikönyve a kutatóknak, feladatának nem az alapkoncepció és a kezdetben kialakított elvek bírálatát, hanem az adott anyagnak a modern lexikográfia eszközeivel való szótárrá szerkesztését tartja.

Mielőtt azonban e szótárrá szerkesztés legfőbb elveire térnénk, vessünk egy pillantást azokra a forrásokra, amelyekből ez a bizonyos „adott anyag”, vagyis a szerkesztésre váró több mint 600 000 cédula összegyűlt. A szótár forrásjegyzéke összesen mintegy 2400 forrást tart számon. Ezek között megtaláljuk a legfontosabb nyelvészeti és néprajzi folyóiratok (mint például a Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Magyar Néprajz és Magyar Nyelvjárások, Ethnographia, illetőleg Néprajzi Értesítő) 1890 és 1960 között megjelent köteteit; a legnevezetesebb nyelvjárási és néprajzi monográfiákat (pl. HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás, GYÖRFFY ISTVÁN, Matyó népviselet), népköltési gyűjteményeket (pl. a Magyar Népköltési Gyűjtemény és a Magyar

Népzene Tára köteteit), emlékkönyveket és évkönyveket (pl. Emlékkönyv PAIS DEZSŐ hetvenedik születésnapjára, A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem). A szótár munkaközössége feldolgozta a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának számos kéziratos forrását, valamint néhány vidéki múzeum ilyen jellegű anyagát is. A budapesti és a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékein talált, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében levő nyelvjárási gyűjtések (pl. a Csűry-verseny anyaga az 1940-es évek elejéről Debrecenben, a Magyar Nyelvtudományi Társaság által végzett gyűjtés anyaga) ugyancsak értékes tájszóanyaggal szolgáltak. A Nyelvörpályázat pedig az 50-es évek végén egészen friss szókinsanyagot hozott. Éppúgy, mint a nyelvatlaszgyűjtők — familiárisan „orvanyag-nak nevezett — tájzófeljegyzései, amelyek szintén bekerültek a szótár anyagába. — Az anyaggyűjtés földrajzi tekintetben természetesen — s ez minden forrásra nézve igaz — valamennyi magyarlakta területre kiterjedt, függetlenül annak államigazgatási szempontból való hovatartozásától.

Az, hogy e forrásanyag mindenféle szempontból mennyire heterogén, azt hiszem, e rövid ismertetésből is világosan kiderül. A forrásjegyzék alaposabb tanulmányozása nyomán ez természetesen még nyilvánvalóbb, maga a cédulaanyag pedig a leginkább tanúskodik erről. Minthogy azonban az adatgyűjtés időszakában a munkaközösség arra törekedett, hogy a meghatározott időhatáron belül minél több nyomtatott és kéziratos forrást feldolgozzon, az anyagnak ezt a sokféleségét, sokarcúságát is olyan adottságnak kell tekinteni, amelyet a szerkesztés segítségével kell egységbe hozni és egyensúlyban tartani.

A ma dolgozó, a szótár írását és szerkesztését végző munkaközösség tehát — éppen a forrásanyag heterogeneitására való tekintettel — magáévá tette (okvetlenül magáévá kellett tennie) azt a célkitűzést, hogy az adatokat mind az alak, mind a jelentés vonatkozásában a forrás(ok)ban megtalálható formában adja vissza. Ezért nem változtat például még a legkisebb mértékben sem az adatok grafikai képén; ezért tartja meg a különböző ragos és jeles alakokat, s ezért nem riad vissza attól, hogy a jelentésrovatot üresen hagyja, és inkább a szöveggörnyezet megadásával igazítsa el a szótár használóját a forrástól meg nem határozott, de a példamondatból esetleg kikövetkeztethető jelentés felől. A mindennapi munka során ugyanis igen sok alkalma volt és van meggyőződni arról, hogy ha akárcsak a legjelentéktelenebbnek látszó ponto(ko)n is eltér ettől az elhatározásától, már lehetetlen megnyugtató módon meghúzni azt a határt, ameddig elmehet az alaki vagy jelentésbeli módosításokban, illetőleg ahol már meg kell állnia.

Itt azonban hadd oszlassak el mindjárt egy esetleges félreértést. Az Új Magyar Tájzórtar legfőbb feladata kétségtelenül az lesz, hogy a kutatót számos forrás átnézésétől felmentse, s a nyelvjárási szókins bizonyos elemeit úgy tárja elé, mintha a különben szinte elvégezhetetlenül nagy filológiai munkát de facto elvégezte volna. Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy a

forrásokhoz való hűség és ragaszkodás a szótárt az adattár, vagy a mutató szintjére süllyeszti. Erről szó sincs. Az Új Magyar Tájszótár nagyon is szótár, mégpedig korszerű szótár kíván lenni annak minden tartalmi és formai, követelményével együtt. Egyednek tekinti tehát az adatot minden olyan esetben, amikor a forrás csak ennyit enged meg. De elvon, általánosít és összevon mindig, amikor erre a források és az adatok megadják a lehetőséget.

Kétségtelen, hogy e kettős, sőt kétarcú célkitűzés gyakorlati megvalósításának megvannak a maga nehézségei; ezek azonban végső soron elháríthatók. Csupán azt kell tudomásul venni, hogy az Új Magyar Tájszótár nemcsak szótár, hanem sajátos szótár is, mégpedig nemcsak az imént említett szempontból, vagyis a forrásokhoz való ragaszkodás tekintetében, hanem abban a vonatkozásban is, hogy nyelvjárási adatokat közöl, tehát — amennyire csak anyagának korlátai ezt lehetővé teszik — a dialektológia igényeinek is eleget kell tennie. S akkor még arról, hogy a munkaközösségnek milyen sok néprajzi vonatkozású, illetőleg a folklórral kapcsolatos problémával kell szembenéznie, nem is beszéltem. Pedig ahhoz, hogy az Új Magyar Tájszótárral valóban mint sajátos szótári alkotással kell számolnunk, az ebbe a körbe tartozó s — mint a forrásanyag, fenti ismertetéséből könnyen kikövetkeztethető — meglehetősen nagyszámú adatok jelentős mértékben járulnak hozzá.

Ha már most az anyag megformálását, szócikkekbe való elrendezését vesszük szemügyre, kiindulópontként az Értelmező Szótárt kell megjelölnöm. A munkaközösség a szerkesztési elvek kidolgozásakor úgy határozott, hogy — ahol ennek a szóanyag természetéből folyó akadályja nincs — technikai megoldásaiban a XX. századi magyar lexikográfiának ezt az alapvetően fontos alkotását követi. Ezt nemcsak elvi szempontból, hanem abból a teljes mértékben gyakorlati okból is így látta helyesnek, hogy a szótár használói, akik az Értelmező Szótár kezelését már megszokták, az Új Magyar Tájszótárban is könnyűszerrel eligazodjanak majd.

Nagymértékben az Értelmező Szótár hatásának köszönhető például, hogy a *beleártja magát* típusú visszaható igei értékű szókapcsolatokon kívül az Új Magyar Tájszótárban sem lesznek kételemű címszavak, hanem például az *ánizsos kenyér*, *ánizsos zsemle*, *cirmos hasú*-féle melléknévi jelzős szerkezetek, vagyis az úgynevezett értelmezett szókapcsolatok egyik jellemző csoportja minden esetben az előtag, tehát az *ánizsos*, *cirmos* melléknévi jelző szócikkébe kerülnek.¹ — Követi az Értelmező Szótárt a munkaközösség a más típusú frazeológiai egységek, tehát a szólások, szóláshasonlatok és közmondások címszómegválasztásának, illetőleg a szócikken belüli helyének a kijelölésében

¹ Itt jegyzem meg, hogy az előadás során elhangzott példákat — az alább (29–51) közlésre kerülő mutatóanyaghoz való igazodás céljából — sok esetben másokkal cseréltem fel. Célszerűnek látszik ugyanis, hogy a beszámolóban előforduló példák — legalább többségükben — a mutatóanyagban visszakereshetők legyenek.

is; a szócikkek végének a kialakításában; a jelentések és jelentésárnyalatok elkülönítésében; az értelmezésekben alkalmazott jelek, a grammatikai természetű utalások, valamint a különböző rövidítések, stílusminősítések stb. igen sokszor változatlan formában való átvételében.

Mindez azonban természetesen — bármilyen nagy segítséget jelentett is — nem lehetett egyéb hasznos támasznál, amely a megindulást lehetővé tette. A szótár készítőinek azonban rendkívüli mértékben vigyázniuk kellett arra, hogy ez a kitűnő segítség akadálya ne legyen a végső soron mégiscsak öntörvényű szabályzat kialakításában, amelyet a nyelvjárási szóanyag szótárrá szerkesztése okvetlenül megkövetelt. Az Új Magyar Tájszótár szerkesztési szabályzatának első, 1962 elején készült változata azóta már kétszer került átdolgozásra, pedig a leglényegesebb tartalmi és formai elemek kezdettől fogva azonosak benne. Ma a szerkesztőség közel 100 lapnyi terjedelmű szabályzattal dolgozik, de a nyelvi anyag még most is szinte napról napra új problémák elé állítja a munkatársakat, amelyek további új szabályok felállítását vagy a már meglevők finomítását, pontosabbá tételét kívánják meg.

A szabályzat segítségével kidolgozásra kerülő, rendszerint egyelemű, mindig köznyelvi helyesírású és — mivel a szótárban tulajdonnevek legfeljebb egészen ritka kivételként szerepelnek — általában kisbetűvel kezdődő címszóval bevezetett szócikkek legnagyobb része úgynevezett önálló szócikk, amely legalább egy, de sokszor tíz, húsz, olykor még több földrajzilag és forrását tekintve egyaránt pontosan rögzíthető nyelvjárási szóalakot tartalmaz. Az önálló szócikkek egy része úgynevezett alaki tájszókat foglal magába, amilyenek például az *álnizs*, *ámnis*, *ánis*, *ónejz* stb. változatok az *ánizs* címszón belül. Az ilyen szócikkek a címszón, az ezt követő szófaji minősítésen kívül nem is tartalmazznak mást, mint a minden esetben és minden tekintetben (tehát a paradigma és az ortográfia szempontjából is) a forrásban található formában és a szerkesztési szabályzat által pontosan meghatározott rendben felsorolt nyelvjárási adatokat a hozzájuk tartozó földrajzi névvel és forrásjelzéssel együtt. Az adatok felsorolását tehát pont zárja: az ilyen szócikkek — mivel az adatok jelentése a köznyelvi címszóéval azonos — jelentésrovata egyáltalában nincs. — Annál inkább van viszont ilyen az úgynevezett jelentésbeli tájszók esetében, amelyekben az adatok felsorolását kettőspont és értelmezés követi. A jelentésbeli tájszókat tartalmazó szócikkek felépítését szinte teljes mértékben az határozza meg: az illető szónak egy vagy több jelentése van-e, számolni kell-e még esetleg jelentésárnyalatokkal is, van(nak)-e olyan jelentés(ek), illetőleg jelentésárnyalat(ok), amely(ek) — mivel a forrás(ok) nem ad(nak) kielégítő felvilágosítást — csak kérdőjelesen vehető(k) fel stb. Az adatok ennek megfelelően arab számokkal bevezetett jelentéseken, illetőleg a latin ábécé kisbetűivel bevezetett jelentésárnyalatokon belül rendeződnek el. Ilyen jelentésbeli tájszót bemutató szócikket vezet be például az *ágyaz* címszó, amelynek alaki szempontból érdektelen változatai a közismert 'ágyat vet'

vagy 'rendbe teszi az ágyat' köznyelvi jelentéssel szemben négy különböző nyelvjárási jelentésben is előfordulnak (1. 'gabonakévéket nyomtatásra eltereket'. — 2. 'a guzsalyra felkötendő kendert csomókba rendezi'. — 3. '<állat takarmányt> széthány, tépáz'. — 4. 'olyasmit eszik, amire ízlik a bor'.) — Az úgynevezett tulajdonképpeni tájszók szócikkei felépítésük szerint a jelentésbeli tájszók szócikkeivel azonosak. A bennük feltárt adatok azonban az amazokban találhatóktól lényegesen különböznek: a jelentésbeli tájszók ugyanis alakjuk szerint jól ismertek a köznyelvet beszélők körében, a tulajdonképpeni tájszók viszont az irodalmi és köznyelvből teljes mértékben hiányoznak. Jó példa lehet erre a 'késlekedik' jelentésű *ányorog*, a 'fonott kalács' jelentésű *calta* vagy a 'rendetlenkedik' jelentésű *cibrálkodik*.

Megjegyzendő, hogy a tájszóknak e három kategóriája közül az első kettő határán bizonyos átmeneti sáv húzódik. Szép számmal akadnak olyan tájszók, amelyek egyrészt alakiak, mert köznyelvi jelentésű előfordulásaik hangtani sajátosságai miatt tájszóknak minősülnek; másrészt viszont jelentésbeliek, mivel előfordulásaik között a köznyelvitől eltérő jelentésűek is vannak. Ilyenkor a szótár először mindig az alaki tekintetben érdekes változatokat adja meg, 1. számmal bevezetve, értelmezés nélkül, s csak azután, 2., esetleg — a szükségétől függően — 3., 4. jelentésként sorolja fel — természetesen — értelmezéssel a jelentésbeli tájszóknak minősülő adatokat. Így például *ábroc* változata miatt az *árboc* egyrészt alaki tájszó. Másrészt viszont jelentésbeli tájszónak kell tartanunk, mivel számos adat van arra, hogy különböző építmények vázát, tetőrészeit alkotó függőleges gerenda megnevezésére szolgál; sőt arra is, hogy az *árboctök* összetett szó helyett egy bizonyos tökfajta jelölésére használják. A fentebb elmondottak alapján tehát már természetes, hogy az alaki szempontból érdekes változatokat 1., a jelentés szempontjából nyelvjárási jellegű adatokat pedig 2., illetőleg 3. számmal bevezetve közli a szótár. — A tulajdonképpeni tájszók esetében ilyen átmeneti sávról semmilyen irányban sem beszélhetünk. Ezek — mint a tájszók legjellegzetesebb csoportja — önálló tartományt alkotnak.

A tájszók értelmezését a szócikkírók mindig az adatok forrására vagy forrásaira támaszkodva, de sohasem ahhoz vagy azokhoz mechanikusan hozzátapadva adják meg. Több azonos jelentésű adat értelmezése esetén mindig a fogalmi tartalom azonosságáról győződnek meg elsősorban, ebben a tekintetben kérnek a forrásoktól minél pontosabb eligazítást; az értelmezés megfogalmazásában azonban már teljesen függetlenítik magukat tőlük, s a lényeges jegyek minél rövidebb, minél egyértelműbb összefoglalására törekednek. A forrástól csak olyankor nem szakadhatnak el, amikor az ott található értelmezés fogalmi tartalma nem világos, esetleg többféleképpen is érthető. Ilyenkor inkább minden változtatás nélkül megtartják a forrásban talált formát, szögletes zárójelbe tett felkiáltójellel (vagyis sic! jellel) utalva rá, hogy itt a jelentésmegadásnak ezzel a módjával van a szótárhasználónak dolga. Inkább választják ugyan-

is a munkatársak ezt a megoldást, minthogy az adatnak olyan jelentést tulajdonítsanak, amely a forrásból egyértelműen nem olvasható, sőt nem is következtethető ki.

Az értelmezést igen sokszor és igen nagy mértékben segíti a sorrendben reá következő példamondat. Ezzel a munkaközösség minden olyan esetben él, amikor a forrás erre lehetőséget ad (bizonyos forrástípusok, pl. a csupán egyszavas értelmezést adó szójegyzékek, vagy a minden értelmezést nélkülöző felsorolások, nyelvtani példatárak körében ugyanis ez eleve ki van zárva), illetőleg még pontosabban: amikor az adat jelentését világosabbá teszi, beszédbeli felhasználását jól illusztrálja. A példamondat, amely — a forrástól függően — lehet fonetikus feljegyzésű nyelvjárási szöveg, de lehet nyelvész vagy néprajzos szakember fejtegető prózájából kiemelt részlet is, amelyben az érintett adat előfordul (ez utóbbit az előbbtől „nem pl”, vagyis „nem példa” megjelöléssel különbözteti meg a készülő szótár), akkor igazán jó, ha rövid, gyorsan áttekinthető, könnyen apperceptálható. Ilyen tekintetben azonban sajnos, ezt meg kell mondanom, a források a munkaközösséget nem kényeztetik el túlságosan. Pedig viszonylag gyakran előfordul, hogy a példamondatnak az értelmezést is helyettesítenie kell. Sokszor ugyanis a forrás nemcsak hogy nem értelmezi az adatot, hanem a jelentés a szöveggörnyezet alapján is legfeljebb sejthető, pontosan azonban nem fogható meg. Ilyenkor helyesebbnek látszik a jelentésrovatot üresen hagyni, a szöveggörnyezetet megadni, s így módon a szótár majdani használójára bízni az adat megítélését.

A jelentésbeli és szóhasználati viszonyok minél pontosabbá tételét szolgálják majd a szótárban elég gyakran előforduló, **Vö:**-vel bevezetett tartalmi utalások. Ezeknek a meglehetősen sokrétű funkcióját röviden nehéz lenne összefoglalni. Leginkább talán így jellemezhetném őket: bizonyos etimológiai, szinonimikai, esetleg — főként természetesen a néprajzi jellegű szavak esetében — tárgyi összefüggésekre hívják fel a figyelmet. Az *aranka*¹, *aranyfonál*, *aranyszál* szócikk végén álló egymásra utalás például szinonimikai: arra hívja fel a figyelmet, hogy az *aranka* nevű (egyes nyelvjárásokban *aranyka*, *haranka* névváltozatokkal jelölt) növényt helyenként *aranyfonál*-nak, illetőleg *aranyszál*-nak hívják. — Etimológiai összefüggésre utal az 'akácvirág' jelentésű *bagrena* és *bagrinca* szavak szócikkeinek a végén levő **Vö:**, amelyre leginkább azért van szükség, mert a két címszó betűrendi helye a szótárban kissé távol esik egymástól. — A *ciromba* és *iromba* szócikk **Vö:**-je a TESz.-től is számon tartott szókeveredés tényére mutat rá. — Néha viszont két egymást kiegészítő szócikknél van **Vö:**. Például a *borraivaló* a *pálinkárraivaló* szócikk végén annak jelölésére, hogy e két szó — igen érdekes módon, rendkívül színesen — egy és ugyanazon fahordó készség két különböző, de egymáshoz közel eső és hasonló funkciójú részét jelenti. — Az ilyen jellegű utalások azonban nagyon sokszor nem hordoznak egészen pontosan meghatározható tartalmat: egyszerűen csak arra mutatnak rá, hogy a szerkesztőség a **Vö:**-vel összekapcsolt

címszavak, illetőleg a körükbe tartozó adatok között valamiféle összefüggést gyanít, az érintett változatok egy címszóba sorolását azonban mégsem látná megokoltnak. Az *arabítka* címszó alá sorolt *arabicska* és az *aricska* például ugyanazt a körtefajtát jelenti. Összefügg a két szó alakilag vagy etimológiailag? Ennek a felderítésére a szótárírók és szerkesztők munka közben aligha vállalkozhatnának. A lehetőségre azonban a két szócikk végére tett kölcsönös **Vö:** mindenesetre felhívja a figyelmet.

Az azonban természetesen aligha várható el a munkaközösségtől, hogy valamennyi ilyen és hasonló összefüggésre **Vö:**-vel utaljon. Erre csak olyankor keríthet sort, amikor a lehetőség az anyagból szinte magától kínálkozik; amikor azt akarja, hogy az összefüggés, amely előtte — az adatokkal való alaposabb foglalkozás során — feltárult, de a szótár használója előtt, amikor a szótárba csupán betekint, esetleg rejtve marad, mindenki számára hozzáférhetővé váljék.

Az Új Magyar Tájszótár anyagának jelentékeny és igen értékes részét az úgynevezett frazeológiai egységek, nevezetesen az értelmezett szókapcsolatok, szitkozódások, szójárások, szóláshasonlatok, szólások és közmondások alkotják. Ezeknek az egyes szócikkeken belül való elhelyezésében a szerkesztőség szintén több tekintetben is követte az Értelmező Szótár gyakorlatát. — Az értelmezett szókapcsolatok közül a leggyakoribb és legjellemzőbb *ánizsos kenyér*-féle melléknévi előtagúakról főttebb más vonatkozásban már beszéltem; ezeken kívül még a *rát teszi a célt* (= 'kinéz, kiszemel, kiválaszt vki magának vmit')-féle névszói és igei tagból álló, valamint a *bor betege*-féle birtokos jelzős kapcsolatokat érdemes mint ugyancsak jellemző típusokat megemlíteni. Az *ánizsos kenyér*-félék — ezt is mondtam már — mindig a melléknévi jelző, a *rát teszi a célt* típusúak a névszói (vagy legalábbis névszói természetű) elem, a *bor betege*-féle kapcsolatok pedig a birtokos jelzőként álló főnév megfelelő jelentésrovatába kerülnek.

A frazeológiai egységek többi típusa mindig az úgynevezett vezérszó szócikkébe kerül, amely a szitkozódások, szójárások, szólások és közmondások esetében mindig a sorrendben első, a szóláshasonlatok körében pedig a *mint* kötőszó után álló első főnévi, illetőleg névszói elem. Tehát például az 'utánzat' jelentésű *Ez csak olyan aranytól futtatott, ezüsttől szalajtott* szólás az *arany* címszó, a *Könnyű az asztag alatt szedegetni* közmondás az *asztag*, az *Úszik, mint a balta nyél nélkül* szóláshasonlat pedig a *balta* címszó alatt lesz megtalálható. A szitkozódások, szójárások és szóláshasonlatok minden esetben a vezérszavuknak megfelelő jelentésrovatban kapnak helyet (*szitk*), **Szj:** és **Szh:** megjelöléssel. A szólások és közmondások pedig **Sz:** és **K:** megjelöléssel a szócikk végén állnak. — A frazeológiai egységeknek minden olyan lényeges eleméről, amely benne a címszón kívül még előfordul, utalót készítünk. Tehát például az előbb említett *Ez csak olyan aranytól futtatott, ezüsttől szalajtott* szólásra a *futtat*, *ezüst*, *szalajt* címszók alatt utalást talál majd a szótár használó.

lója; utalás akkor is készül, ha az illető szócikkre egyébként nincs az anyagunkban adat. Ebben a tekintetben — megint az Értelmező Szótár gyakorlatát követve — csak a legtöbbször az időjárással, különböző munkafolyamatokkal kapcsolatos szentenciákat tartalmazó szójárásokkal, valamint a szitkozódásokkal tesz a munkaközösség kivételt. Ilyenek például: *Őszi porba, tavaszi sárba* (ti. kell vetni), vagyis akkor lesz jó termés, ha az őszi vetés idején száraz, a tavaszi vetéskor meg esős idő járja. Vagy: *Az arató pihen, a kukorica csövel*, azaz: ha az aratás idején sok az eső, akkor legalább a kukoricatermés jó lesz. S végül egy szitkozódás mutatóban: *Fene egye meg a bábaasszonyt, aki nem fojtott meg!* — S végül — helykímélés céljából — nem készül utalás a közmondások elemeire sem, mivel ezek igen sokszor terjedelmesek, meglehetősen sok tagból állnak.

A frazeológiai egységek — ha a források lehetővé teszik — ugyanúgy kapnak értelmezést, mint a szóadatok. S az ilyen tekintetben problematikus kapcsolatokkal is ugyanúgy bánt a szócikkíró és a szerkesztő, mint az ilyen természetű szavakkal.

A szócikk végén, a szólások és közmondások után következnek a regionális és a magyar nyelvjárások atlaszára, valamint a regionális atlaszokra vonatkozó utalások. Ezekkel a szerkesztőség csupán annyi szolgálatot kíván tenni a szótár használójának, hogy felhívja a figyelmét: a szócikk anyagát kiegészítendő érdemes ezeket a munkákat is fellapoznia. Ily módon próbálja olvasóit a munkaközösség sok fölösleges munkától felmenteni anélkül, hogy a szótárt igen nagy mennyiségű másodközléssel terhelné meg.

A szócikkek legvégén a címszóval alakult összetételekre, valamint azokra a címszavakra vonatkozó utalások lesznek találhatóak, amelyeknek anyagában a tárgycímszó valamilyen frazeológiai egységen belül előfordul.

Elég gyakori eset, hogy egy-egy tájszóra csak egy vagy több regionális szótárból, illetőleg a nyelvatlasz(ok)ból van adat. Máskor egy-egy szó alapszóként nincs meg az anyagban, de összetett szóként igen. Vagy ismét máskor: valamilyen frazeológiai egységen belüli előfordulása miatt kell róla utalást készíteni. Az ilyenféle, meglehetősen gyakran előforduló, földrajzi helyhez és forráshoz köthető adatot tulajdonképpen egyáltalában nem tartalmazó szócikkeket a munkaközösség a főntebb részletesen elemzettekkel teljesen azonos értékű önálló szócikkeknek tekinti, amelyeknek például a címszavát is amazokéval azonos tipográfiával kívánja megadni. Ilyen jellegű szócikkek lesznek például az Új Magyar Tájszótárban a következők: *ballagszikál* ige ld. SzegSz., ami azt jelenti, hogy erre a szóra a cédulaanyagban nincs adat, a Szegedi Szótárban viszont igen. Vagy: *azzagol* ige ld. *Ő: meg ~*, mely szerint az *azzagol* ige csak *meg-* igekötős formában fordul elő az anyagban; s mint ilyen a *meg-azzagol* címszó alatt keresendő. A *bábaság* fn ld. SzegSz. — **Fr:** *katona* szócikk viszont egyrészt azt mutatja, hogy a Szegedi Szótárban érdemes megnézni a *bábaság* címszót, másrészt pedig arra utal, hogy az Új Magyar Tájszótár

anyagában viszont csak valamilyen, a *katona* címszó alá tartozó frazeológiai egységen belül fordul elő.

Az ilyen típusú szócikkeken kívül még az ún. utaló szócikkeket kell megkülönböztetni, amelyek a címszótól erősen eltérő, nehezen megtalálható nyelvjárási alakváltozatokról készülnek. Ilyenek lesznek például az **án**nis ld. **án**izs, **arancs** ld. **narancs**, **bablanyos** ld. **paplanos**¹, **bazsag** ld. **azsag**, **boroc** ld. **barack**, **böröfta** ld. **borotva**. Ezek az utalások tipográfiailag különböznek majd az önálló szócikkektől; éppen úgy, mint ahogyan ezt például a Történeti-Etimológiai szótár utaló szócikkeinek az esetében is tapasztalhatjuk. Noha a munkaközösség — mint mondtam — nem is minden alakváltozatra utal, csak azokra, amelyek esetében valóban a megtalálhatóságot látja veszélyeztetve, az utaló szócikkek száma mégis meglehetősen sok: a címszóanyag egészének mintegy 15 százalékát teszi ki.

Eddig szinte egyáltalában nem, vagy csak futólag, az Értelmező Szótárral való azonosságra utalva érintettem a készülő szótár technikai szerkesztési elveit. Szándékosan történt ez, hiszen egy ilyen viszonylag szűkre szabott beszámolóban mindenről nem eshet szó, s az ide tartozó tudnivalók auditíve különben is meglehetősen nehezen appericiálhatók.

A leendő szótár technikai megoldásai közül csupán az adatok földrajzi lelőhelyének és irodalmi locusának a megjelölése érdemel szót: ez ugyanis — úgy gondolom — a közlés lényegét érinti, tehát okvetlenül jellemző lesz az egész munka arculatára.

A nyelvjárási adato(ka)t a szócikkeken belül minden esetben kerek zárójel követi, amelyen belül első helyen mindig egy földrajzi név (valamilyen helység, közigazgatási, illetőleg tájegység neve) áll. (Olyan adat ugyanis, amely nem köthető helyhez, nem kerül be a szótárba.) A szócikkekben (sokszor rövidített formában) előforduló földrajzi nevek mindegyike megtalálható a földrajzi nevek betűrendes jegyzékében, amelyet a szerkesztőség az I. kötet elején kíván közölni. Ez a jegyzék a szócikkekben található névformákat egyenlőségjel után feloldja, közigazgatási hovatartozásukat megjelöli, a tájegységek földrajzi elhelyezkedését meghatározza. Megadja továbbá azokat a névváltozatokat is, amelyek a mai elnevezéstől ilyen vagy olyan okból eltérnek, de a forrás(ok) az illető földrajzi helyet ezek valamelyikével jelöli(k) meg. Ily módon éri el a munkaközösség, hogy a földrajzilag azonos helységek, tájegységek stb. valamennyi szócikkben azonos névformával megjelölve szerepeljenek, de ugyanakkor a szótár használóját arról is tájékoztassa, hogy ha bizonyos adato(ka)t a forrás(ok)ban visszakeres, esetleg más földrajzi megnevezést talál. A földrajzi nevek egységesítése, a sokszor homályos megjelölések megfejtése, és végül az azonosítás — talán a fönti néhány mondatból is kiderül — hatalmas munka volt.

A kerek zárójelen belül ugyanilyen fontos szerepet töltenek be a földrajzi név után következő számok. E számok megfelelői az ugyancsak az I. kötet

élére tervezett forrásjegyzékben lesznek megtalálhatók. A szótár betűrendes forrásjegyzékében minden egyes forrás kapott egy számot, 1—2393-ig, növekvő sorrendben. A számok után a jegyzék megadja az egyes források legfontosabb könyvészeti adatait. A szócikkekben mindezeket a tudnivalókat tehát egyetlen szám helyettesíti, melynek segítségével a szótár használója az adatot visszakeresheti. (Egy-két kivételtől eltekintve olyan forrás adatait, amely elveszett, tehát amely teljességgel hozzáférhetetlen, nem vett fel a munkaközösség a szótárba.) Ha a forrásban lapszámozás nincs (a kéziratos források körében sajnos szép számmal akadnak ilyenek), akkor a szócikkben az illető forrásra egyetlen számjegy utal; egyéb esetekben a forrásra utaló számjegyet kettősponttal elválasztva az adat lelőhelyét ily módon egész pontosan meghatározó lapszám követi.

S végül e tárgyyszerűsége és tárgyilagosságra — legalábbis — törekvő be-
számoló befekészéséül kérem, nézzenek el nekem néhány személyesebb hang-
vételű mondatot.

Különös véletlen, de számomra egyúttal különös öröm is, hogy a készülő Új Magyar Tájszótárrol a munkaközösség képviseletében — primus inter pares — éppen én számolhattam be, aki annak idején mint kezdő kutató már a szótár bölcsője körül is ott botladoztam. S méghozzá éppen e nevezetes alkalommal, amikor a munkálat megindítójának, nekem személy szerint is szeretett mesteremnek, BÁRCZI GÉZA akadémikusnak a nyolcvanadik születés-napját ünnepeľjük.

Előadásom kezdetén — nem véletlenül — név szerint is felsoroltam azokat, akik az Új Magyar Tájszótár legelső munkaértekezletén részt vettek, s akik BÁRCZI GÉZA vezetésével az anyaggyűjtést megindították. Befekzésékképpen pedig — bár még a munka végétől nagyon is messze vagyunk, vagy talán éppen azért — hadd örökítem át az utókornak a jelenlegi, hosszú éveken át lassanként kialakult és összekovácsolódott munkaközösség tagjainak a névsorát is azzal a jó reménységgel, hogy azt a munkát, amelyet e munkatársak oly sok gondal-
bajjal, de — legalábbis magam úgy tapasztalom — mindig derűs és harmonikus légkörben napról napra nagy igyekezettel végeznek, sikeres befekzéshez juttatják. Hadd köszöntse tehát BÁRCZI tanár urat tisztelettel és szeretettel az eddig mindig csupán személytelen formában emlegetett „munkaközösség” végre egyenként és személy szerint is, vagyis Brunner Aurélné és Szentgróti Árpádné technikai munkatársaink, R. Lovas Gizella és Völgyi Piroska kutatási segéderők, Balogh Lajos, Hosszú Ferenc, R. Hutás Magdolna, Kovács Teréz, R. Rostás Mária mint szócikkírók, S. Meggyes Klára mint szerkesztő és a fő-szerkesztő

B. LŐRINCZY ÉVA

Der Stand der Arbeiten am Neuen Ungarischen Dialektwörterbuch und die zu erwartende Eigenart dieses Wörterbuchs

Dieser Bericht wurde zum 80. Geburtstag von G. Bárczi, Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, verfertigt. Die Arbeiten am Neuen Ungarischen Dialektwörterbuch wurden nämlich im Juni 1950 von ihm als Leiter des Lehrstuhls für ungarische Sprachwissenschaft an der Universität Debrecen ins Werk gesetzt. Da schon die erste Hälfte des ersten Bandes in Handschrift vorliegt, und so diese bedeutende Unternehmung der ungarischen Dialektologie und Lexikographie der Verwirklichung nahe steht, ist es angebracht, auch darüber zu sprechen, was die zukünftigen Benützer (Linguisten, Ethnographen, Lehrer, Schriftsteller, Übersetzer usw.) zu erwarten haben, was für einen Aufbau, was für eine Eigenart dieses Wörterbuch aufzeigen wird.

Eben deshalb wird in diesem Bericht — nach einem kurzen Rückblick auf die Geschichte der Arbeiten — hauptsächlich die zu erwartende Eigenart des Wörterbuchs dargestellt. Es wird darauf hingewiesen, daß das Neue Ungarische Dialektwörterbuch — wie es auch aus dem Titel zu ersehen ist — als die Fortsetzung von J. Szinnyeis Dialektwörterbuch entworfen wurde. Daraus folgt, daß die Eigenart des neuen Wörterbuchs von Anfang an endgültig bestimmt wurde. Das bedeutet so viel, daß das Wörterbuch nicht den ganzen Wortschatz der Mundarten enthalten wird, sondern nur jene Wörter, die in der Literatursprache und in der Gemeinsprache nicht vorkommen, ausschließlich in dieser oder jener Mundart üblich sind, die also als Dialektwörter im engeren Sinne des Wortes zu betrachten sind. Das Material wurde aus seit dem Anfang des 20. Jahrhunderts entstandenen handschriftlichen und gedruckten Quellen zusammengetragen. Diese Quellen werden im Bericht auch näher bekannt gemacht, dann werden die Typen der Wortartikel, die Redaktionsprobleme der verschiedenen Typen geschildert. Zum Schluß werden auch gewisse technische Probleme berührt.

Am Ende des Berichts werden von der Arbeitsgemeinschaft des Neuen Ungarischen Dialektwörterbuchs Prnbeartikel veröffentlicht, so kann der Leser die geschilderten Prinzipien auch in Praxis verwirklicht sehen.

ÉVA B.—LŐRINCZY

Mutatvány az Új Magyar Tájszótár első kötetéből

Az alább következő mutatóvány mintegy 260 (önálló és utaló) szócikket tartalmaz az Új Magyar Tájszótár készülőben levő I. (A—E) kötetének A, B és C betűs anyagából. A munkaközösség arra törekedett, hogy ez — mind a kiválogatott szócikkek természetét, anyagát, mind pedig azok felépítését, technikai megoldásait tekintve — minél hübb képet adjon a majdani szótárról.¹ A benne való tájékozódást nagymértékben megkönnyíti az olvasó számára az Új Magyar Tájszótár munkálatairól főntebb (15—28) közölt beszámoló, de különösen ennek a szócikkek felépítésére vonatkozó (20—26) és a legfontosabb technikai tudnivalókat tartalmazó (26—27) része. Erre már csak azért is külön felhívjuk a figyelmet, mert a közölt szócikkekben — gyakran rövidített formában — előforduló földrajzi nevek, valamint a forrásokra utaló számok feloldásait (lokalizációit, illetőleg könyvészeti adatait), amelyeket összefoglaló módon, valamennyi lehetséges előfordulásra vonatkozóan a szótár legelején közlendő földrajzinév-jegyzék, illetőleg forrásjegyzék tartalmaz majd, jelen közleményünkben — főként terjedelmi okokból — még a most érintett földrajzi nevekre és forrásokra szorítkozva sincs módunkban megadni. Ugyanígy el kell tekintenünk a különböző jelek, rövidítések magyarázatától, feloldásától is, ez azonban (többszörre közkeletű, sokszor magától értetődő, vagy az Értelmező Szótár rövidítésjegyzékében visszakereshető jelekről és rövidítésekről lévén szó), őszintén reméljük, nem zavarja majd a mutatóvány áttekinthetőségét, világos és érthető voltát.

¹ Az utóbbiak szempontjából annyiban tér el tőle, hogy jelen esetben az egyes szócikkek jobb alsó sarkában megadott monogrammal utal az illető szócikkek készítőjére. Ilyenfajta utalások a szótár végleges formájában természetesen egyáltalában nem lesznek. — A mutatóványban előforduló monogramok feloldásai a következők: *B. L.* = Balogh Lajos; *B. L. É.* = B. Lőrinczy Éva; *H. F.* = Hosszú Ferenc; *H. M.* = R. Hutás Magdolna; *K. T.* = Kovács Teréz; *M. Kl.* = S. Meggyes Klára; *R. M.* = R. Rostás Mária. Itt jegyezzük meg, hogy a kézirat leadása és a megjelenés között eltelt időszakban a szótár szerkesztési szabályzatában bizonyos egyszerűsítő és rövidítő technikai módosításokat hajtottunk végre. Mivel azonban ezek a közlés lényegét nem érintik, és a főnti beszámoló, valamint a mutatóvány különben is az 1974-es állapotot kívánja rögzíteni, ezeknek a jelen közleményben való megvalósításától eltekintettünk.

abakog tn ige

abakoG (Ns.hodos 1378: 213): da-
dog.

Vö: *bakog*¹.

B. L. É.

ábrahámgyökere fn

Ábrahám gyökere (N.alföld 1405: 189): <népi orvosságnév:> Radix auri maculati.

K. T.

ábroc ld. **árboc**

B.L.É.

ácsong tn ige

ácsong (Hugyag 2140: 140): álldo-
gál, tétlenkedik.

Vö: *ásong*.

B. L. É.

áfonya fn

áfinya (F.rákos 1402: 103); *Áfinya* (Magyarókerke 2106) || *háfina* (F.vi-
só 1866).

B. L.

afrangol tn ige

1. *afrángul* (Kőszeg-Hegyalja 678: 178): csavarog.

2. *afringol* (Hajdúszoboszló 1206):
nagyzol, kényeskedik. *ne affringojj* [!]
aranyos, mer maj a semmibe lípsz (uo.).

H. F.

áfrendál tn ige

áfrendál (Kk.halas 1649: 6): ide-oda
mászál <pl. unalmában>.

H. F.

ágnismag ld. **ánizsmag**

B.L.É.

ajak fn

1. $\triangle$ *kikapja az ajkát a szél* (Koltó 2021: 55): kirepedezik a szája. **Szj:**
amilyet fon az ajakunk, olyat visel az
alagunk (Tunyogmatolcs 1302: 222):

—.

2. *ajak* (Csütörtök, N.szalánc 1388: 174; Halmagy 1801: 399; Szé.föld keleti része 1405: 11; Gyimesbükk 1451: 323; Se.sztgyörgy 1340: 40), *ajakm* (Gyimesfelsőlók 1451: 323), *ajaka* (Uzon 420: 20) | *ajakg* (Gajcsána 1800: 276) | *áják* (Sókszelőce, Pa-

lást 1390: 129; N.ölved 1378: 213; Bolyk 1390: 129; Csucsom, M.hegy-
meg 1388: 174; Gice, Zsip 1390: 129; M.bőd 1388: 174; To.görgő 1390: 129; A.telekes, F.telekes 78: V, 12) | *ályák* (Égerszög, Kánó, T.kápolna i. h.) || *ājakam* (Gyimesközéplók 1451: 323) || *āják* (Jánok 1388: 174; Galvács, Rudabánya, Szendrő, Szőlőssardó, Szuhogy, Teresztenye, Varbóc 78: V, 12) || *ajk* (N.cétény 2090; Csütörtök 1388: 174; Réte, Martos, Ebed 1390: 129) | *ajk* (Palást, Sókszelőce i. h.; N.hind, Nyi.gerencsér, Zsi.besenyő, N.ölved 1378: 213; Bajka, Csáb 1388: 174; Zsip, To.görgő 1390: 129): áll, állhegy. $\triangle$ *Likas ez ajaka* (Halmagy 1801: 399): gödrös az álla. || **a. ajak** (Datk 1800: 158): toka.

3. *ajaka* (Cserszegetomaj 1697: 256):
szájhoz hasonló bevágás a kidöntendő
fa törzsén. *A kivágandó fatörzs egyik*
oldalán fejszével hókát vágnak (hogyan
ajaka legyen a fának) (nem pl; uo.).
Vö: *halk*¹.

4. *ajak* (Dés 1362: 118): a korsó
v. kanta szájának csatornaszerűen
alakított része, amelyen a víz kifo-
lyik. || **a. ajak** (Zilah 1153: 402;
Ko.vár 421: 87), *ajaknak* (Hódmezővh
1680: 54), *ajaka* (Berettyóújfalu 325):
az agyagedények kissé kihajló felső
karimája. *Vót egy olyan, akinek az*
ajaka mindenüt le vót törve, csak ki-
csinejt vót meg a fülinél (uo.).

SzlavSz.; SzamSz. ~, *felbiggyeszt*;
CsángSz. *ājāk*.

Ö: *gyöngy* ~, *tág* ~. — **Fr:** *két*¹.

M. Kl.

ajakanyalva hsz

ajakanyalva (H.nánás 1790: 68):
kényeskedve, affektálva <illetgeti-bille-

geti magát) [!]. *M. Kl.*

ajakos mn

ajkos (Dés 1362: 118): ajakkal el-
látott (edény) [!].

Vő: *ajak.* *M. Kl.*

ajakú mn ld. **Fr:** *tromfos.* *M. Kl.*

ajnye isz

ajnye (Szi.köz 2041: 14; Zenta 1406: 39; N.szalonta 1412: 402); *Ajnye* (Ada vid. 1333: 431) || *âjnye* (Écs 2042) || *án* (H. vm. 1310: 20); *Án* (Hódmezővh 1330: 421) || *Ánye* (Debrecen 391: 79) || *ānye* (Makád 1999: 34); *ānye* (Baja 1401: 529) || *Annye* (N.szalonta 1333: 381) || *ánnye* (Cegléd 2205: 10; Ada 30: 27; Makó 1207; Viss 776; Gyula 693: 17; uo. 793; H. vm. 1310: 19; Érmellék 1397: 211); *Annye* (Ada vid. 1333: 468; Hódmezővh 1330: 331) || *aujnye* (Kalocsa 1329: 282) || *aūjnye* (Cegléd 715) || *au-nye* (Gyula 793); *Aunye* (Szé.föld 1837: 67) || *aúnnye* (N.kőrös 2248: 42): ejnye.

OrmSz.; SzegSz. ejnye. *H.F.*

akkorica névm ld. *OrmSz.* *B.L.*

akkoricka névm

akkoricka (Keszű 1401: 421): ak-
korka, olyan kicsiny. *B. L.*

áklándozik tn ige

áklándozott (Dr.csehi 717: 78): buk-
dácsol. *Odáb má áklándozott, úty*
csúszot, mēg áklándozot, hasra esētt
(uo.).

OrmSz. *B. L.*

áklítom mn és fn

I. mn *áklítom* (Mosonsztrmiklós 270): magas, vékony <ember v. tárgy>.

II. fn *áklítom* (Vác 1621: 63): (*tréf,*
gúny) <pajkos gyerekekre v. öregember-
re vonatkoztatva> jómadár, mák-

virág. *Gyerejde tē, tē áklítom!* (uo.)
Ugyan hun járhat ére az a vīn áklítom
(uo.). *B. L.*

ala isz

âlā (Szlavónia 1391: 360): ejnye.
Ālā, âlā nē nyerūtōz (uo.). $\triangle$ *Ālā bās*
(uo.): ua. *Ālā bās tē hēbā vālō!* (uo.)
B. L.

almafabéta ld. **analfabéta** *B.L.É.*

álmatalan mn

álmatalā (Garbolc 1197): álmatlan.

Vő: *álomtalan.* *B. L. É.*

álmélkodik ige ld. **Ö:** *be~.* *B. L. É.*

álmis ld. **álmos** *B. L. É.*

álmodik ige

tn *álmād* (Szlavónia 1391: 169) ||
álmogyik (Bag [?] 333/2: 165) ||
ámad (Kákics 1038). || **a.** ts *álmadott*
(Kk.halas 1648: 40) || *ámod* (R.gyar-
mat 2247: 265; uo. 384: 320). *Aki*
macskát ámod, becsaptyák (2247: 265).
Az asszon mindig rosszat ámod (384:
320).

OrmSz. álmodik; SzlavSz. álmodik.

Ö: *elálmodik, ráálmodik.* *B. L. É.*

álmodta hsz (szragos)

álmotta (Pürkeréc 753: 166) ||
ámottam (Gyergyó-vid. 1402: 83, 192):
álmában, ill. álmomban. *Ekkor hallott*
egy jövést, de ő azt álmotta [...]
látta (753: 166).

Vő: *émedte.* *B. L. É.*

álmos mn

1. *qòlmās* (Szlavónia 91) || *âlmēs*
(Oltszakadát 1288: 101) || *álmis* (uo.
2220: 95).

2. *álmos* (Nyárszó 1717: 244):
aludni tudó. *Légy olyan jó álmos*
münd én! (uo.)

3. *álmos* (Sárazsadány 330: 23):
álomporral kevert, altató hatású. is-

mét álmos früstököt adott [...] a vén boszorkány (uo.).

SzlavSz.; CsángSz. *ālmiš*
Fr: *molnár*. B. L. É.

álmosmadár fn

Álmosmadár (Csákánydoroszló, Molnaszecsőd 2243: 280, 281): kecskefejtő (*Caprimulgus europaeus*).

B. L. É.

álmotáska fn

álmotáska (Écs 2042): álomszuszék.

Vö: *álmotáska*. B. L. É.

álmotta ld. álmodta B. L. É.

álnizs ld. ánizs B. L. É.

álom fn

△ *álom* a gyerekek (N.bánya 1653): capit. papaver. v. Syr. diacodii [!]. Vö: *álmomé*. ○ *élcsaptán* [!] az *álom* (Gyoszeny—Dtúl 716: 172): elnyomja az á. ○ az *álom* megütötte (Pürkerec 753: 164); *ütött* [...] *meg az álom* (Ar.gerend 1391: 92): elálmosodik. *Nem ütött még meg az álom?* (uo.) ○ *álmot hagyni* (Bököny 1405: 190): <babonás eljárásként> egy szál haját a párna alá tesz. ○ *álmot szedni* (Terpes 432: 112): <babonás eljárásként> az álmatlanságban szenvedő kisgyermek számára anyja v. testvére a szomszédban az utcai szoba négy szögletéből összemarkokkal a semmiből kötényébe szed. ○ *belévegyültek az álomba* (Bözöd 272: 175): álomba merül. ○ *álomme-telhetetlen* (Gencsapáti 1398: 396): álomszuszék. Szh: *Elkésett, mind Vajna az álommal* (Se.sztgyörgy 1340: 41): későn szánta rá magát vmire, későn kezdett vmihez.

SzegSz. I. *álom*; SzamSz.

Ö: *nyúl* ~.—Fr: *bolygó, igaz*¹, szem. B. L. É.

álombácsi fn ld. SzamSz. *álom bácsi* B.L.É.

álomésszel hsz

álomészvē (Pográny 1387: 205): félálomban. *Álomészvē hallottam* (uo.).

Vö: *álomszesszel*. B. L. É.

álomfejjel hsz ld. OrmSz. B.L.É.

álomfékó fn

álom-fⁱék^uó (Sümeg 757): álomszuszék. B. L. É.

álomfüst fn

Sz: *A zálomfüst csipi a szememet* (Domokos 1410: 69): álmos vagyok.

Vö: *álmotüske*. B. L. É.

álomhideg fn ld. SzlavSz.; SzegSz. B. L. É.

álomhidegje fn ld. SzegSz. *álomhideg*. H.F.

álmomé fn

álmomé (Szentés 511; Debrecen 1911); *Alomméz* [!] (Hódmezővh 1330: 43) || *álom miz* (Békés 388): mákfészirup; Syrupus Diacodii.

Vö: *álom*. B. L. É.

álompénz fn

álompénz (Oltszakadát 2220: 123). <keresztelőkor a keresztszülők által> a csecsemő párnája alá dugott pénz. B. L. É.

álompipők mn

álompipők (Vas m. 1398: 101): álmos természetű. B. L. É.

álomszesz fn

álomszész [!] (Szé.föld 1258: 36): félálom. *álomszész, szender* = az alvás és ébrenlét közötti állapot (nem pl; uo.). B. L. É.

álomszesszel hsz

álomszesszee (K.dörgicse 1531: 15) |

álomszessz^é (Marcaltő 107: 42; Sümeg 757); *Álomszessz^é* (Lovászpato-na 756: 75): félálomban. *Álomszessz^é* *as sē tutta hū va* (757).

Vö: *álomésszel*.

B. L. É.

álomszj

álomszj (Debrecen 1877) || *álom-szj* (Kkság 2142: 188): a (kanca) gyeplőhöz erősített kis szíjdarab, amellyel a gyeplőt a lőcshöz kötik.

B. L. É.

álomszuszék fn

álomszuszék (Abafája 859: 27, 32) || *álomszuszik* (D.újváros 1622; H.nánás 1790).

SzlavSz.

B. L. É.

álomszuszi fn

álomszuszi (Kö.jánosfalva 271: 18) || *álamszuszi* (Kö.tárkány 1338: 458) || *álomszuszi* (Ricse 1031: 32; uo. 2000: 25; H.böszörmény 1818: 30): álomszuszék.

SzegSz.

B. L. É.

álomszuszó mn ld. OrmSz. *B. L. É.*

álomszuszogó mn ld. OrmSz. *álom-szuszogó.* *B. L. É.*

álomtalan mn

álomtalan (Kőszeg-Hegyalja 678): álmatlan.

Vö: *álmatalan*.

B. L. É.

álomtarisznia fn

álomtarisznia (Bogya 1159; J.kisér 1450: 221): <sokszor gyerekekkel kaps.:> álomszuszék.

SzegSz.

B. L. É.

álomtáska fn

álomtáska (Vágkirályfa 1401: 466; D.újváros 1622): álomszuszék.

SzegSz.

Vö: *álmotáska*.

B. L. É.

álomtüske fn

Sz: *Álomtüske böki a szemét* (Hegyhát, Vas m. 1609: 2): nagyon álmos.

Vö: *álomfüst*.

B. L. É.

álomzsák fn

álomzsák (J.kisér 1450: 221): <gyerekekkel kaps.:> álomszuszék. || **a.** *álomzsák* (Vas m. 1398: 101): mélyen alvó személy.

B. L. É.

ám hsz

án (F.őr 1320: 370, 372; uo. 1321: 186; Hahót 2009: 74; N.kanizsa 1503: A 15; Szeged 1188: 501) | *án* (Andrásfa 963: 199). *Valami kīs cētlire pejk fēirtam án* (1321: 186).

Fr: *csakis, de, nem¹, úgy.* *M. Kl.*

ámnis ld. ánisz

M. Kl.

ámolygás fn

ámojgás (N.szalonta 2073: 228): céltalan ténfergés. *de a sok ámojgás, búdosás közbe eszibe jutott, hogy katonának mēngyēn* (uo.).

M. Kl.

ámolyodik ige ld. **Ö:** *el~.* *M. Kl.*

ámolyog tn ige

1. *ámojog* (Hódmezővh 423; Makó 1207; T.bábolna 524; H.nánás 1125; Ko.vár 711: 38) | *ámolyog* (H.nánás 1790) | *ámolyog* (Óbást 1187), *ámolygász* (uo.): ácsorog, ténferg. || **a.** *ámolyog* (Hódmezővh 1913: 2): dolgával nem halad [!].

2. *ámojag* (Fogarás 1410: 112) || *ámojog* (uo.): báméskodik.

? *ámojag* (Torda 2375: 40) || *ámojog* (Cegléd 2205: 6): —.

SzegSz.

M. Kl.

ámolyog-támolyog ige ld. SzegSz.

H. F.

án¹ ld. *ajnye*

M. Kl.

án² ld. *ám*

M. Kl.

analfabéta fn
álmafabéta (Kn.altíz 1271:51) ||
ánalfabētā (Óbást 1187). *M. Kl.*

andocsi fn
andocsi (Lázi, Ve.varsány 1452: 211): pofon. *Kapsz egy andocsit!* (uo.) **Szj:** *kapsz egy andocsit mocsra felől* (Tapolca 1228). *M. Kl.*

ángyánferkó fn v. mn
ángyánferkó (K.dörgicse 1531: 15): gyámoltalan, ügyetlen [!]. *M. Kl.*

ánizs fn
álnizs (Hú.pályi 426) || *ámnis* (Aú.-kér 1949: 185; Aú.kér, Aú.szántó 2213: 51) || *ánis* (Méra 781: 163; K.iratos 1186: 191) || *ányizs* (T.nána 1919: 162) || *ónejz* (Szi.köz 1408: 372).
 SzlavSz.

Ö: *csillag* ~. *M. Kl.*

ánizsmag fn
ágnismag (N.bánya 1653) || *ánis-mag* (uo.): <gyógyszernév:> semen anis. *M. Kl.*

ánizsos mn
 △ *ónejzos kenyér* (Szi.köz 1408: 373): kömény helyett ánizzsal ízesített k. ○ *ónajcos zsemlét* (tgyr Gúta 583: 1): <csecsemőeledel:> ánizsos teával leöntött, felszeletelt zs. *M. Kl.*

ánkál tn ige
ánkál (Szé.föld 1258: 37): cselleng, álldogál. *M. Kl.*

ántikukuriját isz
 <az névelővel:> *ántikukuriját* (N.-szalonta 1410: 257): <gyermekijesztő tréfás káromkodásban>. *aszt az anti-kukuriját a világnak!* (uo.) *M. Kl.*

antragol ige [ts? tn?]
antragol (Hódmezővh 1913: 2): elhibázza a dolgát.
Ö: *be* ~. *M. Kl.*

ányalog ld. **ányolog** *M. Kl.*

ánnye ld. **ajnye** *M. Kl.*

ányog tn ige
Ányog (Hm.szék vm. 1329: 140): báméskodik, ányolog [!]. *M. Kl.*

ányolog tn ige
ányalog (Ricse 1031: 80) || *ányo-log* (Semjén 2000: 75): ácsorog; ténfereg. *M. Kl.*

ányorog tn ige
ányorogni (Garbolc 1156: 72): késlekedik. *Gyorsan kē fējni, nem lehet ányorogni* (uo.). *M. Kl.*

apostolokcsillagja fn ld. SzegSz.
 **Apostolok csillagja.* *K. T.*

apró-feketeméh fn
apró fekete mēhe (Z. baksa 1699: 87): a földiméhnek nevezett vadméh egyik fajtája. *K. T.*

aprókutya fn
Sz: *teli van aprókutyával* (N.szalonta 1410: 257): kötekedő. ○ *tele vógt apróu kutyákkal* (Konyár 2086): mindig huncutságokon jár az esze.
Vö: *aprószentek.* *K. T.*

apróördög fn
Sz: *van itt még apró ördög is* (Me-túr 251): —. *K. T.*

aprószentek fn
1. *aprószentek* (Galgamácsa 1572: 12), *aprószenteket* (uo. 2221: 3), *aprószentekkel* (Kelenye 1471: 2); „*aprószentek*”-nek (Pereszlény 484: 96): fűzfavesszőköteg, amellyel dec. 24-én este a pásztorok és a csordások végigjárják a házakat; az asszonyok 1—2 szálát húznak belőle s megverik vele őket, hogy frissen szaladjanak a nyáj után.
2. *aprószenték* (N.bacon 1413: 104, 233): dió, mogyoró stb., amit az

aprószentekelő gyerekeknek adnak.

Sz: *aprószentek potyognak az égből* (Galgahévíz 124: 3): <nagypénteken mondják, ha esik az eső>. ○ *teli van aprószentel* (N.szalonta 1410: 257): kötekedő. **Vö:** *aprókutya*. **K. T.**

aprószentekel tn ige

aprószentekelni (Kn.altíz, Kn.fel-tíz 1968; Zabola 1466: 54; Hadikfalva—Dtúl 734): <legények, gyerekek csoportja> aprószentek napján, vagyis dec. 28-án mondókát mondogatva házról házra jár és megvesszőzi a lányokat, ismerőseket.

Ö: *meg ~*.

K. T.

apróvirágú-szulák fn

apróvirágú szulák (Cserszegtomaj 1697: 238): <takarmánynövény> *Convolvulus arvensis*. [Apró szulák.]

K. T.

arabitka fn ld. SzegSz. *arabicska, körte*. — **Vö:** *aricska*. **H. F.**

aranka¹ fn

aranka (A.szeli 42: 29; Ny-parasznya 1973); *aranyká-nak* (Vitka 1940) || *hărănkă* (Sókszelőce 1390: 134).

Vö: *aranyfonál, aranyszál*. **H. F.**

aranka² ld. **aranyka¹** **H. F.**

aránka fn

aránka (A.jára 1686: 149, 150 ábrával): hétliteres, kétfülű, mázatlan cserépedény. **H. F.**

arankagaz fn ld. SzlavSz. **H. F.**

arany fn

arany (Gyergyó-vid. 1402: 190; Bukovina—Dtúl 2039: 7; Andrásfalva—Dtúl 486: 187; Gajcsána, Láb-nik—Dtúl 716: 23), *aranyat* (Déva 1670: 13; Tatrang 753: 316; Klézse—Dtúl 716: 82; Láb-nik—Dtúl 716:

194), *aranyot* (Gajcsána—Dtúl 716: 275), *aranyal* (Gye.alfalu 92: 78); *aranygy* (Láb-nik—Dtúl 1717: 78; Luj-zikalagor 1710: 44), *aranygyat* (Ger-lén 1717: 198), *aranygyot* (Lészped—Dtúl 490: 203) || *gron* (Klészse—Dtúl 716: 21). △ *arany esső* (Gyergyó-vid. 1402: 189): langy eső? [!].

Sz: *Eccsak ojjan arantú futtatott, ezüsttű szalajtott* (Kk.félegyháza 370: 32): utánzat.

K: *Arany a szemétben is arany* (Ba-kenese 2146: 20): —. ○ *Aranyat hord a számár, mégis boggáncsot eszik* (Kk.halas 1648: 19): —. ○ *Aranyal nem lehet jollakni [!]* (uo.): —. ○ *Az ara^mbul is csöppenik ^éé* (Lovászpato-na 756: 112): <akkor mondják, ha pár szem gabona elszóródik munka köz-ben>. ○ *Az aranybu is cseppen ^é* (H. vm. 1914) | *Az aranybul is cseppen el* (H.szovát 1404: 285): <vigasztalás, ha vkit kár, veszteség ér>. ○ *A zaran-búl is cseppen el* (N.-Sárrét 229) | *az aran^ybúl is csöppen e¹* (uo.) | *az arany-ból is cseppen el* (N.körű 1657: 136) || *Az aranynál is cseppen el* (Sz-Sz m. 1219: 291): —.

OrmSz.; SzegSz.; SzamSz.

Ö: *juh ~, kis ~, sárig ~*. — **Fr:** *malac, véka*. **H. F.**

aranybalta fn

Sz: *Aranbaltáé sē!* (Vác 1627: 48): semmiért sem.

SzamSz.

H. F.

aranycsésze fn

Boglárka. || **a.** *araⁿcsésze* (Me.túr 251) || *aranycsésze* (Túrkeve 2058: 164): *Ranunculus acer*. [Réti bog-lárka.] || **b.** *araⁿcsésze* (Me.túr 251): *Ranunculus ficaria*. [Salátaboglárka.]

Vö: *aranyka¹, arannyalversengő,*

*aranyverselő, aranyversengő, béka-
virág.* H. F.

aranycsésze-virág fn

arany-csésze-virág (K.újszállás 1443: 271): [vetési] boglárka (*Ranunculus arvensis*). H. F.

aranycsészike fn

Aranycsészikébe (népk Szeged 1188: 409): aranycsészécske. H. F.

aranyfonál fn

árámfánál (M.bőd 1388: 174) || *aranyfanal* (N.szalánc i. h.): herefojtó aranka.

Vö: *aranka*¹, *aranyzál.* H. F.

aranyka¹ fn

aranka (M.kanizsa 1314: 90; Viss 776): réti boglárka (*Ranunculus acer*).

Vö: *aranycsésze.* H. F.

aranyka² ld. aranka

H. F.

arannyalversengő fn

1. *arannyal vörsgⁿg^üő* (Lovászpato-
na 756: 72): boglárka (*Ranunculus*).

Vö: *aranycsésze.*

? *arannyal versengő* (Szilsárkány 1400: 293): <növénynevek között felsorolva>.

H. F.

aranyospáfrány fn

aranyos pátrác (Borszörcsök 1965: 148): páfrány. || **a.** *aranyos patrác* (Patapoklosi 659: 91): kútban tenyésző páfrányféle. || **b.** *aranyos pátrácot* (tgyr K.bárapáti 438: 78): <csak éjjel virágzó> fűféle növény.

H. F.

aranyzál fn

aranyzál (Szeged 1776: 20): herefojtó aranka.

Vö: *aranka*¹, *aranyfonál.* H. F.

aranyverselő fn

1. *aranyverselő* (Réty 1332: 30):

Ranunculus acer. [Réti boglárka.]

Vö: *aranycsésze.*

? *aranyverselőről* (Hm.szék vm. 428: 360): <babonás eljárás során hideglelés ellen haszn. növény neve>.

H. F.

aranyversengő fn

1. Boglárka. || **a.** *arany versengő* (Szászfenes 2058: 164; M.léta 688: 68): *Ranunculus ficaria*. [Salátaboglárka.] || **b.** *aranyversengő* (Torda 2375: 40): réti szironták. — **Vö:** *aranycsésze.*

? *aranyvörsöngő* (Csorna 1261): —. *Az aranyvörsöngő ollan apró sárgovirágos. Ugarom van. Igéjjő takarmán* (uo.).

H. F.

aranyvirág fn

aranyvirág (Hú.pályi 426): Tana-
ceti. [Margitvirág.]

H. F.

árboc fn

1. *ábroc-nak* (Tihany 398: 21); *ábrocza* (Balaton-mellék 863: 337).

2. Különböző építmények, eszközök vázát, tartórészét alkotó függőleges gerenda. || **a.** *árbuc* (Csenger 1560): leásott magas fenyőszál [!]. || **b.** *árbuc* (Thát 719): szálfá, állásfa [!]. || **c.** *árbuc* (Rétköz 1688: 2), *árbucon* (Levelek 1692: 81): a szabad kéményt tartó gerendák egyike. || **d.** *árbocot* (Kraszna 2130: 1) || *árbocot* (Szernye-mocsár 2123: 2): a kút négy sarkába leásott gerendák közül egy. || **e.** *árbucot* (Doboz 1725: 29): a nádkunyhó vázát alkotó négy gerenda közül egy. || **f.** *ábrocot* (Balaton-mellék 863: 269, 58. ábra) || *árbóc* (Badacsonytomaj 864: 2): a szőlőprés sajtoló részét tartó gerendák egyike.

3. *árbuc* (Me.fény 1451: 479): árbuctök. H. F.

árbocfa fn

Különböző építmények, eszközök vázát, tartórészét alkotó függőleges gerenda. || **a. árgucfa** (Hd.almás 494: 444, 439, 3—4. ábra): az árbocfás eszténa közepén levő, a tetőszerkezetet alátámasztó fa. || **b. árbocfa** (N.szalonta 1169: 132; uo. 2071: 231), *árbocfába* (Kraszna 2130: 1): a kút négy sarkába leásott gerendák közül egy. || **c. ábroczfa** (Badacsonytomaj 863: 269, 270, 60. ábra) || *ábrucfa* (Cserszegtomaj 1695: 179): a szőlőprés sajtoló részét tartó gerendák egyike. H. F.

árbocfás mn

△ *árgucfás eszténa* (Hd.almás 494: 442, 439, 3—4. ábra): olyan juhászkunyhó, amelynek a tetőszerkezetét közepén az ún. árbocfával támasztották alá. H. F.

árbuctök fn

árbuctök (Tarcál 1009: 101; Ny. káta 997: 50): nagy fehér tökfajta.

Vö: *árboc*.

H. F.

árdeli mn

árdeli (Dozmat 1966: 43, 48): <regösénekekben szereplő, ismeretlen jelentésű szó>. *Oldalamon* [ti. a csodaszarvasén] *vagyon árdeli szép hold* (1966: 43). H. F.

árgucfa ld. **árbocfa**

H. F.

aricska fn ld. SzegSz. *körte*. — **Vö:** *arabitka*.

H. F.

árvíz fn

Szh: *Várjuk mint a csegeiek az árvizet* (Demecser 303: 18) || *Várják, mind a szэгedijek az árvizet* (Zilah vid. 1396: 380) || *Úgy várják az em-*

bert, mint a kisariak az árvizet (N.géc 1302: 56): —.

SzlavSz.; SzegSz.

H. F.

árvízhozó-madár fn

Árvízhozó madár (Molnaszecsőd 2243: 281) || *Árvízhozó madár* (uo. 2243: 280): küszvágó csér (*Sterna hirundo*).

H. F.

arzsag ld. **azsag**

H. F.

ásong tn ige

ásong (Sümeg 757): ácsorog.

Vö: *ácsong*.

H. F.

aszalodik ige ld. SzegSz. *aszalódik*. —

Ö: *össze* ~.

H. F.

aszalódik ige ld. CsángSz. *ásalódik*. —

Ö: *fel* ~.

H. F.

aszalodott mn

Aszalodott (Hódmezővh 1135: 252): ráncos <arc>.

H. F.

asztag fn

1. *Osztagba* (hr Lujzikalagor 1710: 45). **Szj:** *Nēm tud mēnni az asztagra, fölibrett a b'élēsszagra* (Lovászpatoa 756: 126): betegséget színlel, de enni jól tud. **Szh:** *Úgy akarja, mint a Csanyi Jónás az asztagot* (D.sztgyörgy 376): <nem érti a figyelmeztetést, hogy rosszul csinál vmit, s azzal dicsekszik, hogy szándékosan jár el úgy>.

2. *asztag* (Csütörtök 1388: 174) || *asztág* (M.bőd i. h.): szalmakazal.

K: *Könnyű az asztag alatt szedgetni* (Kk.halas 1648: 59) || *Könnyű az asztagnál kalászi szedni* (Kölpény 1530): —.

SzamSz.

Ö: *dohány* ~. — **Fr:** *gömbölyű, héjazott, tarajos*.

H. F.

asztaghéja fn

asztaghaja (Gyula 793); *asztakhaja*

(uo.) || *asztag-héja* (N.kamarás 793); *asztakhéja* (uo.): az asztag teteje.

H. F.

ajnyye, aunye ld. **ajnye**

B. L.

azsag fn

*arzsa*g (Somorja 1159; Gúta 793; Patony 1228) | *arzsa*G (Csütörtök 1388: 174) || *azsag* (Vágkirályfa 1401: 466; Réte 1390: 129; Szé.föld 1446: 409; Apáca, Datk, Krizba 1800: 158; K.borosnyó 793), *azsagon* (Szé.föld 504: 48), *azsaggal* (Sárfalva 48: 105) | *ázság* (Vága 1378: 213) || *Ázsag* (Torda-Ar. vm. 1329: 282): piszkafa.

|| **a.** *azsag* (Udvarhely vm., Hm.szék vm. 1228; Se.sztgyörgy 1246), *azsagra* (Torda-Ar. vm. 865: 241); *Azsag* (N.mácséd 42: 30; Er.vidék 1393: 89) || *zsazsag* (Ormánság 472: 194): a kemencében levő parázs szétkotrására, élesztésére haszn. hosszabb rúd. || **b.** *azsag* (Szé.föld 1446: 409); *Azsag* (uo. 733: 66) || *bazsagnak* (uo. 1412: 177) || *zsazsakot* (tgyr Katádfa 226/2: 280): <kenyérsütéskor> a kemence tisztítására haszn., a végén kukorica-csuhéból, rongyból kötött csutakkal ellátott hosszabb rúd; pemete. || **c.** *azsag-ot* (Debrecen 391: 137): vékony nyélre szerelt vasrúd, amellyel a kemencéből a megsült peracet kiveszik. || **d.** *árság* (Vajka 1118) || *azsag* (Szé.föld 1446: 409): pózna [!]. △ *azsagon járó* (Se.sztgyörgy 1341: 309), *azsagon járónak* (Udvarhely vm. 1399: 46); *Azsagon járó* (Er.vidék 1393: 89): boszorkány. **Szh:** *Úgy jár, mint ha azsagon hordoznák!* (Szé.föld 1446: 409): a szokottnál gyorsabban tesz meg vmilyen utat.

Sz: *azsagon jártál* (Kibéd 1399: 46): gyorsan j. ○ *azsagon jártad* még [ti.

az utat] (uo.): ua. ○ *azsagon járt* (Csík vm. 1394: 331): veszedelemben forgott.

OrmSz. *zsazsak*; SzamSz. B. L.

aszagol ige ld. **Ö:** *meg~*. B. L.

azsagos fn v. mn

azsagos (N.bacon 1413: 233): erkölcstelen életű (nő). B. L.

bagar mn v. fn

Bagar (Gye.sztmíklós 733: 453): <szarvasmarha szarvállásával kapcs., ha a szarvak előre-, le- és összeállnak>.

Vő: *bagriszarvú*. M. Kl.

bagrena fn

1. *bagrena* (Ada 1399: 286) || *bagrëna* (Temerin 190: 111) || *bagrina* (M.kanizsa 1412: 90; Zenta 1406: 375; T.sziget 2253: 2; Szaján 193: 111; Torontáltorda 189: 111): akácvirág. △ *bagrenát sodorni* (Ada 1399: 286): hosszú nádszállal a fáról akácvirágot szakít.

2. *bagrëna* (Ada 1395: 411): akácfa. SzegSz. *bagrina*.

Vő: *bagrinca*. M. Kl.

bagrenafa fn

bagrenafa (Ada 1399: 286): akácfa. SzegSz. M. Kl.

bagri mn

bagri (Kk.halas 1649: 11): <göndör, bodor hajú férfival kapcs.>. *A bagri Buhin sógor tudta ezt a notát* [!] (uo). M. Kl.

bagrinca fn

bagrinca (T.sziget 2253: 2): akácvirág.

Vő: *bagrena*. M. Kl.

bagriszarvú mn v. fn

Bagriszarvú (Cs.sztodomokos 733: 453 ábrával); *bagri szarvú* (uo. 1400:

324 ábrával): félkör alakú szarvú (szarvasmarha).

Vő: *bagar.*

M. Kl.

bajta ld. **balta**

H. F.

bakog¹ ige

tn *bakog* (Csurgó vid. 84: 23; I.szalka 1912: 49; Apátfalva 2141: 10; Csongrád 80: 64; N.zerénd 793) | *bákog* (Bolyk 1390: 129; M.hegymeg 1388: 175): akadozva beszél, dadog, makog. || **a.** ts *bakogta* (T.füred 228: 264): dadogva, hebegve, érthetetlenül mond vmit. *mondta volna az öreg asszony, ha tudta volna, de csak bakogta* (uo.).

OrmSz. *bakog*; SzegSz. *bakog*.

Ö: *ökög-bakog.*

Vő: *abakog, makog, vakog*¹. *M. Kl.*

bakog² tn ige

1. *bakog* (I.szalka 1912: 49; Heves m. 227: 45): zötyög, gyakran zökken.

2. *Bakog* (Füzesabony 1335: 380): billeg.

Vő: *vakog*².

M. Kl.

bakogós mn

bakogósan (Csarnóta 71: 35): dadogós, akadozó beszédű. *pöszén és bakogósan beszét* (uo.).

SzegSz.

M. Kl.

ballacskál ld. **ballagcsál**

K. T.

ballag tn ige

balaktak (Kecel 473: 168) || *ballog* (Heves m. 227: 57) || *bollog* (K.bár-apáti 1172: 8) || *bullog* (Gr és Kh vm. 1391: 43).

SzlavSz.

Ö: *billeg-~, illeg-~.*

K. T.

ballagál ige ld. OrmSz. *balligál*.

K. T.

ballagcsál tn ige

ballacskál (Sümeg 757); *ballacs-*

kál(l) (Lovászpata 756: 36) || *ballacskál(l)* (uo.) || *ballagcsának* (Dr. csehi 717: 47) || *ballagcsál* (Gy.vár 2065: 9; Cserszeztomaj 2024) || *ballikcsá* (Kákics 1038): ballagdál.

OrmSz. *balligcsál*.

K. T.

ballagcsikál ige ld. OrmSz. *balligcsikál*.

K. T.

ballagdogál tn ige

ballagdagalt (múlt idő Kibéd 1838: 7): ballagdál.

Ö: *fel~.*

K. T.

ballagicskál ige ld. SzegSz.

K. T.

balligál ld. **ballagál**

K. T.

balligcsál ld. **ballagcsál**

K. T.

balligcsikál ld. **ballagcsikál**

K. T.

balta fn

1. *bajtá* (Csáb 1388: 174) || *bartára* (N.szalonta 247: 114); *bartá-val* (Udvarhely vm. 473: 210); „*bartá*”-val (Ké.kővár 473: 211) || *bòlta* (Moldva—Dtúl 716: 21) || *bóta* (Martos 567: 22; uo. 1390: 130; uo. 410: 112; Kocs 564: 85; Szák 886; Tata 1407: 19), *bótával* (Martos 573: 36) | *bótá* (Kéménd 274). **Szh:** *Úszik, mint a balta nyél nélkü* (J.kisér 297: 2): elmerül.

2. *bótát* (Szokolya 1694: 285): <a szőlőművelés körében:> csákány-szerű kapa.

Sz: *Kialussza baltából a nyelet* (Új-fehértó 1903: 18): sokat alszik.

SzegSz. 2. *balta*.

Ö: *arany~, csokány~, csősz~, faragó~, gallyaló~, gyenge~, jelző~, kanász~, karózó~, kerülő~, kondás~, nagyoló~, páros~, szántó~, tükör~, véső~, zsindelyező~.* — **Fr:** *csákányos, talpfaragó.* *K. T.*

banya¹ fn

1. $\triangle$ *banya néni* (Fejér m. 1394: 524): <öregebb asszonyok megszólítására>. $\circ$ *banyák nyara* (Mecsek-szakál 909: 56): —. || **a.** *banya* (Decs 1228): <a megöregedett feleség megszólítása a férj részéről>. || **b.** *banya* (N.kanizsa 1503: B 4): <a feleség tréfás megszólítása>. *Banyám, hozzá ők kis kávit!* (uo.)

2. *banya* (Nyi. vm. 1697: 281; A.bodok 446: 121; uo. 1325: 171; Menyhe 1697: 281): felöltöztetett szalmabábu. <A kiszehajtás nevű virágvasárnapi népszokásban ezt viszik — főként leányok — énekelve házról házra.>

OrmSz. *banya*.

Vö: *bonya*.

Ö: *jóbanya, vasbanya*. — Fr: *süldő*.
K. T.

banya² fn

1. *banya* (N.kanizsa 2383; Bölske 279; Őcsény, Szekszárd 1246; Kk.halas 1399: 217), *banyát* (Bny.csernye, Jásd 1689: 8), *banyákat* (Bakony hg. vid. 1689: 3); *Banya* (Takácsi 1696: 315); „*banyá*”-nak (Alcsútdoboz 1689: 89) | *bányá* (B.kertes 192: 59): *banyakemence*. || **a.** *Banya* (Debrecen 1332: 42): *fazekaskemence*.

2. *banya* (N.acsád, Pápadereske 107: 27; Tata 1407: 79): <paraszt-házban:> nagy cserépkályha.

SzlavSz. *banya*.

K. T.

banyakemence fn

banyakemence (Környe 491: 283, 291 ábrával; Őcsény, Szekszárd 1246; Kölked 1418: 157; N.kőrös 2248: 28; Baja 2187: 1; uo. 597: 75), *banyakemencébe* (Fülöpszállás 589: 7), *banyakemencére* (D.pataj 1693: 355);

Banyakemence (N.kőrös 2174: 2); *banya-kemence* (P.kovácsi 1965: 163); *banya kemence* (Tápé 13: 50; H.nánás 1790) || *banyakemence* (Lovászpata 756: 59; Kk.halas 267: 22); *banyakemence* (Cegléd 715) || *banyakemince* (A.nyék 136: 59; Ormánság 688: 33); *banya kemince* (uo. 472: 196); *banyakemincze* (M.kanizsa 1337: 236) || *banyakemönce* (Kk.halas 1399: 217); *banya-kemönce* (Makó 1207); *banyakemönce* (Kk.halas 476: 425): <parasztházban:> rendsz. vesszőváz, sárral tapasztott, boglya alakú kemence; boglyakemence, búbos kemence.

SzlavSz.; SzegSz. *búboskemence*.

Fr: *padkás*.

K. T.

banyó fn

1. *banyo* (K.bács 78: IX, 4) || *banyó* (Gyalu 1398: 385) || *panyó* (Kö.jánosfalva 271: 33; Kö.tárkány 1411: 167): *nagyanya*.

2. *banyó* (Gyula 793): *banya*. || **a.** *banyó* (Méra, R. 1466: 92): öregasszonynak öltözött farsangi jelmezes alak, öreganyó.

3. *banyó* (Koltó 2021: 52): *szülésznő*.

Vö: *bonyó*.

Ö: *öreg* ~.

K. T.

bápa fn

băopă (Szlavónia 1385: 61): bácsi, bátya. *Ėjüttünk házâ, Miskâ băopăot ot hättuk* (uo.).

SzlavSz.

Vö: *bopa*.

K. T.

bápi fn

băopi (Szlavónia 1385: 61): bácsi, bátya.

K. T.

bápka fn ld. SzlavSz.

K. T.

bapó fn

1. bapo (K.bács, Kö.fő 78: IX, 5); (*bapo*) (Ko.vár i. h.); [*bapo*] (Ördögkeresztúr i. h.) || *bapó* (Koltó 2021: 19, 52; Gyalu 1398: 385; Ketesd 1331: 328; M.lóna 78: IX, 5; Szucság 1228; rég Ördögösfüzes 1368: 141) | *bapóu* (N.mon 1319: 196): nagypapa.

2. bapó (Szucság 1228) || *bápó* (Sinfalva 46): öregember. *Hova menyen bapó* [!]? (uo.)

Vö: *bopó*.

K. T.

barta¹ ld. **balta**

M. Kl.

barta² ld. **borta**

M. Kl.

bas¹ fn

Bas (Szolnok 1444: 220): a hajó orrának és farának fedett része. || **a. bas** (Paks 1398: 545): a rakodóterületől, az ún. hombártól elkülönített hely a hajó elején és hátulsó részén a felszerelés egy részének tárolására.

SzegSz. *bas*.

Ö: *farbas*. — **Fr:** *első, hátsó, kettős*.

M. Kl.

bas² hsz és isz

I. hsz △ *bás épön* (Szlavónia 1391: 360): <nyomatékosan:> éppen. *Az áltatul fogvá bás épön nem vótám Kopácson, miltó kigyelmedet áhosztám onétá* (uo.).

II. isz *bás* (uo.): ejnye.

SzlavSz. *bas*.

Fr: *ala*.

M. Kl.

batka¹ fn

Sz: *egy baktát sē* (Csarnóta 71: 79): kicsit sem, semennyire sem. *Elfogta a plébános úr a könyvet, belenéz, de bizony azon ő nem tudott elmenni még egy baktát sē* (népm; uo.). ○ *egy bakmát se kapsz* (Debrecen 1816: 26): nem kapsz semmit. ○ *nem adnék egy baktát* [ti. érte] (H.nánás

2044: 4): semmit sem adnék érte, nincs értéke számomra. *Az olyan le-gényért nem adnék egy baktát* (népd; uo.). ○ *Nem ér egy batkát* (Hódmezővh 423): semmit sem ér.

Ö: *fa~*.

M. Kl.

batka² fn ld. **Ö:** *fa~*.

M. Kl.

bazsa¹ fn

bázsá (Bolyk 1390: 129): fehér vászonkötény.

M. Kl.

bazsa² fn

bazsa (F.őr 795: 23): labdajáték egyik figurája. <A két kezét a hüvelykujjánál fogva összekapcsolják, s így kell elkapni a labdát.>

M. Kl.

bazsa³ msz ld. OrmSz. *bazsa-bazsa, bazsa bé, bazsa ki*. — **Vö:** *bizsa*. — **Fr:** *hess*.

M. Kl.

bazsag ld. *azsag*

M. Kl.

beálmélkodik tn ige

bedm̃l̃kodik (Bg.szász 2200: 56) || *béálmélkodik* (uo. 1394: 283): berúg, lerészegedik.

H. F.

beantragol ige

1. tn *bea^atragol* (Me.túr 251) | *beánttragol* (Hugyag 2140: 134) || *beánttragol* (Szatmárnémeti 1228) || *beontrokolni* (Gr és Kh vm., Gortva-v., Rima-v., Sajó-v. 1228): berúg, lerészegedik.

2. ts *beantragol* (Hódmezővh 1913: 2): elront vmit.

SzlavSz.

H. F.

bébic ld. **bíbic**

beeget tn ige

be-ēget (N.kanizsa 1503: B 8): <tehén> bőg. *Nyis kü ja zuccaajtót, ñallod, a tehenek be-ēgetnek!* (uo.)

ŐHA. 183: *(tehén, borjú) bőg*.

H. F.

bég tn ige

1. *bégnek* (Tö.sztmiklós 706) || *Bég* (Szt.lőrinc-káta 1330: 466): <juh> bégget. **Vö:** *bőg*.

2. *bégett* (Bo. vm. 1161: 14): <szarvasmarha> bőg. **H. F.**

béget tn ige

béget (Cserszegtomaj 2024).

ŐHA. 183: (*tehén, borjú*) *bőg*.

Vö: *bőget¹, méget*. **H. F.**

bégetezik ige ld. ŐHA. 183: (*tehén, borjú*) *bőg*. **H. F.**

beontokol ld. beantragol **H. F.**

beretva ld. borotva **M. Kl.**

bibajti fn

bibajti (Páka 1351: 592): <aratószerszám> kaszára erősített, derékszögben hajló fa, amely a gabona rendre dőlését elősegíti. **B. L.**

bibic fn

1. *bébic* (Écs 2042; Csákánydoroszló 2243: 281; Molnaszecsőd és vid. 2243: 280; Zala f. vid. 1116: 45; N.kanizsa 1503: B 20; Balatoni-felvidék 398: 37; Berhida 1183: 16; Bny.sztlásló 891; M.gencs 106: 8; Szt.gál 2218: 35; Várda 1400: 54; F.nyék 968: 213; Medina 928: 213; N.kónyi 921: 213; Kákics 226/2: 614; uo. 226/3: 6) | *beibic* (Csurgó vid. 84: 11) | *biébic* (Páka 1351: 590) || *bibick* (Heves m. 227: 45; J.berény 311: 23) || *bibócz* (Haraszi 1676: 245).

2. *Bibic* (Csongrád, Mindszt 1444: 220) || *bibic* (N.rév 2207; Szentés 12: 279): a folyó közepén lehorgonyzott tutajféle, amelynek egy kiálló rúdra szerelt csigája a kötelet magasan tartja. || **a. Bibic** (Csongrád, Mindszt 1444: 220): valahová fölerősített ge-

renda, melynek végén csiga van [!].

Sz: *Akkor fizet, mikor a bíbic fára száll* (Kk.halas 1648: 19): sohasem. **Vö:** *bibicnap*.

SzlavSz. *bíbac*.

B. L.

bibiceke fn

bibic-ekét (Nkság, K.-Sárrét, N.-Sárrét 2111: 228) || *bibiceke* (K.-Sárrét, N.-Sárrét 2110: 85): faeke. **B. L.**

bibicgalamb fn ld. SzegSz. **B. L.**

bibickocogó fn

bibickocogó (Szentés 1661: 191): terméketlen, kemény föld.

SzegSz. **B. L.**

bibickörte fn

bibic [...] *körte* (Szentés 1398: 351): körtefajta. **B. L.**

bibicládú mn

bibicládú (D.újváros 1622): vékony lábú <ember>. **B. L.**

bibicmadár fn

Bébic madár (Me.szilas 880: 42); *bébicz madár* (Kötcse 1965: 324): bíbic. **B. L.**

bibicnap fn

Sz: *bibicnapkor* (N.ölved 1176) || *biébicnapo* (Sümeg 757) || *Szentbíbic napkor* (Kk.halas 1633: 14); *szent Bíbicz napkor* (Hódmezővh 423) || *szent bíbicz napra* (uo.): soha. *Majd elménék biébicnapo* (757). *te is bíbicnapkor mosakodtálugyi?* (1176) *Nem lössz ak készen szent bíbicz napra se* (423).

SzlavSz. *bíbic nap*; SzegSz. *bibic*.

Vö: *bibic*. **B. L.**

bibóc ld. bíbic **B. L.**

billég-ballag tn ige

billég-ballag (Gyula 793) || *billég-*

ballag (Sümeg 757; Me.túr 2207; Konyár 1325: 446) || *Billeg-ballog* (Istensegíts 92: 27) || *billög-ballag* (Makó 1207); *Billög-ballag* (Hódmezővh 423): lassan ballag, mendegél.
OrmSz.; SzegSz. *billög-ballag*.

B. L.

bilyeg-bolyog tn ige

bijég-bajog (Sümeg 757): cél nélkül jár-ke, bolyong.

Vö: *ilyeg-bolyog, tolyog-bolyog*.

B. L.

bizsa msz és fn

I. msz *bizsa bizsa* (Csenger 1560); *bizsa-bizsa* (Bg.szász 630): <többször ismételve, liba hívogatására>.

II. fn *bizsát* (Sz.szeg 62): kisliba.

Vö: *bazsa*³, *buzsa*.

B. L.

bizse¹ fn

bizse (Ramocsaháza 1701: 273): a kukorica porzós virága.

B. L.

bizse² fn

bizse (Bágyogszovát 1325: 380; So. m. 659: 143): (gyny) tűz.

Vö: *zsizsa*.

B. L.

bizse³ fn

bizse (Kemenesalja 1340: 137): a kisgyermek első tejfoga.

Vö: *bizselle, bizsi*³.

B. L.

bizse⁴ msz ld. SzamSz. *bizse*.

B. L.

bizselle fn

bizselle (Kemenesalja 1340: 137): a kisgyermek első tejfoga. *Nini! kigyűtt a bizselli'éjje!* (uo.)

Vö: *bizse*³, *bizsi*³.

B. L.

bizsi¹ msz és fn

I. msz *bizsi* (Gacsály 1963: 30) || *bizsi, bizsi* (Csenger 1560; Márokpapi 1693: 206) || *bizsi, bizsi, bizsi* (K.ar, N.ar, Tunyogmatolcs 1699: 181; uo. 1693: 206): <többször ismételve, liba hívogatására>.

II. fn *bizsi* (Gacsály 1963: 30): (gyny) liba.

SzamSz. *bizsi*.

Fr: *bizsike, bizsiri*.

B. L.

bizsi²

bizsi (Nyárszó 1717: 249): (gyny) tűz. *Ne nyújj oda, mert brr (éget a bizsi [...])!* (uo.)

Vö: *zsizsa*.

B. L.

bizsi³

bizsi (N.kanizsa 1503: B 24; So. m. 659: 143): (gyny) a kisgyermek első tejfoga.

Vö: *bizse*³, *bizselle*.

B. L.

bizsika msz és fn ld. SzamSz.

B. L.

bizsike fn

△ *bizsikéje, bizsi, bizsi* (Gacsály 1963: 30) || *bizsiké'm, bizsi, bizsi, bizsi* (uo.): <liba hívogatására>.

B. L.

bizsil tn ige

bizsil (Hm.szék vm., Lécfalva 1228), *bizsilni* (Ké.vásárhely 48: 109): <játékból> tüzes v. üszkös fát csóvál, ill. azzal karikákat, tűzkigyókat rajzol a levegőbe. *Ne bizsilj aval az üszökkal, met az éccaka odarezelsz* (Lécfalva 1228).

B. L.

bizsiri msz

△ *bizsiri, bizsi, bizsi, bizsi* (Gacsály 1963: 30): <liba hívogatására>.

B. L.

bizsizzi fn

bizsizzit (tgyr Martos 574: 42): lányok és legények által játszott játék. <A résztvevők bzs, bzs, bzs-féle hangsor mormolása közben a térdük alatt vmilyen kisebb tárgyat rejtegetnek, dugdosnak egymáshoz; ennek megkeresésére vmelyik huncutabb legény vállalkozik>.

B. L.

bócorog tn ige

1. *bócorog* (Balatoni-felvidék 398: 52; K.dörgicse 1531: 18; Szilas 1357: 60; Tata 1407: 79; Polgárdi 1449: 234; Makó 1207), *bócorgott* (Kocs 564: 158), *bócorgot* [!] (Kalocsa vid. 473: 39), *bócoroghattak* (Környe 491: 235); *bóczorog* (Esztergom 981): kószál, kóborol, bolyong. [A nagycsaládos cselédek] *persze kis gyerekekkel, bócoroghattak a puszták között, nem fogadták meg őket* (nem pl.; 491: 235). || **a.** *bócorog* (Vál 98): tétlenül mászkál, jön-megy. *Mit bócorogtok itt egész délután?* (uo.)

2. *bócorog* (K.bodak 1372: 73; Lázi, Ve. varsány 1452: 211) | *b"ócorog* (Borsosgyőr, Kéttornyúlak, Marcalgergyei, Ns.szalók, Vanyola 107: 39; Lovászpátona 756: 36; Sümeg 757): <főként járnai tanuló kisgyermek v. részeg ember:> csetlik-botlik, bizonytalanul jár, támolyog.

SzegSz.

Vő: *bőcörög*.

Ö: *el~ , haza~ . — Fr:* *pokol*.

B. L.

bollog ld. **ballag**

R. M.

bolog ld. **bolyog**

R. M.

bolta ld. **balta**

R. M.

bolydorog tn ige

bojdorog (M.kanizsa 1337: 381): csavarog. *Egész nap bojdorog, sosincs ithun* (uo.).

R. M.

bolygat ts ige

1. *bógatni* (A.-Dráva vid. 1399: 250) || *băggatoî* (Hirics 2162: 20) || *bolgäss* [!] (Barslédéc 1325: 783). || **a.** <-n ragos vonzattal:> *bojgatta* (Kocs 564: 179): zaklat. *a suszter mind azon bojgatta a feleségit, hogy mu-*

tassa meg neki a lábaszárát (uo.).

2. *bőjgat* (Zilah 1153: 405): mozgat [!]. *a tűz nagyon bőjgattya a cserepet, mozgattya* (uo.).

3. *bolygát* (Óbást 1187; uo. 1318: 141; Hugyag 2140: 126): takarmányt, pl. lekaszált szénát, szénarendet forgat.

? *Bojgassuk* (Vasasszonyfa 493: 498): <regösénekben, meghatározható jelentéstartalom nélkül>. *mondanánk egy eladó leányt, [. . .] Bojgassuk, bojgassuk, de kinek bojgassuk* (uo.). **Vő:** *hajgat*.

SzlavSz.; SzegSz.; CsángSz. *bol'got*.

Ö: *fel~ , ki~ .*

R. M.

bolygatagos mn

△ *bojgatagos üdő* (Cs.sztdomokos 1400: 325; N.bacon 1413: 233): változékony, szélsőséges időjárás <pl. áprilisban>.

Vő: *bolygó*.

R. M.

bolygatás fn

Bojgatás (Vasasszonyfa 493: 498): <a regölésnél teljesebb, szebb dallamvonalú> karácsonyi verses köszöntés.

R. M.

bolygó mn és fn

I. mn

1. *bojg"ó* [. . .] *álom* (Lovászpátona 756: 84) || *bolg"ó álom* (uo.): olyan á., amelyben az alvó több helyen is megfordul. ○ *bojg"ó üd"ő* (Sümeg 757) | *bőjguó-üd"ő* (Halmágy 1801: 399): változékony időjárás. **Vő:** *bolygatagos*.

2. *bolygó* (Bököny 1405: 190): bolondos.

3. *bojgó* (Lésped 505: 132): —. *Fereszgettél vóna Forró bojgó vízbe, Hogy égett vóna el Minden ízem csontja* (népk; uo.).

II. fn

1. *bójpgó* (Abafája 859: 27) | *bőjpgó* (Kutyfalva 1360: 269) | *bolygó* (Di-csősztmárton 1410: 141): örvény.

2. *bőjpgó* (Zilah vid. 1396: 63): mellékutca.

3. *bojpgó* (H. vm. 1310: 33; H.nánás 1397: 527; H.szoboszló 1205): haj-nali harangszó. *Jól tucc aludni a szemed jézussát, mán a bojpgót mikor elhúzták* (uo.).

III. mn v. fn

1. *bolygó* (Thát 475: 247): —. *Még éccaka is járt az [ti. egy öregasszony, a beszélő anyósa] mint a kísértet. Nem is tiszta a! Azt hittük bolygó* (uo.).

? *bolgó* (Vép vid. 1397: 178): <hang-tani példaként, értelmezés nélkül>.

SzegSz. *bolygógyerek. R. M.

bolygós mn

bojpgós (Lovászipatona 756: 37; Sümeg 757): kószálni szerető, kóborló természetű.

R. M.

bolyog tn ige

1. *bojpg* (Lovászipatona 756: 37; Sümeg 757; Nyárszó 1397: 92), *bojpg-junk* (Kopács 1387: 213), *bojpgania* (Bag [?] 333/1: 111) | *bolygok* (Ms.-keresztúr 1232: 109) || *bolog* (Gy.szt-márton 1403: 390; Lajos 1411: 286; Lovászipatona 756: 37), *bolgott* (Bny.-sztlászló 904: 69), *bologgyon* (Potyond 459: 77), *bolognija* (Kapunár 1897: 90); *Bolog* (Ve.pinkóc, Z.galsa 1403: 187): bolyong.

2. *bojpg* (Simontornya 1408: 333); *Bojpgott* (Sumony 226/2: 74) || *bolog* (Mosonsztlmíklós 270; Somorja 1159), *bolgott* (Lébény 1320: 369); *boloksz* (2. sz. Nyi.kér 2090): jön-megy, jár-

kál. *Nem dúgozik, csak az urak körű bolog* (270). || **a.** *bojpg* (Nyárszó 1397: 92): <a nap a felhők között, ill. mögött> bujkál, hol előtűnik, hol megismét elbújik. || **b.** *Bojpg* (Korond 1328: 705) | *bolyog* (Klézse 1394: 144): <ugyanazon párosító ének két változatában, értelmezés nélkül>. *Romlik szívem, mind az éveg, Bojpg elmém, mind a fölheg* (1328: 705).

OrmSz. *bolyong*; SzlavSz. *bolyong*; SzegSz. *pojog*; CsángSz. *bojpgg*.

Ö: *bilyeg-~*, *el-~*, *ilyeg-~*, *to-lyog-~*. — **Fr:** *ész*; *kutya*, *levél*¹, *zsidó*.

R. M.

bonya fn

1. *bonya* (Kalotaszeg 1367: 241; Bogártelke, Jákótelke, Kö.fő 78: IX, 4; Magyarókereke 2106; M.bikal 1321: 114; uo., M.vista, Zsobok 78: IX, 4), *bonyát* (Bábony 1318: 51); [*bonya*] (Magyarókereke 78: IX, 4) || *bonya* (bszó [?] Nyárszó 478: 200): <megnevezésként és megszólításként> nagyanya. *Monta bonyánk älägät szégin* (1321: 114). *Nandja vagy bonya (nagyanyja) és [...] a nénje lefögták a szemét* (nem pl; 478: 200).

2. *bonya* (Kalotaszeg 1367: 241; M.bikal 1321: 114; Nyárszó 1717: 221): öregasszony. || **a.** *bonya* (Ketesd 1180/2: 48), *bonyának* (uo. 1180/1: 88): (rosszalló) vénasszony, banya.

SzamSz. *banya*.

Vö: *banya*¹.

Ö: *édes-~*, *jó-~*, *öreg-~*. M. Kl.

bonyó fn

1. *bonyó* (Bábony 1367: 239; Győrővh 1658; M.bikal 1321: 114; M.kapus 78: IX, 4) | *bonyó*² (Kö.fő, Váralmás i. h.); (*bonyó*²) (Jegenye i. h.): nagyanya.

2. *bonyó* (Bábony 1367: 241; M.bikal 1321: 114): öregasszony. || **a.** *bonyó* (N.zerénd 793): (rosszalló) vénasszony, banya. *vím bonyó* (uo.).

Vö: *banyó*.

Ö: *jó* ~.

M. Kl.

bopa fn

1. *bopa* (Kalotaszeg 1368: 375; uo. 2021: 19; Bábony 1367: 241; Bogártelke 78: IX, 5; Kalotadámos 1397: 93; Ketesd 1331: 328; Magyarókerke 2106; M.bikal 78: IX, 5; uo. 1321: 114; M.kapus, M.vista, Zsobok 78: IX, 5), *bopám* (M.bikal 1321: 114), *bopád* (uo.), *bopja* (uo.; M.valkó 478: 132; Nyárszó 478: 201), *bopjától* (M.valkó 483: 265); [*bopa*] (Magyarókerke 78: IX, 5): <megnevezésként és megszólításként:> nagyapa. △ *bopám* [...] *bopáját* (Bábony 1367: 241) || *bopám bopját* (uo.): régen élt ős. || **a.** *bopa* (Jákótelke 78: IX, 5): (*gúny*) nagyapa.

2. *bopa* (Kalotaszeg 1368: 375; Bábony 1367: 241; Kalotadámos 1397: 93; M.bikal 1321: 114): öregember.

Ö: *édes* ~, *jó* ~. — **Fr:** *bopó*.

M. Kl.

bopó fn

1. *bopó* (Bábony 1367: 241; Győrővh 1658; M.bikal 1321: 114), *bopót* (Bábony 1318: 51) | *bopó*ⁿ (Váralmás 78: IX, 5); (*bopó*ⁿ) (Jegenye i. h.): nagyapa. *Bopó mán öreg ember* (1658). △ *bopóm bopját* (Bábony 1367: 241): régen élt ős. ○ *bopóm* [...] *bopóját* (uo.): ua.

2. *bopó* (Bábony 1367: 241; M.bikal 1321: 114): öregember. || **a.** *bopó* (Méra, R. 1466: 92): öregembernek öltözött farsangi jelmezes alak, öreg-

apó. *Kedvelt alakjuk a bopó és banyó* (nem pl; uo.).

Vö: *bapó*.

Ö: *jó* ~.

M. Kl.

borotva fn

beredva (Vas m. 988) || *beretfa* (Ikafalva 614: 17); *Beretfa* (Juta 2367: 243) || *bërëtfát* (Katádfa 226/2: 226) || *beretva* (Buzsák 746: 18; Békés 388; N.-Sárrét 229; Balmazújváros 2226: 27; Sz.hát 315: 5; Bg.szász vid. 630; Csombord 96), *beretvát* (Karcsa 1715: 238), *beretvával* (Bag [?] 333/1: 201; T.bökény 1143: 159) || *berëtva* (Érmellék 1397: 210) || *bërëtva* (Hetés 119: 18; Pápa vid. 107: 9; Bny.sztlászló 891; Kürt 322: 9; Hódmezővh 423; Szentes 1610; N.-Sárrét 229; Szé.föld 1404: 46), *bërëtváját* (Békés 1264: 133); *Bërëtva* (N.szalonta 2073: 161); *berëtván* (Öcsöd 974/1: 39) || *borodva* (N.kanizsa 1503: B 28) || *borota* (Cs.sztdomokos 1400: 275; Lészped—Dtúl 716: 23) || *borotfa* (Bogád 2387: 7), *borotfávó* (hr Mesztegnyő 2011: 41) || *borotvo* (Szabófalva 1405: 200) || *börötf*a (So. m. 1723: 101) || *bretva* (Ny.egyháza 1423: 112).

Sz: *Bécsbe borotva vót a bátyya* (Hódmezővh 423): <vágóeszközzel> életlen.

K: *A vízbefülő az éles beretvához is kapkod* (Dtúl 1404: 90) | *A vízbefülő az éles borotvához is kapkod* (N.lózs 1399: 49): —.

SzlavSz.; SzegSz.; SzamSz.; CsángSz. *beretvǎ, borotvo*. —
— **ÖHA.** 52. *M. Kl.*

borotvafok fn

Sz: *Bédzsbe borotva-fok vót a zapja* (Hódmezővh 423): <vágóeszközzel> életlen. *M. Kl.*

borta fn

bartáját (M. remete 1390: 52): odú.
Kivették a bartáját, az oduját (a fának)
(uo.). M. Kl.

bortafa fn

bartafa (Abafája 859: 27, 36): odvas fa. *És egy nagy bartafa mellett vót egy szép tövis rózsafa* (859: 36). M. Kl.

bóta¹ fn

bóta (Hm. szék vm. 793; Zágon 1228): fenyőfából készült, kisebb víztartó edény, amelyben vizet visznek a mezőre.

CsángSz. *bōtā*. B. L.

bóta² fn

bóta (Pakura 1800: 289): púp.

B. L.

B. L.

bóta³ ld. **balta**

bőcörög tn ige

bőcörög (Ks. sztmárton 106: 23); *bőczörgött* (Balatoni-felvidék 1965: 474): támolyog, tántorog. *az üdvözítő járt elöl, utána pedig bőczörgött az éhes tanítvány* (uo.). || **a.** *bőcörög* (Lázi, Ve. varsány 1452: 211): <a járni tanuló kisgyermek> csetlik-botlik, lépked.

Vö: *bócorog*. B. L.

bőg ige

1. tn *bőgg* (Kkság 2142: 96). || **a.** ts *bőgi* (Csurgó 975); *bőkte* (Hú. pályi 231): <tehén> a borját siratja. *Nem bőkte úgy, meg a tejet is jobba leatta* (uo.).

2. tn *bőg* (Kalugarény 1800: 291) | *bőűg* (Kobátfalva 174: 169) | *bőG* (Cs. rákos 186: 167): <éhes disznó> sir az ennivalóért.

3. tn *bőg* (M. bükkös 1800: 360; Csík vm. 1712: 244; Hatod-hegy 733: 538): <juh, bárány> béget. Vö: *bég*.

4. tn *bőg* (Moldva 1399: 83) | *bőg* (Lozsád 172: 153): kiált. *bőgett riája* (1399: 83). || **a.** ts *bőgni* (Kibéd 1398: 606): kiált vmit. *bőgni (kiáltozni) keztek* [ti. az asszonyok] *torkok szakatytából: Ó jjé, ó jjé, mi lehet a!?* (uo.)

OrmSz.; SzegSz.; SzamSz.; CsángSz.
bőg. — ŐHA. 183: (*tehén, borjú*) *bőg*.

Ő: *ki~*, *össze~*. — **Fr:** *bivalyborjú, borjú, marha, tehén*. B. L.

bőgedezik tn ige

bőgededzik (Lábnik—Dtúl 716: 240) || *bőgedezik* (uo.): —. [a boszorkány, aki időnként lóvá változik] *az ágyba fekszik, bőgedezik* (uo.).

CsángSz. *bőgedēz*. B. L.

bőget¹ tn ige

bőget (Makó 2363): béget. *Szögén kis jószág hoty bőget* (uo.).

Vö: *béget*. B. L.

bőget² ts ige

bőggeti (Hódmezővh 1680: 74): <fazekas kemencét> jól megrak, nagy lánggal éget.

SzegSz.; SzamSz.

Ő: *megbőget*. B. L.

böröfta¹, **bretva** ld. **borotva** B. L.

bucsálódik tn ige

1. *bucsálódik* (Gyimes-v. 1799: 105; Se. sztyörgy 242; Bukovina—Dtúl 2039: 17, 37), *bucsálódott* (Szé. föld 504: 52; Papolc 1164: 92), *bucsálódni* (Dálnok 1164: 34): búslakodik.

2. *bucsálódik* (Szé. föld 1837: 25; Hétfalu 1405: 12), *bucsálódtak* (Szé. föld 504: 13); *Bucsálódott* (uo. 504: 54): töpreng. *Bucsálódott, hogy már most mit csináljon?* (504: 54)

3. *bucsálódik* (Hétfalu 1405: 279):

nyugtalankodik. *Eredj, nézd meg, melyik bucsálódik; lehet a Sugár béakasztotta a lábát!* (uo.)

4. *búcsálódik* (Se.sztgyörgy 242): zsörtölődik. *Fojtonosan búcsálódik* (uo.).

R. M.

bucsér fn

1. *bucsér* (Gy.sztmárton 1403: 433; Bakony hg. vid. 1689: 14; Aszófő 398: 52; K.dörgicse 1531: 18; Tab 1246); *bucsér-ban* (Balaton-mellék 863: 213) | *bucsér* (Lovászpata 756: 54); *bucsér* (Vanyola 1046: 139): szalmából v. fűzfavesszőből font fületlen, <es. kétfülű, olykor fedéllel is ellátott> köcsög formájú kosárféle liszt, dara, hüvelyesek, kenyér, tojás stb. tartására.

2. *bucsér* (Pat 941: 197; Dudar 384: 211; Nóráp 107: 27), *bucsért* (Szt.gál 2218: 82) | *bucsér* (Borsosgyőr, Kup, N.gyimót, Ns.szalók, Vanyola 107: 27): <tojóhelyül, ill. tyúkültetésre haszn.> fedeles vesszőkosár. || **a.** *bucsér* (N.simonyi 106: 20) | *bucsér* (Csöngye 1290: 203): <rendszer. ajtóval is ellátott, domború tetejű> fonott kosár, amelybe a kotlóst csirkével együtt éjszakára bezárják. || **b.** *bucsér* (Medina 928: 197): 'csibe-ol' [!].

3. *bucsérnak* (Tihany 863: 370): az ún. eresztőháló felső zsinagén a hal pedzését jelző, vízen lebegő fonott kas; ör.

R. M.

buda¹ fn

buda (F.őr 1404: 46; Bacsfa 1159; Sárospatak 1874; Debrecen 1677: 194; Paládság 90; Magyarókerke 2106; Torda 2375: 42; Halmágy 1801: 399; Moldva 1398: 173): árnyékszék.

SzamSz.

R. M.

buda² fn

1. Kabátféle <a forrásoktól nemek és kor szerint meg nem határozott személyek számára>. || **a.** *buda* (Sopron vm. 1395: 39; H.böszörmény 989): prémes hosszú kabát. || **b.** *buda* (T.nána 1919: 174), *budát* (Rozsnyó 1708: 19): felöltő, kabát. || **c.** *budá* (uo. 1365: 211): rövid ködmönfajta. || **d.** *budájér* (A.lendva 113: 39): —. *Kéri a szűrömet budájér, szölke szeretümet a barnájér* (népd.; uo.).

2. Férfikabát. || **a.** *buda* (Borsosgyőr, Kup, N.gyimót, Ugod 107: 23; Hódmezővh 423) | *budá* (Nó. m., Gr és Kh vm. 1391: 43): hosszú <olykor zsinórral díszített> télikabát. || **b.** *Buda* (Boldog 1726: 73): posztóból készült, zsinórozott vőlegényi kabát, amelyet szűk, zsinórozott nadrággal viseltek. || **c.** *buda* (H. vm. 1310: 30): <férfiruhák között értelmezés nélkül felsorolva>.

3. Női kabát. || **a.** *buda* (Gencsapáti 1398: 397): juhbőrből készült meleg felöltő, amelyet, kül. régebben, idősebb asszonyok viseltek. || **b.** *buda* (Lovászpata 756: 46), *budát* (Sárvár 1394: 191): női télikabát, felöltő.

4. *buda* (Kőszeg-Hegyalja 678: 166; Vasszécseny 381): kiskabát <gyermeknek, kül. kislányoknak>.

SzegSz. 2. *buda*.

R. M.

buda³ fn

buda (K.bodak 1372: 73): kis katicabogár.

R. M.

buda⁴ fn

buda (Se.sztgyörgy 1447: 349): limlom [!].

R. M.

búda fn

búda (Ada 1399: 286): fakeskedés.

R. M.

budai mn v. fn

1. *budai* (Szécsény 1399: 175): <a kálmánkörte másik megnevezéseként>.

2. *budai* (Gilvánfa 1398: 348): <hamvas szilvafajta megjelölésére, felsorolásban>.

bullog ld. **ballag**

buzsa msz

buzsa-buzsa (Kemecse 1390: 147): <többször ismételve, liba hívogatására>.

Vő: *bizsa*.

caltá fn

cáltá (K.mánya 526): egyszerű fonott kalács.

caltakalács fn

caltá kalácsot (Újbars 478: 228): üres fonott kalács.

cencárka ld. **cincárka**

cél¹ fn

1. $\triangle$ *celet lõnni* (Torda 2375: 23): célba lõni. $\circ$ *cílba fokta* (Konyár 1320: 348): megcéloz, célba vesz.

2. $\triangle$ *Arra [...] cilt tettem* (H.szoboszló 1442: 50) || *cilt tett rá* (Me.lak 1403: 44) || *rátettem a cilt* (Komádi 2260: 73): kinéz, kiszemel, kiválaszt vki magának vmit. *tutták, hom mijen j^a fajtu zсібám van, hát cilt tett rá valaki* (1403: 44). $\circ$ *Czélt [...]* *tettek rëa* (Tatrag 753: 261) || *rátëszëm a cët* (Szenna 1812: 88): elhatároz vki vmit. *Czélt ës tettek rëa, hogy elpusztítanák* (753: 261). $\circ$ *kitette [...] rá a cilt* (H.szoboszló 1442: 50): elhatározza vki, hogy elbánik vkivel. *Rígen kitette mán rá a cilt* (uo.). $\circ$ *cilt vet* (uo. 1205): eltökél vki vmit. $\circ$ *cilt vetni valamire* (Debrecen 1816: 17): kinéz, kiszemel vki

magának vmit. *cilt vetettem árra a pár jó libára, megveszem* (uo.).

cél² ige ld. **Ö:** *elcél*.

cibak¹ fn

1. *cibak* (Sárköz, Tolna m. 1400: 461); *czibakok* (uo. 1669: 303) || *civak* (A.-Dráva vid. 1399: 250): cövek.

2. Kétágú karó, ágas. || **a.** *cibak* (Bg.szász 2200: 56; Bg.szász vid. 630): a halászhaló rúdjának az alátámasztására való ilyen karó. || **b.** *cibak* (Zengővárkony 664: 6 ábrával): a karám tetejének tartófái közül egy. || **c.** *cibak* (Szatmár vm. 395: 167): földbe szúrt kétágú fa v. vas a halsütő nyárs tartására.

SzegSz. 1. *cibak*.

cibak² fn

1. *cibakk* (Szeged 1405: 364) || *cipak* (Vác 1627: 11) || *cubak* (N.kanizsa 1503: C 5) || *cvibakot* (K.mácséd 43: 29).

2. *cvibak* (Székesfővár 886): durvára őrlött kukoricalisztból tejjel készített sült tészta.

cibak³ fn

cibak (Bükkábrány 524): az akácfa virága, amelyet a gyerekek csemegeként meg is esznek.

cibak⁴ mn

cibak (Hidvégardó 222) | *cibák* (Csucsom 1388: 176; To.görgő 1390: 131): meztelen.

cibakhát fn

cibakhát (Sárköz, Tolna m. 1400: 461): a dülőutak végén a határkarók vonala [!].

cibakszeg fn ld. SzegSz. *cibakszög*.

cibaktartó fn ld. SzegSz. *kocsi*. K. T.
cibra mn

cibra (Bo.sztgyörgy vid. 1424: 76):
pajkos, rendetlenkedő <gyerek>.

K. T.

cibrálkodik tn ige

cibrákogyik (Heves m. 227: 46):
<a legényeket kedvelő lányokkal
kapcs.:> rendetlenkedik, helytelenke-
dik.

K. T.

ciher

ciher (Szl. vm. 1402: 269; M.valkó
1397: 93; B.falu 20: 78), *ciherbe* (Ke-
tesd 1180/2: 166); *czihér* (Pürkerc
753: 462) | *cihērbül* (Ketesd 1180/2:
166) || *cihēr* (Barót 1408: 95) || *cihēr*
(Nyá.remete 184: 109): apró bokrok-
kal benőtt, cserjés terület. H. M.

cilibuli fn

cili-buli (Sz.szeg 62): szerszám, ruha;
cókmoz. Szeggyük a *cili-bulit* (uo.).
H. M.

cinca¹ fn

cinca (Tamási 1246): nagy szá-
razságban kiszáradt gödör. H. M.

cinca² fn

czincza (Munkács 1228 ábrával):
apró hal fogására haszn. eszköz.
|| **a. cinca** (uo. 1246): a halfogó horog
végén levő lószőrfonál. H. M.

cincál ts ige

1. cincá (Vác 1627: 73) || *cincál*
(N.szalonta 1410: 260); *czincál* (Kaj-
dacs 1228); *cincál(l)* (Lovászpato-
na 756: 90) || *cíncál* (Kk.halas 1649: 26)
|| *cincál(l)* (Lovászpato-
na 756: 90): mérgesen, kíméletlenül tép, cibál, rán-
cigál vmit. || **a. czincáznyi** (Ns.pann
2090): vkinek a haját, ruháját tépi.
|| **b. cincál** (N.szalonta 2072; Csenger
1560; Zilah vid. 1396: 281): kínozt,

gyötör, tépáz vkit. *haggy mámm bikit
annak a szeginy árvának, reggeltől
estig csak aszt cincálsz, püfölsz* (2072).

2. cincájá magát (K.bodak 1372:
73): rázza magát. *A jó lú cincájá
magát* (uo.).

SzamSz.

Ö: *le ~, meg ~, össze ~.* H. M.

cincár¹ fn

1. cincár (Baja 1401: 529): cincér.
[Cerambyx.]

2. cincár (Csík vm. 1712: 243):
egér.

SzlavSz. *cincár*; CsángSz. *tsin₂tsār*.
H. M.

cincár² ld. **szenzál** H. M.

cincárka mn

cēncárka (Gelence 1404: 326): vé-
kony, sovány. H. M.

cincárkodik tn ige

cincárkodni (Kalocsa vid. 1726:
43): kelletli magát. *No de ebben [ti.
műselyem ruhában] cincárkodni [...]
nem is igen lehet* (nem pl; uo.).
H. M.

cincáz¹ ts ige

czincáz (Kajdacs 1228): elnászpán-
gol, megver. H. M.

cincáz² ige [ts? tn?]

czincázni (Munkács 1228): hor-
gászni [!]. H. M.

cince fn

cince (Vága 1378: 214): cinke [!].
H. M.

cinci¹ mn v. fn

cinci (Barkóság 1400: 521): kis-
kedves [!]. H. M.

cinci² fn

cincivel (Fülöpszállás 588: 9): kis-
harang. *Ha gyerek hal meg, a cinci-*

vel — kisharanggal harangoznak (uo.).

H. M.

cincil tn ige

cincil (Gáva, Kótaj 1422: 156): játszik, ugrál. *Ez a gyerek egész nap egyebet se csinál, csak cincil* (uo.).

H. M.

cincilés fn

cincilés (Gáva, Kótaj 1422: 156): játék. *A gyermeknek a cincilés olyan, mint az anyatej* (uo.).

H. M.

cincinbogár fn

cincimbogár (To.görgő 1390: 131): cincér.

H. M.

cipak ld. **cibak**²

H. M.

ciriburi fn

ciriburinak (Tyukod 934: 1): mulatság.

H. M.

cirmos¹ mn

1. *szirmos* (Lovászipatona 756: 88; Szatmárnémeti 793) || *szúrmos* (Gelej 1030: 78).

2. Tarka, csíkos, foltos. || **a.** *cirmos* (Patosfa 1925): csíkos <malac>. || **b.** *czirmos* (Me.túr 1332: 184): csíkos <növényi termés, pl. kendermag>. || **c.** *cirmos* (Bugyi 898: 31; N.zerénd 793): pirossal színezett, apró piros foltos <alma, barack, körte>. || **d.** (Orosháza 1246): tüdőszínű <eper>. || **e.** $\triangle$ *cirmos hasú* (Kk.halas 1649: 22): <a jánosalmiak csúfolására haszn. kifejezésként az általuk viselt, tarkán csíkozott, bársonyszerű anyagból készült mellényke nyomán>.

3. *cirmos* (K.dörgicse 1531: 20) | *cirmos* (H.nánás 2085) || *curmos* (Ny.káta 997: 6): szurtos, pizkos <kül. gyerek>. || **a.** *szirmos* (Császló 2378): pernyétől beszennyezett <személy>.

4. *cirmos* (Bukovina—Dtúl 2039: 6, 17): ludas [!].

? *cirmus* (Ikafalva 614: 15): <hangtani példaként, értelmezés nélkül>.

OrmSz. *cirmos*; SzegSz. *1. alma*.

Vő: *cirtos*.

Ö: *feketecirmos*.

H. M.

cirmos² ld. **szironyos**²

H. M.

cirmosalma fn

cirmos [...] *alma* (Szentés 1398: 351); *Cirmos* [...] *alma* (Gilvánfa 1398: 348); *cirmos a.* [!] (Baja 1405: 190): <közelebből meg nem határozott> almafajta.

SzegSz.

H. M.

ciromba mn és fn

I. mn *ciromba* (Hú.pályi 426): —. [A boszorkány] *a saját vagy ciromba macska képiben ráfekszik az ágyban fekvőre és megnyomja* (uo.).

II. fn ld. OrmSz.

Vő: *iromba*.

H. M.

cirombás mn

cirombás (Kk.halas 267: 8): kékes színű <juhte>.

OrmSz.; SzegSz.

Vő: *irombás*.

H. M.

cirtos mn

1. *cirtos* (Cegléd 715): határozatlan körvonalú sávokkal tarkázott <fal, szövet>.

2. *citros* (Cs.szereda 1437: 11): tarkacsíkos <tehén>.

OrmSz. *szirtos*.

Vő: *cirmos*¹.

H. M.

Az Új Magyar
Tájszótár munkaközössége

A palóc illabialitás történetéhez*

1. A probléma. — Írásos forrásokból módszeresen még nem próbálták vizsgálni a kutatók a palóc nyelvjárások illabiális jellegének újmagyar kori történetét. Erre a feladatra vállalkozom most, fölhasználva más célra gyűjtött, túlnyomórészt kiadatlan nyelvelmlékanyagomat.

Csupán megterheltségi kérdés-e a palóc nyelvjárások közismert illabialitása (erre: BALASSA, Nyj. 75—96; HORGER, Nyj. 76; KÁLMÁN, MaiNyj. 26; BENKŐ, Nyjtört. 88, 89; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 81; IMRE, A mai magyar nyelvjárások rendszere 71, 121—2, 155, 186—90, 348—59, 369, 372 stb.)? Elég-e csak azt észrevennünk, hogy e nyelvjárásokban a palatális ajakréses hangzók megterheltsége nagyobb, az ajakkerekítéseseké pedig arányosan kisebb a nemzeti nyelvénél? Ajánlatos óvatosságnak lennünk, mert ez a tétel némely középpalóc nyelvjárásra vonatkozólag — például a Börzsöny vidékén — nem állja meg a helyét. Másrészt vannak olyan palóc(os?) nyelvjárások, amelyekben ez az illabialitás nemcsak megterheltségi, hanem fonémarendszerbeli eltéréseket jelent vagy jelentett. A felvidéki Nagyhind (Vel'ké Chyndice) és a bácskai Bácskertes (Kupuszina) nyelvjárásában a közelmúltban még hiányoztak a palatális ajakkerekítéses fonémák, s ha ma már ejtenek is ezeken a *ö*- és *ü*-féle hangokat, most is kérdéses, hogy önálló fonémák-e ezek, vagy egyelőre csak az ajakréses palatálisok fakultatív mellékváltozatai (vö. KÁLMÁN, MaiNyj. 17; IMRE—KÁLMÁN: MNy. XLIX, 520—1; BENKŐ: MNy. LVII, 409—13; IMRE, A mai magyar nyj.-ok rendszere 71, 369—70).

A mai és tegnapi rendszer ismeretéből újabb kérdés fakad: mennyi a konzervatív megőrződés, és mennyi az aktív változás, az illabializálódás a nagyhind—bácskertes nyelvjárástípus e jellemző sajátosságában? Bár vannak más vélemények is (pl. IMRE—KÁLMÁN: MNy. XLIX, 520—1; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 39; DEME, Nyatlfunk. 119), BENKŐ LORÁND elképzelését valószínűbbnek tartom: „részben eredetibb *i* és *ë* illabialitásának megőrződése, részben a kettőshangzók tiszta illabiális irányban való fejlődése, részben pedig analógiás indítékú illabializáció útján jött létre” (MNy. LVII, 409—10). Ehhez csak annyit fűzök hozzá, hogy ha elfogadjuk, hogy e nyelvjárástípus magánhangzórendszeréből valóban hiányoztak a palatális labiális fonémák,

* Ez a tanulmány a Szegedi Tanárképző Főiskola 1967-i tudományos pályázatára készült. Szövegén alig változtattam, főként csak az újabb szakirodalommal egészítettem ki.

akkor ez az „analógiás indítékú illabializáció” a legtöbb esetben nem más mint az idegen nyelvekből, a nemzeti (köz- + irodalmi) nyelvből vagy más elől képzett, ajakkerekítéses fonémákkal rendelkező nyelvjárásokból ilyen hangokkal átvett szavakban, morfémákban végbemenő hanghelyettesítés. Úgy vélem, ezzel a nézetemmel nem állok messze BENKŐTŐL. Abban meg már teljesen egyetértek vele, hogy az illabialitás ezeknek a nyelvjárásoknak eredeti, a XVII—XVIII. század fordulójánál jóval régibb sajátja. Ezek a tételek rendkívül valószínűek: mégsem szabad elhallgatnunk, hogy egyelőre csak föltevések, hipotézisek: nincsenek még bebizonyítva.

A nyelvjárástörténeti feladatot BENKŐ LORÁND így vázolja: „lehetséges, hogy egy hajdan nagyobb kiterjedésű, erősen illabialis jellegű magyar nyelvjárásnak (amely korai nyelvemlékeinkben nem egy nyomot hagyott) a középkort túlélte töredékével állunk itt szemben”. — Mekkora volt ez a „hajdan nagyobb kiterjedésű” illabiális nyelvjárás? Hogyan bomlott meg ez a sajátja? BENKŐ így folytatja: „... egyelőre nincs — és az is lehet, hogy nem is lesz — birtokunkban olyan nyelvemlékes anyag, amely akár a nagyhindi-kupuszinai nyelvjárástípus ősére, akár e típusnak az elszakadás utáni kettős, elkülönülő fejlődésére forrásanyagul szolgálhatna” (i.h. 410, 413). Valóban nincs olyan emlékmagy? És ha van: hogyan kell kifejtetni belőle a régi nyelvjárási valóságot?

2. A nyelvemlékek nyelvjárásossága és olvasata. — A magyar nyelvjárástörténetben már közhely, de mégsem lehet elégszer ismételni, hogy a XVI. századtól kezdve nincsenek nyelvjárási, hanem csak nyelvjárásos emlékeink. A nyelvjárás legfőljebb át-áttör a nyelvi norma vagy normák irányította írásbeliségen. Egyetértek BENKŐ LORÁNDdal: én sem hiszem, hogy — tegyük föl — a XVII. századból ránk maradt olyan nagyobb nyelvemlék, amelyből teljesen hiányoznának a palatális labiálisoknak olvasható betűk. De a borúlátó végkövetkeztetéssel már vitába szálllok: egy-egy nyelvjárás illabiális volta valamiképpen mégis benne van az írásos alakokban. A történeti hangsúlykutatást is beleértve (!), aligha tudnék olyan fonetikai jelenséget említeni, amelyet az írásos források felől egyáltalán nem tudnánk megközelíteni. Csak a megközelítés hogyanját sikerüljön kidolgoznunk!

Én is úgy sejtem, kudarc fenyegetne, ha a levéltárakban csupán épp Nagyhindre és Bácskertesre lokalizálható emlékekre vadásznék. Ehelyett azt vizsgálom meg, hogy az egész palóc területen kelt nyelvemlékek hogyan jelölik az egykorú norma szerint labiális és illabiális palatálisokat. A különféle jelölési típusok megállapításával szoros kapcsolatban törekszem föltárni a mögöttük rejlő nyelvjárási valóságot. Vagyis hát részint bizalommal tekintek a nyelvemlékekre: valahogyan mégis bennük rejlik a nyelvjárás; részint kétkedéssel, mert bennük lehet ugyan közvetlenül is, de más kutatókhoz képest sokkal inkább számítok rá, hogy a nyelvjárási hangzás közvetlen leírása helyett túlkompenzációs alakok utalnak rá. Persze, közismert dolog, hogy valaki az anyanyelvjárását akár beszédben, akár írásban „túljavítja”, mértéken fölül

helyesbíti, és így hiperkorrekt alakokat hoz létre. Nem eléggé ismeretes azonban a kutatók közt sem, hogy ez a jelenség egyáltalán nem ritka, sőt bizonyos esetekben fő magyarázó elvvé emelkedhet.

3. A nyelvi norma rövid története. — Mihez viszonyítva minősül egy nyelvemlékadat labiális vagy illabiális jelölésűnek? (Az, hogy ilyen vagy olyan jelölésű, még nem jelenti okvetlenül azt is, hogy ugyanolyan olvasatú is!) Nyilvánvaló, hogy nem lehet csak a mai köz- és irodalmi nyelvi normához viszonyítanunk. Amennyire ez ma lehetséges, föl kell tárunk az adattal egykorú normát vagy normákat. Csak az egykorú normá(k)hoz viszonyítva derül ki, hogy egy nyelvemlék adott jelenségében valóban a nyelvjárás tükröződik-e. E normát, illetve normákat 1961-ben főleg a régi szépirodalomból és a grammatikák nyelvhasználatából, valamint az egykorú nyelvtanok megjegyzéseiből kíséreltem meg kikövetkeztetni, fölhasználva természetesen az addigi szakirodalmat is¹. Az azóta megjelent szakirodalmat átnézve úgy látom, hogy felfogásomon nem kell sokat módosítanom. A magyar nyelvi norma 1550—1850 közötti történetét a következőkben foglalhatom össze:

A centralizált királyság, a politikai központosulás nyelvi vetületeként már a XV. században megindul a nyelvi központosulás, a normaképződés (így KNEZSA: I. OK. IV, 475—6; hasonlóan BÁRCZI: uo. 474; Uő.: DEME, Nyatlfunk. 324—5; Uő., A magyar nyelv életrajza 188; stb.). Korábbi felfogásomat (pl. MNy. LI, 87—90) magam is így módosítottam.

Ez a folyamat a XVI. században sem szakad meg, noha alapja, a központi hatalom megszűnik. Helyette ugyanis más egységesítő erők lépnek föl: az egész népet átfogja a nagy önvédelmi feladat, a török hódítás elleni küzdelem, másrészt kialakul a kisszámú, de főként a keleti országrészekben már önálló ideológiájú magyar polgárság. A magyar árutermelés központjai (Kolozsvár, Kassa, Debrecen) ennek a folyamatnak a gócai is egyben (vö. 1955 áprilisában az ELTE-n „Irodalmi és nemzeti nyelvünk kialakulásának kérdéseihez” címen tartott előadásom. Kézirat). A XVI. századra vonatkozólag már azok a kutatók is elismerik a magyar nyelvi norma létét és hatását, akik ennek a XV. század nyelvében még nyomát sem látják (vö. DEME, A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez 90—1).

Senki sem állítja, hogy ez a nyelvi norma a XVI. században éppolyan jellegű volna, mint a mai. DEME tehát árnyékbokszolást folytat, amikor ilyen nézetek ellen hadakozik (i.m. 4, 90—1). Ez a korai norma aránylag igen kevés jelenséget kötött meg, tág teret hagyott még a nyelv földrajzi tagolódásának az érvényesülésére. Se szeri, se száma a régi normán belül a vagylagos változatoknak.

Merre fejlődik tovább egységesülő irodalmi nyelvünk? Miután a központi hatalom nem tud ellenállni a török terjeszkedésnek és a feudális anarchia

¹ E nagyobb kéziratos munkámat hosszú ideig meg lehetett tekinteni a MTA könyvtárában

bomlasztó erejének, a polgárosodás csirái sem szökkenhetnek szárba. Ezért ha a normalizált nyelvváltozat nem áll is meg egészen a kibontakozásban, és a népünket átfogó érvényűvé sem válhat. Az országosan fakultatív változatok átértékelődnek egy-egy táji norma alakjaivá, s e táji normák kivetik magukból más tájak változatait. A norma három provinciális normává való szétesése, de ezeken belül egyben előre mutató szűkülése, szigorúsodása, tehát: fejlődés és elszigetelődés dialektikája jellemzi az 1650—1750 közti száz esztendő (vö. BENKŐ LORÁNDnak 1955-ben tartott egyetemi speciálkollégiumi előadásával, továbbá Uő., FelvIr. 53, 96—9 stb.; TÖRÖK GÁBOR: MNy. LVI, 216—9). Az erdélyi, a tiszai (másként: Tisza melléki, tiszántúli) és a dunántúli (Duna melléki, „felföldi”) normaváltozatok azonban már a XVII. század második felében sem egyenrangúak. A XVIII. század második felében aztán a „Tisza mellyéki” egyre inkább fölénybe kerül. Magába olvasztja, maga alá gyűri az erdélyit, s a XIX. század első harmadában az amúgy is alárendeltebb dunántúlival szemben is végleges győzelmet arat (vö. BENKŐ i. előadásai és FelvIr.).

A magyar nyelvi norma történetének e szétágazó és újból összecsomózódó szövevényéből kell most már a labialitás—illabialitás viszonyának szálait kidolgoznunk.

3. 1. Az *ë~ö*. — A XVI. század második felében a ma inkább illabiális nyelvjárású területek nyomdáiban is a maihoz hasonló az *ö* hang megterheltsége — ha nem is ugyanazon morfémaíkból adódóan — (pl. Heltai kolozsvári műhelyében); sőt egyes észak-magyarországi nyomdák termékeiben erősebb is (pl. Klósz Jakabnál, Bártfán). Nemcsak a XVII., hanem a XVIII. század némely nyelvtanírója is észreveszi, hogy a régi magyar „könyvnyelv”, azaz irodalmi nyelv labiálisabb, mint az, ami a XVIII. század második felében uralkodik keleten, és tesz szert tekintélyre nyugaton is (vö. FÖLDI, Gr. 64—5; továbbá SZATHMÁRI, Régi magyar nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk 134, 158—9, 210—1 stb.). A XVI. századi erősebb labialitást véleményem szerint nem indokolják eléggé a déli *ö-ző* területről keletre és északra özőnlő menekülők (ezekre lásd PAPP LÁSZLÓ: III. Kongr. 337—8; SZABÓ T. ATTILA: PaisEml. 72; BENKŐ, Nyjtört. 20; BÁRCZI: DEME, NyatIFunk. 324); valószínűbbnek tartom KNEZSA magyarázatát (I. OK. i.h.). — A három táji színezetű norma közül a XVII. században már az erdélyi is jóval illabiálisabb mind a XVI. századi országosnál, mind a Duna mellékinél (vö. TÖRÖK: MNy. LVI, 216—9; irodalom ott, továbbá Szathmári, Régi nyelvtanaink 376, 418). A dunántúli regionális irodalmi nyelv *ö-zése* (vö. BENKŐ: MNy. LII, 273; TERESTYÉNI: uo. 279—87) elszigetelődik, majd úgy hal el a XIX. század közepén, hogy sok alakja — akár vagylagos, akár mellék-, akár főváltozatként — beolvad a tiszai alapú egységes magyar irodalmi nyelvbe (l. TOMPA: RefNy. 321—4; BENKŐ: MNy. LII, 271—9; TERESTYÉNI: i.h.).

Bár az idézett szakirodalomból is megismerhető, és *e~ö* viszonylatban

a normákon belül eltérő szavak listája sokkal terjedelmesebb, tájékoztatóul mégis hasznos lesz, ha közlöm egy XIX. század eleji kiadatlan kéziratnak (Orsz. SzéchKvt. 1816—29 közt, QuartHung. 902/7—17) a dunai és a tiszai irodalmi nyelvre vonatkozó egybevetéseit. Az első mindig a dunai, a második a tiszai alak: *Röst* – *Rest*, *födözi* – *fedezi*, *Türödelem* – *Türedelem*, *Röpülés* – *Repülés*, *Pöcséttye* – *Petsétje*, *Vörös* – *Veres*, *Dömötör* – *Demeter*, *Erősödés* – *Erősedés*, *Böcsös* – *Betses*, *Böcsmelés* – *Betsmélés*, *Sütnöm*, *sütnöd*... – *Sütnem*, *sütned*... , *szemöltsök*, *szemöltsököt* [így!] – *szemöltsek*, *szemöltseket*, birtokos személyragos alakok: *könyvök*, *Kenyerök*, *Erköltsök*, *Tekintetök*, *szinök* – *könyvek*, *kenyerek*, *Erköltsek*, *Tekintetek*, *Színek* stb. (vö. még ADAMI, Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst. 1760. 88, 90; VERSEGHY, Proludium... 1793. 67; Ismeretlen szerzőnek — nem azonos a fentebbivel — a kézirata 1817 körül: Orsz. SzéchKvt. QuartHung. 902/19—20; GÁTI ISTVÁN: Elmékedés a magyar dialectusról... Jutalomfeleletek... II/4. 1821. 16—7; LOSONCZI, A magyar nyelv 1600 óta. Nyelvtudományi Értekezések [régii sorozat] III. 1933. 4—5; BENKŐ: MNy. LIII, 287; Uő., FelvIr. 438, 448, 465; stb.).

3. 2. Számos szónak volt a normán, normákon belül illabiálisan *i*-ző és labiálisan *ü*-ző változata. Ilyenek voltak az *üdvös*, *üdvözöl*, *ünnep*, *ügyefogyott*, *füttynt*, *süket*, *bükk*, *idő*, *igyekezet*, *hit*, *dicsőség*, *siker*. Erre az ingadozásra is utal némely régi nyelvtanunk (vö. LOSONCZI i.m. 4; SZATHMÁRI i.m. 264, 291, 418). De a behatóbb vizsgálat itt is kiderítheti, hogy a változatok nem annyira fakultatívok, mint inkább táji, regionális norma-változatok. Az illabiálisan *i*-ző formák a Tisza melléki, a labiálisan *ü*-ző alakok a Duna melléki irodalmi nyelvváltozatra jellemzők (vö. ANDRÁD SÁMUEL, A magyar írásmódról... 1791. 11; PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM: A magyar nyelv dialectusairól. Jutalomfeleletek I/1. 1821. 27; BENYÁK BERNÁT, Grammatica Linguae et Litteraturae Hungaricae. 1824. 128). Az előbb már említett, 1816—29 közt keletkezett kiadatlan kézirat (Orsz. SzéchKvt. QuartHung. 902/7—17) a következő dunai—tiszai szóalakpárokat közli: *Üdő* – *Idő*, *Sükeres* – *Sikeres*, *Ügyekezet* – *Igyekezet*, *Fül* – *Fil* (a szerző, aki a Tisza melléki irodalmi nyelvváltozat lelkes híve, maga is így használja ezt a szót), *Küllebb* – *Kiljebb*, *Dücséret* – *Ditséret*, *Üdönkint* – *Idönként*. A tájin kívül némi vallási elkülönülés is érvényesül. A reformátusok a Dunántúlon is *idvességet* írnak ekkor, a katolikusok viszont a Tiszántúlon is többnyire *üdvösséget* (PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM i. m. 27). Idézett ismeretlen — protestáns? — szerzőnk a tiszai pártján áll: a katolikus Virág Benedeknek viszont „kedves hangú” az *ü*, helyesli az *üdő* formát, bár hozzáteszi, hogy az *idétt* ’idén’ helyett már ő sem tanácsolná az *üdétt*-et. Az *idvez*, *Pispek*-féléket éppenséggel „tót” hangzásúnak minősíti (TudGyűjt. 1818. 5. sz. 60). BENYÁK BERNÁT maga is állandóan *üdő*-t használ idézett nyelvtanában (i. m. 272, 274, 283 stb.). Az Akadémia még a múlt század közepén is megengedi nemcsak az *ösmer* használatát, hanem bizonyos hangkörnyezetben az *üdő*-t is (A magyar helyesírás ügyében. 1856. 4).

3. 3. Sokkal keskenyebb az $\acute{e} \sim \delta$ és az $i \sim \ddot{u}$ ingadozási sávja. A régi irodalmi nyelvben talán csak a — részben alaktani magyarázatú — *elébb*, *szülém*-féléket említhetjük a mainak megfelelő *előbb*, *szülöm* alakok párjaként. Az $i \sim \ddot{u}$ viszonylatában főleg a v -tövéek mutatnak alakpárokat: *híves* ~ *hűvös*, *mível* ~ *művel*, *szív* ~ *szű* 'cor, Herz', *hív* ~ *hű* 'fidelis, treu'. A XVII—XVIII. századi keleti irodalmi nyelvváltozatokban inkább az i -s alakok használatosak. Tehát a változatok itt sem annyira fakultatív, mint inkább táji jellegűek. Ismeretlen szerzőnk 1816—29 közt azt állítja (i. h.), hogy a *Műv* inkább a dunántúli, a *Mív* a tiszántúli irodalmi alak. Érdekes, hogy a szolnoki katolikus Verseghy mégis helyteleníti a *mív* 'mű', *hív* 'hű' és *szív* (fn.) alakokat (VERSEGHY, Tiszt-Mag. 1805. 58). A Tzs-ban (1838) *Híves* és *Hűves* címszó egyaránt van; a *Mível*, *Mívelés* címszóknál a *Művel*, *Művelés*-hez utasít; *Földmíves*, *Földmivesi* (rövid i -vel!), de *Kömmüves*, *Kömmüvesség* ($\ddot{u}$!); csakis *Műhely* és *Művész*. A zavar teljes: megkezdődött a regionális irodalmi nyelveknek — többek között épp Vörösmarty vezette és némileg eklektikus — egyesítése, összegyalulása. Az $i \sim i \sim \ddot{u} \sim \ddot{u}$ ingadozás és váltakozás még ezután is sokáig a norma határain belül marad.

4. Az illabialitás értékelése és jelölésmódjai. — A regionális normák nem különülnek el mindig élesen: egy adott szöveg írója esetleg nemcsak egyetlen norma hatása alatt áll. Főként a Tisza melléki norma alakjai hatolnak bele a másik kettő által szabályozott szövegekbe is. Ezért mindazokat az alakokat, amelyek ugyan eltérnek a mai nemzeti nyelvi magánhangzó-minőségtől, nála akár labiálisabbak, akár illabiálisabbak, de az egykorú norma vagy normák keretein belül maradnak, egyelőre semmiféle módszerrel sem tudjuk határozottan nyelvjárásnak minősíteni (I. TÖRÖK GÁBOR: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1965. I, 183—4). Nyelvjárástörténeti kutatómunkánkat a XVI—XVIII. században a normán kívül álló szóalakokra kell egyelőre korlátoznunk, illetve az e határokon belüli alakokat csak igen nagy óvatossággal használhatjuk föl.

A normán, normákon kívüli illabialitást vagy labialitást sejtető és a palóc földön keletkezett nyelvemlékeket kívánom a továbbiakban aszerint csoportosítani, hogy a magánhangzók labialitásának és illabialitásának jelölésében milyen sajátásaik vannak. Az egyes típusokon belül adataimat egyrészt időrendben, évszázadonként, másrészt földrajzi rendben közlöm. Az adatokat az évszázadokon belül az emlékek keletkezési helye szerint nyugatról keletre haladva rendezem el. Ha keletkezési helyük a mai Csehszlovákia területén van, igyekszem közölni az 1918 előtti magyar helynév mellett az újabb, csehszlovák elnevezést is. Mivel az először közölt emlékeket később más összefüggésben is fölhasználhatom, sorszámozom őket, hogy forrásukat ne kelljen újból megadnom.

4. 1. Első típus: a nyelvjárási hangzás közvetlen jelölése. — (1—7. emlék) — Az ide tartozó irományokban a norma ajakkerekítéses palatálisokat

jelölő betűi helyén gyakran ajakréses magánhangzók jelei tűnnek fel, fordítva azonban nem: a norma ajakréses hangzói helyén nincs ajakkerekítésnek a jele. A labiálisnak jelölt magánhangzók zártági foka azonos a norma által megkívánttal. Adatok: XVI. sz. 1. Izbég Nyitra m. (Zbehý) 1570 után: *erëkke* 'örökké', *keniergek* 'könyörgök' ~ *ki tēlt* 'kitelt' = az egykorú norma változata² (Eszterg. prím. lt. Arch. Saec. P/35.); 2. Verebély Bars m. (Vráble) 1570 után: *kenyerges* *Jewendeben* 'jövendőben' (uo.); 3. Csábrág Hont m. (Čabrad) 1553: *erewke* 'örökké', *terek* 'török', *terekek*, *terekek* 'törökök' (LevT. I,116); 4. Drégely Hont m. 1550: *Gergy* 'György', *eryzeth* 'örizet' (Száz. VII, 49); Dejtár Nógrád m. 1551: *Ret örek* = *seget* 'rét örökséget', *öreksegem* 'örökségem' ~ *eő feolseget* nv (OL. Acta Eccl. 3. fasc.). — XVII. sz. 6. Nizsna Nyitra m. 1602: *weghezeodetth* 'végződött, végeztetett', *eleösszer*, *keönierghettem* 'könyörögtem' (OL. Beniczky cs. lt.); 7. Laszkár Nyitra m. (Nováky mellett) 1694: *Esztekit* 'ösztökét' ~ *eszközesstül* 'eszközöstül', *Eőkrek* 'ökrök' nv (OL. Bercsényi cs. lt.).

Ebből a csoportból néhány kéznek más, terjedelmesebb írása is van, és ezekben már más jelölési jelenségek is mutatkoznak (4.; vö. a 9. számú emlékkel). Nincs okunk kételkedni az illabiális hangot jelölő betűk valóban illabiális nyelvjárási olvasatában. Az azonban nem derül ki, hogy a normával megegyező labiális hangok betűi mögött írójuknak labiális hangzójú nyelvjárási kiejtése áll-e vagy sem. Végso soron még azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy az író anyanyelvjárásában nincs is ajakkerekítéses elől képzett magánhangzó fonéma.

4. 2. Második típus: a norma (normák) *ö, ő, ü, ű* hangjainak megfelelő betűk helyén esetenként labiálisok, de más nyelvállásúak, máskor illabiálisok, de részben szintén más nyelvállásúak betűi állanak. — (8—17. emlék) — 8. Nizsna Nyitra m. 1595: *felel* 'felöl', *köröl* 'körül' ~ *uelek* 'velük', *velek* 'ua.' nv (OL. Beniczky cs. lt.); 9. Drégely Hont m. 1546: *kenyerges* 'könyörgök', *kezwttek* 'közöttük', *gond wyzelem* 'gondviselőm', *gond vizelem* 'ua.' (Száz. VII, 48); 10. Szőlősdárd Borsod m. 1587: *Zeöleos Ardobanj* 'Szőlősdárdban', *Zeöllö* 'szőlő', *Zwöllött* 'szőlőt', *Zwlos Ardobanj*, *Zwllö hős* 'szőlőhöz' (az *ö* pótlólag később került az *e* fölé!), *Zwllöheos* 'ua.', *Zwllös Ardo*, *Eröksegett* 'örökséget', *Erwöksegett* 'ua.', *wöröksegeben*, *w* 'ő' (sokszor), *Zendrwöwll* 'Szendrőből', *fellöll* 'felül', továbbá: *pwttonth* 'puttonyt' (ezt a jelölési sajátságot később magyarázom; OL. Mocsáry lt.). — XVII. század: 11. Nyitra m., közelebből bizonytalan helyen 1679: *szeleő hegie* 'szőlőhegye', *szeleő hegy*, *szeleőnek* 'szőlőnek', *kett kerekeő* 'kétkerekű', *Toöi Jakab* (OL. Berényi cs. lt.); 12. Korpona Hont m. (Krupina) 1651: *körmeczy* 'körmöci', *nevő* 'nevű', *Epölettet* 'épületet', *Epölet*, *Esköött* 'esküdt' (OL. Berényi cs. lt.); 13. Uo. 1674: *keölemb* ~ 'külömben' (kétszer), *keözl* 'közül' ~ *keöllött* 'kellett' nv (Uo.);

² A továbbiakban *nv*-vel rövidítem ezt a minősítést.

14. Balassagyarmat Nógrád m. 1619: *el zeoket* 'elszökött', *szeoket* 'szökött', *keolemben* 'különben', *mindeneot* 'mindenütt', *becheoteles*, *bwuen* 'böven' (OL. Kamarai Lt. Acta Publ. 47/98.); 15. Keszihóc Hont m. (Kosihovce) 1636: *terektolly* 'töröktől', *Ködet* 'küldött', *Kodenj* 'küldeni', *Czetrteken* 'csütörtökön', *Öremest* 'örömost', *felönk* 'félünk' ~ *költ* 'kelt' nv (OL. Beniczky cs. lt.). — XVIII. sz.: 16. Kisölyved Hont m. (M. Ludince) 1715: *Tenkelyt* 'tönkölyt', *Tenkely*, *Tenkely*, *Tönkelyt*, *némönémő* 'néminemű', *minémő*, *fekővén* 'feküdvén' (Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. J. Metalia); 17. Szécsény Nógrád m. 1772: *tömlecbe*, *Szőgybe* 'Szügybe' *györöm* 'gyűrűm', *egyöt* 'együtt', *győrönnnek* 'gyűrűnnnek' (Nógrád m. feud. lt. Fiscalia 1772/2.).

Az e típusba tartozó nyelvemlékek magánhangzóinak olvasata már fogasabb kérdés. Aligha lehet mindegyiket a betűk szokásos hangértéke szerint olvasnunk. Az emlékek itt közölt adatainak csak egyik részéről tehetjük föl, hogy írója anyanyelvjárását közvetlenül tükrözi: 8. ejtsd *felél*, de *köröl*, *vélék*; 12. ejtsd *körmeci*, *nevő*, *épöletét* vagy *épöletet*, *eskött*; 13. e.: *kölemben*, *közöl*; 15. e.: *tërëktől* ~ *tërëktöly*, *ködëtt köden(y)i*, *csët(ë)rtëkën*, *örëmost*, *félönk* ~ *félönk*; 17. e.: *tömlëcbe*, *szőgybe*, *györöm*, *eggyött* stb. (A nyelvjárási kiejtést csak megközelítőleg rekonstruáltam, és céломhoz nem volt szükséges bővebben indokolni.) A nyelvjárás hangzása és az írásos norma követelményei egyetlen szóban is vegyülhetnek. A *szőlő* szónak *szélő* ~ *széllő* kiejtését mégsem tartom (11.) valószínűnek: inkább *szélé* lehetett. Nagyhinden ma is *széllé* (vö. MNy. XLIX, 520). Kisölyved XVIII. század eleji nyelvjárásában sem látszik valószínűnek a *tönkely* ~ *tënkely* váltakozás. A nyelvjárási alak *tënkely* lehetett, és ha volt más nyelvjárási változat is ott, az inkább *tënkő* ~ *tënkë*^ü-féle alak volt (az itt nem közölt egyéb e területről származó források alapján). Az is elgondolkoztathat, hogy *fekővén*, *ëggyött*, *mindenött*-féle, tövéghangzójukban nyílt *ö*-zésű formákat mai nyelvjárásainkból — akár a palócból, akár másból — tudomásom szerint nemigen közöltek. Az abszolút (vagy relatív, de tagolásában elhomályosodó) szótő nem véghangzói hangsúlytalan szótagjában meg szinte teljesen ismeretlen a nyílt *ö*-zés (vö. DEME, Nyatlfunk. 151; FARKAS, Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben 15). IMRE SAMU újabb összefoglalásában (A mai m. nyj-ok rendszere 209—10) sem találjuk nyomát a többeli hangsúlyos nyílt *ö*-zés mellett a többeli hangsúlytalan nyílt *ö*-zésnek; ennek azonban az lehet az oka, hogy nyelvatlaszunk kérdőíveiből sajnálatosan hiányzik minden ilyen szó (pl. *együtt*, *esküdt*, *feküdni*, *ezüst*); az 1 előtti helyzet ugyanis már egészen más jelenség (*belül*, *kívül*, *fütyül*, *köpül*).

Bár a független, tő belseji nyílt *ö*-zés a múltban is ritka nyelvjárási jelenség lehetett, az itt közölt adatok még nem adnak megfelelő alapot hozzá, hogy a jelöléstől szögesen eltérő olvasatra vonatkozó elgondolásaimat fölvehessem. Egyelőre vizsgáljuk meg a 9., 10. és 14. jelzésű emlékek néhány alakját! Lehet-e, hogy az 1546. évi drégelyi levél írójának a nyelvében *gondviselë* ~ *gondviselü* alakpár élt? A közelmúltban még sokan hajlandók voltak elfogadni

az efféle lehetőségeket, s a jelenségre minden különösebb mérlegelés nélkül ráragasztották a „nyelvjárás-keveredés” címkéjét. Azoktól, akik ma is ezt a felfogást vallják, megkérdem, hogy a 10. számú — szőlőszardói — emlék vajon hányszoros nyelvjárás-keveredés föltevését követeli meg? Hiszen ebben *szőlő* ~ *szöllő* ~ *szülő* ~ *szüllő*, sőt *örökség* ~ *erükség* ~ *ürökség* változatokat kellene föltenniük mindazoknak, akik — a kelleténél jobban megbíznak a betűkben. E betűhöz tapadó olvasatokkal szemben legalábbis egyenrangú eshetőségnek tartom a következőket:

a) vagy hiányoztak az írók anyanyelvjárásából a labiális palatális fonémák, s e furcsa váltakozás a norma által megkövetelt alakok írására irányuló sikertelen törekvés gyümölcsei;

b) vagy ha megengedjük, hogy e két író anyanyelvjárásában már vannak palatális labiális fonémák, akkor az sejlik ki adatainkból, hogy csak egy ilyen rövid és egy ilyen hosszú fonémát tartalmazott e nyelvjárás magánhangzóinak rendszere: a középső és a felső nyelvvállású palatális labiálisok még nem különültek el önálló beszédhanggá. Az sem lehetetlen, hogy ezeknek a palatális labiálisoknak a nyelvvállása nem középső, de nem is felső nyelvvállású, hanem e két nyelvelmelkedési fok közötti — fonetikailag átmeneti jellegű — hang: *ö* ~ *ü* és *ő* ~ *ű*. Egyelőre csak fölvettem ezeket az eshetőségeket. Később próbálom bizonyítani, hogy az én magyarázatom bizonyos jelölési sajátságokat jobban, egyértelműbben, világosabban okol meg, mint a hagyományos „nyelvjárás-keveredési” felfogás. Többek közt olyan jelölési sajátságokat is, mint a veláris hangzók jelein fel-feltűnedező kettős ékezetek (10.: *pŭttonth*).

Magát azt a föltevést, hogy lehetnek olyan nyelvjárásaink, amelyeknek csak egy rövid és csak egy hosszú palatális labiális fonémájuk volt, KNEZSA helyesírástörténeti kutatásai is sugalmazzák. A kódexeket vizsgálva négy olyan kezdet talál, amelyeknek írásából az *ö* és *ő* jelei teljességgel hiányoznak (Gyöngyösi-kódexek 1., 3. és 4. kéz, Virginia-kódex 2. keze: HírTört. 106, 107, 112), kilenc olyant, amelyek viszont *ü*-t, *ű*-t nem ismernek (Apor-kódex 5., Gömöri-kódex 6., Példák Könyve 2. keze, a Piry-hártya írója, a Kazinczy-kódex 3., a Peer-kódex 4., a Lányi-kódex 1. és 2. keze, valamint a teljes Kriza-kódex: i.m. 108, 109, 119, 122, 127, 128, 130). Ha közelebről megvizsgálunk egy ilyen részletet, például az Apor-kódex 5. kezének írását, azt tapasztaljuk, hogy az *ü* hang helyén következetesen az *i*-nek *ÿ* jele áll, az *ő* helyén gyakran *e*, elvéve *ew*, az *ő* jele pedig következetesen *ew*. Furcsának tartom, hogy a kódexek fonológiai sajátságait kutatókban föl sem merült a magánhangzó-fonémák csonkább rendszerének a gondolata, s e jelenségekben csupán megterheltségi kérdést láttak. Furcsának tartom azt is, hogy FARKAS VILMOS idézett műve olvasati problémákkal egyáltalán nem foglalkozik. Ennyire vakon lehet hinni a betűknek?

E. ABAFFY ERZSÉBET a „XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról” szólva (32, 44) megemlíti, hogy jó néhány levélben egybeesik az *ö*, *ő*,

ü, ű hangok jelölése: ő is meghökkent engem, hogy helyesírás-történeti helyett hangtörténeti magyarázatnak a lehetősége sem merül föl benne. Csak kitérésképpen pendítettem meg ezt a problémát, de arra talán mégis alkalmas, hogy a saját adataim olvasati kérdéseinek távlatait föl villantsam vele.

4.3. Harmadik típus: az illabialitás közvetlen és hiperkorrekt jelölésmódja. — (18—39. nyelvelvél) — Az illabiális *ë*-zést, *i*-zést, *é*-zést, *í*-zést közvetlenül jelölő alakok mellett a norma ajakréses palatálisainak helyén viszont ajakerekítéses hangzók jelei tűnnek föl; s nemcsak a felső és a középső nyelvallású ajakrészesei helyén, hanem az alsó nyelvallású *e* vagy a régi *ē* helyén is.

Módszertani elvem, hogy a mai nyelvjárási írásosság és a nyelvjárás viszonyának tisztázása után és alapján sokkal biztosabban következtethetünk a régi nyelvjárás írásosságából a régi nyelvjárás hangzására. A nyelvjárás hangzását tükröző helyesírási hibákról szóló cikkem (Nyr. LXXXII, 333—41) korántsem csak gyakorlati, oktatási célokra íródott, sőt épp ellenkezőleg: mélyebb indítéka épp nyelvjárástörténeti munkám problematikája volt.

Ehhez az elvemhez itt is igyekszem hű maradni. Az 1967—68-as tanév végén B. T. tanárnő szívességéből eljutott hozzám néhány gyengébb képességű bácskertes (kupuszinai) tanulónak a magyar dolgozatfüzete. A dolgozatokat külön-külön „nyelvelvélnek” tekintve, megtaláltam köztük az első jelölési típust; idézek egy részletet B. M. VII. osztályos t. dolgozatából: „Közeledet a május és *eltesztik* hogy *megyink* kirándulni. Mindent *elkészítetink* es vartuk a *követ* kezé napott. Megjött a várvavort május 1. eje. Kora regel elindultunk mire *beértink* oz erdőbe eált a szél. Szépen fütült- | ek a madarak és a fu még hormotos volt” (az én kiemeléseim. T. G.). Az összesen 26 soros fogalmazásban a fenti öt alakon kívül még egy (*fézni* ’főzni’) árulja el írójának illabiális anyanyelvjárását. — E. I. ötödikes már túlkompenzálással is sejteti nyelvjárását: *elétt* ’előtt’ (a javításban is: *elétt!*), *külenedékén* ’kilencedikén’, *kősziltek* ’készültek’, *jenének* ’Jenőnek’, *legigesebek* ’legügyesebbek’, *jegedil* ’hegedül’, *terviket* ’tervüket’ + *magón* ’nagyon’ (összesen 14 sorban). Ennek a tanulónak a következő — öt soros — dolgozatában viszont már csakis hiperkorrekt alakok jelzik a nyelvjárást: „A király első ekérdése | A király *kivütte* a *főürakat* a szánto föl- | dere. Egy öreg ember négy ökörel szántott. Mátyás király megemerte a *hűsögös* katonáját és oda ment. Meg kérdezte tőle *messzű* van a meszi.” Tanulságos kis írásmű: figyelmeztet rá, hogy a többszáz éves nyelvelvékben is előfordulhat: csakis a túlkompenzálási írásformából kell következtetnünk bizonyos nyelvjárási sajátságokra.

E néhány iskolai dolgozatfüzet további tanulságaira egy más jelöléstípus és jelölési sajátság vizsgálatánál térek vissza. Lássuk most nyelvjárás-történeti adatainkat! XVI. század: 18. Nizsna Nyitra m. 1595. dec. 18.: *ydnepekre* ’ünnepekre’ ~ *üdnepek*, *teruent* ’törvényt’, *menegzejö* ’menyegzője’ (OL. Beniczky cs. lt.); 19. Keselőkő Nyitra m. (Podhradie) 1547: *erewnym* ’örölnék’ (érdekes tárgyias vagy ikes ragozású alak!), *erewkew* ’örökké’, *felewlew* ’felőle’

(LevT. II,6—7); 20. Verebely Bars m. (Vráble) 1571 után: *terekek* 'törökök', *terveny* 'törvény', *tebet* 'többet', *kenyeregh* 'könyörög', *éressegeth* 'örökséget', *etet* 'öt(et)', *zelöje* 'szöleje' (aligha olvashatjuk ebben az erősen illabiális emlékből *szelöje*-nek; Eszterg. prim. lt. ArchSaec. P 35.); 21. Aha vagy Tild Bars m. (Hor. Ohaj vagy Telince) 1570 körül: *kënierngwnk* 'könyörgünk', *këllët* 'kellett', *égieb* 'egyéb', *terwenjnkben* 'törvényeinkben', *kënierngeswnk*, *wetëttek* 'vetettek', *kënierngwnk*, *terwenienkben* 'törvényünkben', *erökke* 'örök-ké' (uo.); 22. Nemeskosztolány Bars m. (Zemianské Kostol'any) 1596: *eoreogh* 'öreg', *elo ketes* 'előkötés, tkp. kötény', *imegh* 'ing', *geongyes* és *geongies* 'gyöngyös'—*fedelestol* 'födelestül' nv, *weres* nv (OL. Kubinyi cs. lt. 1596 I.); 23. Korpona Hont m. (Krupina) 1554: *etwen* 'ötven', *Fyleky* 'füleki', *tyztelendy* 'tisztelendő', *kerom* 'kérem' (LevT. I,134); 24. Kőrmöcbánya (Kremnica) 1542: *Kermecz Banyath*, *Kermecz Banyan*, *tebeth* 'többet', *teb* 'több', *terekedyk* 'törekedik', *felel* 'felől', *zerzedny* 'szerződni', *zerzednek* 'szerződnek', *kyrel* 'kiről', *keztel* 'kéztől', *el kezdek* '(mi) elkezdők, elkezdenék' (tárgyas ragozás), *level wywe* 'levélvivő', *feyewth* 'fejet', *felethew* 'felette', *ew felsegew* 'ő felsége', *mek erchew* 'megértse', *ewdew* 'idő' ~ *welek* 'velük' nv, *tewth* 'tett' (ige) nv (LevT. I,15—6); 25. Besztercebánya (Banská Bystrica) 1542: *geng fyzêne* 'gyöngyfűző-nő', *geng fyzënenek* 'gyöngyfűzőnőnek', *keszenem* 'köszönöm', *megh ne ercežek* 'meg ne értsék' (LevT. I, 13-4); 26. Csábrág Hont m. (Čabrad) 1553: *el kezelgeth* 'elközelgett', *belewlew* 'belőle', *wewttew el* 'vette el' (uo. 106—7); 27. Kékkő Nógrád m. (Modrý Kameň) 1554: *Fylekqth* 'Füleket', *Fylekqn* 'Füleken', *kereztyenqknek*, *frygyqth* 'frigyet', *Bebekqth* 'Bebeket' (uo. 133—6); 28. Putnok most Borsod m. 1531: *zýleteth* 'született', *gyreth* 'gyűrűt', *felew* 'felé', *kewth* 'két', *chýmerewth* 'címerét' (LevT. II,5). — XVII. század: 29. Laszkar Nyitra m. 1689: *szókelkedik* 'szűkülködik', *kernyes keröl* 'környes-körül, körös-körül', *keröl* 'körül' (többször), *kélső* 'külső', *eőreogh* (kétszer) 'öreg', *épöletnek* 'épületnek', *födöle* 'födele', *kivöl* 'kívül', *nélkül*, *kévöl* 'kívül', *kültsege* 'költéssel', *nélkül*, *bennönket* 'bennünket' (OL. Berényi cs. lt.); 30. Kőrmöc(bánya?); (Kremnica?) 1670: *fölette* 'föltötte', *kötölésege* 'kötelességgel', *böcsöletes* 'becsületes', *kesorőségít* (uo.); Korpona Hont m. (Krupina) 1643. jún. 1.: *beocheöletes*, *eöremest* 'örömet', *eörekben* 'örökbe', *Juhet* 'jöhet', *keözenél* 'kezénél', *murakezinek* (szn.), *juhetne* 'jöhetne', *w* 'ő', *bwuebben* 'bővebben', *minemeö* 'minemű' (OL. Beniczky cs. lt.); 32. Ipolypásztó Hont m. (Pastovce) 1674: *neminemeö* 'néminemű', *Eőreogh* 'öreg', *Gyeöpp* és *Gyeöpp* 'gyepben, gyepen' nv?, *Gyeöppre*, *Eörögh*, *Eőreogh*, *belöl* 'belül', *eörzette* 'örizte, őrzötte' (Eszterg. prim. lt. ArchSaec. J. Metalia); 33. Nagyoroszi Nógrád m. 1618: *leölki* 'lelki' nv?, *ellenkeozö* és *ellenkeözö* 'ellenkező', *üstöken* 'üstökön', 'hajba' ~ *leöt* 'lett' nv (OL. Kamarai Lt. Acta Publ. 47/98); 34. Nagyoroszi 1618. márc. 12.: *ezteöndeöigh* 'esztendeig, esztendőig', *kettes leuel* 'kötéslevél, szerződés', *meg üllek* 'megölik' ~ *leöt* 'lett' nv (uo.). — XVIII. század: 35. Nagyörzsöny Hont m. 1713. ápr. 5.: *Börzsenyi*, *Börzsenyi* 'börzsö-

nyi', *Midün* 'midön', *kü* 'kö', *ki gyüüttünk*, *Eördüket* 'erdöket', *üdüben* 'idöben', *süt* 'söt', *meg erüsetvén*—*Pöcsétünkkel* nv (Eszterg. prim. lt. ArchSaec. J. Metalia).

Mennyire alkot homogén csoportot az itt felsorolt tizennyolc emlék? Nem egészen. Bár a kategória előírásainak formai szempontból megfelel, erősen kirí a többi közül a 27. számú nyelvemlék. Ennek írója nem is helyi születésű birtokos nemes, hanem egy íródeák. A XVI. század e sokat vándorló deákjai a nyelvjárások összeötvözői, a nyelvi norma alakítgatói és hordozói (vö. PAPP LÁSZLÓ: MNy. LIII, 174—5; DEME, A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez 77—8, 82—5; BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza 212—5). Hasonlónak látszik a 33-as, nagyoroszi emlék is: ebben nem a labiálisan *ö-ző* alakokat kell irodalmiaskodásnak minősítenünk, hanem épp az ellenkező jelenséget mutató *üstöken* adatot. A többi iratból gyakran bukkan ki közvetlenül is íróik palóc nyelvjárásainak illabialitása. A megközelítő olvasatok: 18. *ejtsd: idnepëkre, tervént*, 20. *tërekëk, tëbbet, étet* vagy *étët*, 21. *tërvényëngben*, 22. *elökëtës, gyöngyes*, 24. *tërekëdik, szërzëdn(y)i, levëlvivë, kirël, kësztël* stb. — A labiálisnak látszó alakok szorulnak hosszasabb elemzésre, mérlegelésre. Nyilván akadnak olyan hangtörténészek, akik *örög* (22., 29., 32), *födöle* (29.), *belölö* (26.), *esztöndöjig* stb. nyelvjárási hangzást tesznek föl adatainkban. Elvontan, elméletileg ez nem is lehetetlen: az eddigi magyarázók az ilyen régi és mai — mezősegi — alakokat hangszín szerinti teljes magánhangzó-hasonulásnak, általában előre ható, progresszív asszimilációnak tartják (1. SZABÓ SÁNDOR, A magyar magánhangzó-illeszkedés 49—50; LOSONCZI i. m 5; HORGER Nyj. 83, 85; DEME, Nyatlfunk. 107, 108, 110-1). Ha elhangzó nyelvjárási alakról van szó, ez helyes is lehet. Engem azonban elgondolkoztat, hogy a Nyelvatlasz általam ismert és felhasznált középpalóc gyűjtőpontjain: a nagyölyvedi, ipolytölgyesi, kemencei, csábi, tolmácsi, pataki és nógrádmarcali anyagban ilyenféle alakoknak ma nyoma sincs (lásd például a *hüvely, köles, öregebb, ötven, süket, üveg* címszókat). IMRE SAMU összefoglalásában (i.m. 205—6) szintén csak Erdélyből közöl *kölös, örögöBB, ötön, kövös*-féle adatokat. Nem találtam ilyeneket a középpalóc nyelvjárásnak régebbi, múlt századi, sőt múlt század eleji leírásaiban sem, nem említenek ilyeneket palóc területről a régebbi összefoglaló kézikönyvek sem (BALASSA, Nyj.; HORGER, Nyj.; KÁLMÁN, Mai Nyj.). Azonban mindez még nem cáfolja hathatósan ezeknek a formáknak meglétét többszáz évvel korábban: a XVI.—XVII. században. Másrészt azt is figyelembe kell vennünk: ha ilyen alakok elhangzottak volna, nem kellett volna ezeknek szükségképpen valamelyik nyelvjárás szerves rendszerébe tartozniuk. Lehetek a normától erősebben eltérő nyelvjárási rendszernek a nyelvjáráskeveredés, illetve nyelvi egységesülés folyamatában rövid időre fölmerülő, pillanatnyi bomlástermékei is. De erre a kérdésre még vissza kell térnünk.

Újabb bökkenő, hogy ilyen „hangszín szerinti teljes magánhangzó-hasonulást” a kutatók mindeddig csak rövid magánhangzók labializálódásá-

nak az indokolására hoztak föl. Viszont a keselőkői levélben (19.) nem csupán *felewew* áll, melyet dunántúliasan *felölö*-nek olvashatnánk, hanem *erewkew* 'örökké' is. Olvashatjuk-e ezt szó végi rövid-labiális *ö*-zéssel *örökö*-nek? Aligha! Ki merné föltenni, hogy a latíuszragnak éppen az illabiális nyitrai területen alakult ki a XVI. századra *-ö* változata? Ha meg *örökö*-nek, *örökkö*-nek olvassuk, az előreható hasonulások labializálódás jelenségkörét kell a hosszú magánhangzókra is kiterjesztenünk. Ehhez nincs sok alapunk. DEME LÁSZLÓ a labiális *ö*-zésnek még a meglétében is kételkedik, nemhogy ilyen különös formájáról beszélne (Nyatlfunk. 118—9). Vagy talán olvassunk *felölö*-t, de *öröké*-t, s az egyik esetben a nyelvjárási labialitást tegyük föl, a másikban meg épp ellenkezőleg, az illabiális nyelvjárási *é*-zés írásbeli túlkompenzálását? Engem nem csábít ez a lehetőség, de ha ettől sem rettennénk vissza, mit kezdjünk a körmöcbányai (24.) *felethew* 'fölte', *ew felsegew*, *mek erchew* 'megértse' alakokkal? Találjuk föl netán a szó végi „henye w”-t a helyesírás-történet új csudabogaraként? Miféle nyelvjárási korcs a *keözenél* 'kezénél' (31.) alak? Ezeket semmiféle illeszkedés nem magyarázza, kétségtelenül a nyelvi túlkompenzálásnak, a hiperkorrekt alakok használatának a jelenségkörébe kell sorolnunk.

Ezek mellett más megvilágításba kerülnek a palóc területen leírt *örög*, *födöle*, *kötöles*-félék is. A hasonulások-illeszkedések labializálódás föltevése mellé egyenrangúként állíthatjuk oda azt az elképzelést, hogy ezekben az esetekben írásbeli túlkompenzálással, hiperkorrekt alakokkal van dolgunk. Vizsgáljuk meg kissé tüzetesebben putnoki levelünket (28.)! (A LevT. II. kötetének azon ritka darabja, amely betűhíven jelent meg!) Olyan szó, melynek normaváltozata *ü*-t vagy *ű*-t tartalmaz, csak egy-egy van benne (*zjileteth* 'született' és *gijreth* 'gyűrűt'). A norma *ö*-vel írandó szóalakjai közül egy sem fordul elő. Az *ö* hang helyén kétszer van labiális magánhangzót sejtető betű (*ew* 'ő' és *thewlem* 'tölem'), egyszer illabiális (*gijreth*, l. fent, vö. a palóc *gyűrő*, *győrő* alakokkal). Az *é* hatszor illabiális hang jelével van írva: *En, kerdij, elzebet, elzebet* 'Erzsébet', *Ees* 'és', *egebnek* 'egyébnek' (ez talán rövid *e*-s olvasatú), háromszor pedig *ew* betűkapcsolatot találunk a helyén: *kewth* 'két', *chymerewth* 'címerét', *felew* 'felé'. Hívhatta-e életre „nyelvjárásközi analógia” a létében is kétes labiális *ö*-zést mutató alakokat? Nem! E levél jelölési rendszerének zavarai — szerintem — nem csupán arról tanúskodnak, hogy írójuk nyelvében az *ö* megterheltsége igen csekély, hanem arról, hogy ennek az anyanyelvjárásnak a magánhangzórendszerében nincs is *ö* fonéma, és könnyen meg lehet, hogy *ü*, *ű* sincs.

Ha nem zárjuk is még le, foglaljuk össze ideiglenesen a III. jelölési típusba sorolt nyelvelmékek tanulságait! Az illabiális alakokat tartalmazó palócföldi nyelvelmékek labiális adatai nem okvetlenül nyelvjáráskeveredés, nyelvjárásközi analógia vagy hasonulások-illeszkedések zártabbá is tevő labializáció termékei, hanem a nyelvjárás illabialitásának közvetett bizonyítékai is lehetnek. Az *örög*,

födöle írásformákat ezért itt a nyelvjárási *ëreg* ~ *ërëg*, *fëdële* ~ *fëdële* kiejtés álcázásának is tarthatjuk.

Utaltam már rá, hogy jelölési és hangtörténeti összefüggésekben bizonyos nyelvjárási illabialitást sejtethet a középső és felső nyelvállású palatális labiálisok jeleinek rendszertelen váltogatása (29.: *szökelkedik*, *épöletnek* ~ *kültsegele*; 31.: *büwuebben* ~ *minemeö*, *beocheöletes*). Ennek a kérdésnek a tisztázásához azonban még mindig nincs együtt az anyagunk.

Mielőtt az erről a jelölési típusról mondottakat lezárnám, meg kell emlékez-nem egy altípusról. Az eddigiekből kiviláglik, hogy az illabialitást közvetlenül jelölő adatokkal szinte egyenrangúaknak tartom speciális célokra az illabialitás túlkompenzálásának csak írásbeli jelenségeit. Ezért mutatom most be a nyelv-járásos emlékeknek egy olyan kicsiny csoportját, amelyben a fentebb ismertetett III. típus jelölési sajátosságai közül hiányoznak az illabialitást közvetlenül jelölő alakok: XVII. század: 36. Novák Nyitra m. (Nováky) 1698. febr. 22.: *Eördeöi-ben* 'erdőiben, erdeiben', *Eördött* 'erdőt', *Eördökben*, *köröl* 'körül', *vig estönk* 'végeztünk', *néljköl* 'nélkül' (kétszer), *hérönk* 'hírünk', *nélköl*, *engedgyök* 'enged-jük', *megh eskötek* 'megesküdtek', *nilköl* 'nélkül', *edgyött* 'együtt', *Szentöl* 'szentül', *Uratül* 'urától', *szomszidcsagoktól* 'szomszédtságoktól' ~ *leött* 'lett' nv (OL. Berényi cs. lt.); 37. Korpona Hont m. (Krupina) 1698: *örögh* 'öreg', *nevö* (sokszor), *mindenemö* 'mindennemű', *semminemö*, *felöl*, *felöl*, *fellyöl* és *fölyöl* 'fölül, fönt', *föggüben* 'függőben', *gyö-|lüléses* 'gyűlölséges', *Kültekezés-nek* 'költekezésnek', *elmült* 'elmúlt' ~ *Bötsületes* nv (OL. Kubinyi cs. lt.). — XVIII. század: 38. Divékújfalu Nyitra m. (Diviacka N. Ves) 1702: *teörheket* 'terheket', *Eöszkendöben*, *Eöszkendöne*, *Eöszkendeö*, *kesseleököy* (szn., többször) ~ *Veöttem*, *veöttem* nv 'vettem' (OL. Berényi cs. lt.); 39. Szentmihályúr Nyitra m. (Michal n. Žitavou) 1759: *Eörsibeth*, *Eörzibet*, *Eörsibet*, *Levelünköt*, *minden nimö* 'mindennemű', *illetü*, *belölért* 'belülírt', *felölért* 'felül v. fent írt' (bef. melléknévi igenevek; Soós András református lelkész tulajdonában).

E négy emlék közül a szentmihályúri jelöl inkább valódi nyelvjárási labialitást; a többi három hasznosan egészíti ki a II. és a III. típus adatait. A labiális palatálisok nyelvállási bizonytalanságának ékes példái a 37. — korponai — emlék alakjai: *föggüben*, *gyö-|lüléses*, a túlkompenzálós módon jelölt illabialitás példái közé sorolhatjuk a 38-as nyelvemlékünk adatait: *teörheket*, *Eöszkendeö*. Ezek mögött nem állhat magyarázatként a hasonulásos-illeszkedéses zárt-labiális *ö*-zés, hiszen szótagszomszédjukban illabiális hang áll, s a hasonulásos változásnak itt egyébként is regresszívnek kellene lennie, nem pedig progresszívnek. Nem hiszek abban sem, hogy valamilyen nyelv-járásközi analógia okozta volna ezt a furcsa „*ö*-zést”. Itt is feltűnedeznek a veláris hangok jelein a palatálisok jeleire jellemző kettős ékezetek, de ezeknek értelmezésével is adós maradok még.

Van-e az eddig tárgyalt három jelölési típusnak valami korhoz kötöttsége? Az illabialitást közvetlenül jelölő típus, az első főleg a XVI. században mutat-

kozik: gyenge még a norma. A II. és III. típus megvan mind a XVI., mind a XVII. században. A túlkompenszálós, hiperkorrekt alakok száma nem szaporodik meg lényeges mértékben az idők folyamán: a norma (normák) érvénye kedvezőtlen történelmi körülményeink folytán nem terjed, nem általánosodik erősebben.

4.4. Negyedik jelölési típus: a palóc illabialitás komplex, sokágú érzékel-tetése. — (40—55. nyelvemlék) — Ebben együtt jelentkeznek az első három jelöléstípus sajátosságai, van tehát benne a) illabiális jel a norma követelte labiális helyén; b) ingadozás a középső és felső nyelvállású palatális ajakkeríté-tesések jeleiben; c) labiális hangzó jele a norma illabiális palatálisai helyén, beleértve az alsó nyelvállásúakat is; továbbá d) palatális labiálisok jele a norma középső és felső nyelvállású velárisainak a helyén.

Adatok: XVI. század: 40. Cétény Nyitra m. (Vel'. Cetín) 1570: *Erökke* 'örökké', *w feolsege, kwnyebet* 'könnyebít', *szapwya* 'szapuja' (birtokos személy-ragos alak; Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. P 35.); Uzapanyit Gömör m. (Uzovská Panica) 1548: *Gergely* 'Gergely' ~ *Gerzö* (*Gergő?*) 'Gergely, Gergő', *hegiús* 'hegyes', *Erötelenük* 'erőtlenek, érvénytelenek', *Ezöstüs* 'ezüstös', *Ezöst*, *Ezöst*, *Ezöstnel* 'ezüstnél', *neköl* 'nélkül', *feliöl* 'felül, fönt', *elēt* 'előtt', *giöröm* 'gyűrűm', *mi köztönk*, *valaminemö* 'valaminemű, -féle', *tertínik* 'történik', *giengēs* [!] 'gyöngyös', *Ezör* 'ezer', *Mind ezökbül*, *Emlekeznöm*, *lelkömröl*, *viselnöm*, *meg engedöm*, *për* [!] (OL. Kubinyi cs. kovári ág lt.). — XVII. század: 42. Zsarnóca Bars m. (Žarnovica) 1669: *kezet* 'között' (kétszer), *tübj* 'többi', *Eorasytjn* [!] 'erősítvén' (OL. Berényi cs. lt.); 43. Kisölyved Hont m. (M. Ludince) 1674. aug. 4.: *Jüttünk* nv 'jöttünk' (többször), *küvesd* 'Garamkövesd', *küvet* 'követ' (acc.), *kü* 'kő' (többször), *küves* 'köves', *Elünk* 'elénk, előnkbe' (többször), *Elünkben*, *Tüldgifahosz* (a *gj* utólag betoldva) 'tölgyfához', *tüldgifan* (kis *gj* föléírva), *Tüldfan* 'tölgyfán', *füldektul* 'földektől' (többször), *füldhez*, *füldeken*, *füldek*, *füldek*, *Füldej* 'földjei', *füldeken*, *füld*, *Füldek*, *füldjn* 'földjén', *füldjre* 'földjére', *füldtül* ~ *földek*, *Nevő*, *közöl* 'közül'—*Nekül*, *Nekül*, *kjleb* 'kijebb', *kezetöre* 'kezdetére', *Latúk* 'láttuk', *szantő*, *szanthő* (sokszor) 'szántó', *Jühokoth* 'juhokat', *kőssa* 'Kossa' (szn.), *lakožő* (többször), *Adandő*, *le jrttük* 'leírtuk' (Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. J. Metalia); 44. Korpona Hont m. (Krupina) 1654.: *bőkességes* 'békességes', *füldön* 'földön', *neveő* 'nevű' (többször), *minden némeő*, *Juveneő* 'jövendő', *el gyüvén* 'eljövén', *Monetajül* 'monétául, monétában, ércpénzben', *kerül* 'körül', *kezenségessen* 'közönségesen', *jüveő* 'jövő', *annak fölette* 'annak fölötté', *külichégével* 'költtségével', *Jobbagyóstül* 'jobbágyostul', *megh erüsitetvén* (OL. Kubinyi cs. kovári ág lt.); 45. Uo. 1696—98. = 1. kéz 1696: *minemő*, *keő* 'zetem' 'közöttem' ~ *keőzzöt* 'között', *nevő* (többször), *Beczöletes*, *Semminemő*, *felliöl* 'fölül, fönt', *eggjöt* 'együtt'; 2. kéz 1698: *lövü* 'levő', *ötvön* 'ötven', *elübeni*, *megh erüsetvén*, *elütt* 'előtt'—*fel tött* nv, *böcsülettes* nv (Váci püsp. egyh. lt. Acta antiqua); 46. Hont m. 1610: *lölkömot*, *szóloomot* 'szőlőmet', *öszölion* 'oszoljon', *szelleot* 'szőlőt', *jüszon* 'jusson', *Echem* 'öcsém',

Tinő 'tinó', *hüszon hetth* 'huszonhét', *szüszek* 'szuszek', *Gwrō* 'gyűrűm' (Váci püsp. lt. Kápt. Antiqua ab 1293); 47. Patak Nógrád m. 1646: *Lölki osmeretüñk*, *közzettüñk* 'közöttünk', *böntetesre ~ meg uõtte* nv, *koli* 'kell' nv, *lött* nv (Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. P/35. 26. sz.); 48. Balassagyarmat 1637. szept. 15.: *hadatúl* 'hadától', *szantofüldek*, *szanto földén*, *füldbül*, *szanto földeket*, *szanto földnek*, *ű'ő'* esztendüben, esztendübeli, *röndre*, *Őrdeli* 'Erdélyi' (szn.), *törmeset* 'termését' (Eszterg. prim. lt. Templomi számadások); 49. Hugyag Nógrád m. 1645: *lölkj ismõretüñk szõrint*, *Witõslõ* 'vitézlõ'. *nõm Vot* 'nem vett', *kõt* 'két', *pustulásunkõt* 'pusztulásunkat', *lölkj ismeretüñk szõrint*, *lölkj ismeretüñk*, *kõt* 'két', *Then* 'tõn', *fõrintot*, *malom küvek*, *mõgh erositetet levelüñkõt* (Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. P/35. 73. sz.); 50. Losoncnagyfalu Nógrád m. (Vel'ká Ves) 1693: *eõdvezõl* 'üdvözült', *mastõl* 'mástól', *maradikimtõl*, *ketolossigél* 'kötelességgel', *becsóletes* 'becsületes' (OL. Mocsáry cs. lt.). — XVIII. század: 51. Nagybörzsöny jelenleg Pest, régen Hont m. 1757: *névõ*, *névõ*, *Võress* 'vörös', *legh közelebb*, *küvek* "bül, *Eõrdeit* 'erdeit' (kétszer), *kerõlette* 'körülötte', *küvekbül* (Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. J. Metalia); 52. Uo. 1775: *Tülgyesitül* '(ipoly)tölgyesitõl' (többször ~ *Tülgyessitül*, a 'különböztet' ige alakváltozatai uo.: *kullyombeztették*, *Kullyõm-beztetõ*, *kollyombeztetõ*, *küllõmbeszteteõ*, *küllõmbeszteteõ*, továbbá: *tõrmet* 'termett', *ürzette* 'örizte', *ürözvén* 'örizvén', *ürzésiõ* 'örzésében', *ürözvén*, *ürézvén* 'örizvén' ~ *örézvén*, *nélkül* (többször), *innensü* 'innensõ', *midün* 'midõn', *jüvén*, *üdü* 'idõ' (Uo.); 53. Kemence jelenleg Pest, régebben Hont m. 1754: *jüttüñk*, *ki jüvén*, *midün* (kétszer), *némünémü* 'néminemü', *kerül* 'körül', *határ jeleöl* 'határ jelöl', *õsve ütkezük* 'összeütközik', *Pérücsenyi* 'peröcsényi', *Perücsényiek*, *Perücsinyiek*, *Perücsényieknél*, *Perücsényiek*, *örõgh Apia*, *Gyöngyfeõzõ Gyõrgy* (szn.) 'Gyöngyfűzõ' (uo.); 54. Nógrád Nógrád m. 1784. febr. 21.: *Seret* 'sörét', *begreben* 'bögrében', *Szűnyõg* 'szőnyeg', *Kõppõnyeg*, *Csengetõ* 'csengettyű', *fõsõ* 'fésű', *Serpenyű*, *Zöld Csücsös Korsó*, *Közepszerõ*, *meszölõs* 'meszelyes' (Váci püsp. gazd. lt. Úriszéki ir.); 55. Szügy Nógrád m. 1781—2 közt: *fõzetett* 'fizetett', *fõzetésen*, *fõzetésemet*, *fõzetek* 'fizetek', *temletzen*, *nyõ* "morut 'nyomorult', *felsõ szõgyé* 'felsőszügyi' (Nógrád m. lt. Fiscalia 1781—2/37. sz.).

Mint minden csoportban, itt is válogattam: mindez a gyűjtött anyagomnak csak töredéke. Vizsgáljuk meg egyetlen írónak sok rövidebb irományban tanulmányozható nyelvét, Meritzay János nógrádi jegyzőnek az írássajátságait! A felhasznált emlékek: Váci püsp. gazd. lt. Uradalmi ir. Nógrádi bírói számadások 1770. febr. 10., ápr. 1., j + 1. 29., 1771. júl. 3., 1772. febr. 24., 1778. jún. 9., dec. 31., Uo. Úriszéki iratok 1769., 1781. 8. sz. — Illabiális hangok jelei: *Fõlep* 'Fülöp', *egynehányszer* (háromszor); nyíltabb vagy zártabb palatális labiálisoké: *nelkül*, *épõletett*, *nékõñk*, *Eskõtttek* (fn.) 'esküdtek' (kétszer), *Eskõtt Levelõñk*, *hitõñk*, *mi tõlõñk*, *kõzõttõñk*, *kõzõttõñk*, *kõlgyõk* 'küldjük', *edgyõt* 'együtt', *edgyõt*, *böntetõsit*, *böntetni*, *meg bõntetni*, *kévõl*, *okvetlenõl*, *kegyetlenõl*, *belõl* 'belül', *nélkül*, *nem kõlõmben*, *kõlõnõs*, *Fõlep* 'Fülöp' ~ *Fõlõp*,

Fölöp, oda kerölt, köldött (kétszer) 'küldött', *által köldöm, össze*, 'elűzte'; labiális alak: *fűzetni*; palatális jel a veláris helyén: *azoktúl*.

Kétségtelen, hogy Meritzay János igen gyakran a helyi kiejtést tükrözteti írásában, így az *-öl* határozórag és igeképző magánhangzójának nyíltságában, a *-szer* rag illeszkedetlen, illabiális formájában vagy a *fűzetn(y)i ü*-zésében. A tövéghangzóbeli nyílt *ö*-zése viszont legalábbis gyanús. Ugyanis Meritzay után negyven évvel már van Nyugat-Nógrád és Hont megyéről részletes nyelvjárás-leírásunk (Tud Gyűjt. 1819. 6. sz. 26—46), és ennek írója, Szeder Fábián mit sem tud erről a tövéghangzóbeli (*-önk*, *-jök* többes első személyű tárgyas igerag stb.) nyílt *ö*-zésről, terjedelmes mintaszövegében szójegyzékében sincs efféle alak egy sem! (Máshol már igazoltam, hogy miért erre a területre lokalizálhatjuk a Szeder leírta palóc nyelvjárást: Nyr. LXXXV, 87—91.) Vagy azt kell föltennünk, hogy Meritzay máshonnan hozta ezt a nyelvi sajátosságot Nógrádra, vagy azt, hogy ez a nyílt *ö*-zés nem nyelvjárási, hanem írássajátság, vagyis e nyílt *ö*-ket nem kell okvetlenül *ö*-vel olvasnunk.

Mielőtt megoldanánk ezt a kérdést, értékeljük a negyedik típusba sorolt emlékeket! A csoport anyaga ismét nem egységes. Az igen érdekes jelölésű 41., uzapanyiti emlék labiális *ö*-zése, illetve zárt-labiálisnak látszó *ü*-zése szépen mutatja a szóvegről induló labializálódást, tehát aligha túlkompenzációs eredetű. Önkéntelenül is a szintén Gömör megyei, Rozsnyótól északra fekvő Csucsom tövéghangzóinak labiális *ö*-zését juttatja eszünkbe (vö. HORGER, Nyj. 69). Persze, a labializáció még azon a kezdeti fokon áll ennek az iratnak a nyelvében, amelyen az *ü* és az *ö* külön fonémaként való létezése kétséges; tehát az ebben az emlékből tükröződő nyelvi állapot nem megfelelője, hanem inkább elődje a csucsomi vagy hozzá hasonló, de azóta a környezetébe beolvadt nyelvjárásnak. Egészen másként kell megítélnünk a Hugyagon kelt irománynak (49.) látszólag igen erős labiális *ö*-zését: ebben a normának aránylag erősen *ö-ző* „felföldi” változatát járja át és töri át az illabiális nyelvjárás részben közvetlenül jelölt illabiális alakokkal, részben hiperkorrektekkel.

A palatális labiálisok középső és felső nyelvállású jeleinek ingadozó, bizonytalankodó jelölését, az *u* és *o* hangok jeleire kerülő kettős ékezetek talányát, valamint a nyílt *e*-k *ö*-vel való jelölését („zárt-labiális *ö*-zést”?) a negyedik jelölési típus adatai sem teszik egyszerre világossá, de talán az eddigieknél is jobban sejlik már, hogy ezek a jelenségek valamilyen módon összetartoznak. Magyarázatukra csak úgy szabad vállalkoznunk, ha írásbeli együttlétezésükről nem feledkezünk meg. Milyen föltevésekkel magyarázhatjuk őket? Nincsenek-e ezek közt a föltevések közt olyanok, amelyek egyszerre mind a három jelölésmódot megvilágítanak?

5. Az *ö*, *ő*, *~ü*, *ű* viszony. — A II. jelölési típus vizsgálata remélhetőleg meggondolkoztatta az olvasót: veszélyes volna a palóc földön kelt emlékek palatális labiálisait mindig a betű sugalmazta nyelvállású nyelvjárási hangnak olvasnunk. Van ilyen tanulsága a bácskertes (kuposzinai) dolgozatfüzeteimnek

is. Sz. P. 5. osztályos tanulónak egy tizenhárom soros fogalmazásában a következő szóalakokat olvastam: *Repölöteren, Elmentönk, repölőtiren* 'repülőtéren', *sikerölt, repölöbe, repölök, elmentönk*, de *oda irtik* (!) 'odaértünk'. Még a dolgozat javításában is: *repölőtérre*. (Az -ül igeképző alakja Bácskerteszen tudvalevőleg -il, -i.) Sz. P. egy másik dolgozatában már megváltoznak a jelölésmódok arányai: már csak két „nyílt ö-ző” (?) formát találunk. Adatok: *öröltek* 'örültek', *ölnenek* (!) 'ültetnek', de *itegni* 'ültetni'. A dolgozatjavításban más viszonylatú hiperkorrekcióval, é-vel, így: *éttetni* 'ültetni', *étnenek* 'ültetnek'. F. A. hatodikos is *ürsnek* 'örsnek' alakot használ rövid fogalmazásában.

Nógrád megye rétsági járásának nyelvjárásaiból nem hiányzik az *ö, ő, ü, ű* fonéma, de az itt élő általános iskolások íráshibái is tanulságosak: Bánk: *örölt* 'örült'; Diósjenő: *repölt, bejütünk* 'bejöttünk'; Felsőpetény: *Szürköltni, öröl* 'örül'; Tereske: *Es jóizöt* 'és jóízűt', (javítása: *Joizöt, jóizöet*), *Joizöjen* 'jóízűen', *Szürkölétkor* (javítása ugyanígy); Tolmács: *széröre, széröre, zséröre* (!) 'szérűre'; stb. (vö. Török: Nyr. LXXXII, 333–41). A magánhangzók írásának ezek a hibái meglehetősen közvetlenül tükrözik a helyi nyelvjárási kiejtést. De van a hibáknak egy számunkra sokkal tanulságosabb csoportja is, melyekben a labiális palatális magánhangzók jelei eltérnek a helyi kiejtéstől: Bánk: *elküldütt* 'elküldött', *megkérdeztök* 'megkérdeztük', *Szüetelük* (!) 'szüretelők'; Diósjenő: *szülöt* 'szözlöt', *Kölsö* 'külső', *hösitött* 'hűsítőt', *közd* 'küzd', *szöretelő* 'szüretelő'; Felsőpetény: *ölt* 'ült'; Rétság: *ürültem* 'örültem', *ürülök* 'örülök'; *üdvözül* 'üdvözöl'; Tolmács: *söretet* (!) 'szüretet'; stb. Ezeknek egy része nyilvánvaló hiperurbanizmus: *szülöt, üdvözül*, vagyis a nemzeti nyelvinnél nyíltabb kiejtés írásbeli túlkompenzálása.

A nyelvjárástörténészek ajánlatos az íráshiba-elemzés lélektani kérdéseiben is tájékozódnia (vö. Nyr. LXXXII, 333–41; Gyógypedagógia XVI, 65–83). Ilyen hibák ugyanis származhatnak bizonyos esetekben vizuális jellegű perszeverációból, homogén gátlásból is: *ürülök, ürültem* 'örül-ök, -tem'. Csak-hogy a perszeveráció, a homogén gátlás, vagy nyelvészeti terminológiával, az előre, illetve hátra ható illeszkedéses magánhangzó-hasonulásnak írásbeli létrejöttéhez is épp a nyelvi bizonytalanság, a nyelvjárás és a nyelvi norma teremthet igen kedvező feltételeket. S ott van az íráshibák közt az *ölt* 'ült', *közd* 'küzd' is, amelyeket már sem a nyelvjárási hangzás közvetlen leírásának, sem hiperkorrekciónak, sem vizuális alapú lélektani jellegű tévesztésnek nem minősíthetünk. Vizsgálataimhoz fölhasználtam ellenőrző anyagként budapesti általános iskolások füzeteit is. Még a csupán vizuális alapú — a gyermek kiejtésétől teljesen független — társítási tévesztéssel, homogén gátlással keletkezett *ö ~ ü, ő ~ ű* betűcserék is összehasonlíthatatlanul ritkábbak a fővárosban, mint a fölkeresett nógrádi falukban. A hangzásban gyökerező hibák pedig szinte teljességgel hiányoznak (kivétel: *türülködő ~ törölköző, eldült ~ eldőlt*).

Vizsgáljuk meg közelebbről a diósjenői *Kölsö* szóalakot! Hathatott ugyan a tanulóra az első *ő* leírásakor a szókép második *ö*-je (helyesebben: *ő*-je).

De hogy ebből ilyen hiba lett, vajon nem játszott-e közre a szó Börzsöny vidéki nyelvjárási kiejtése is? A *külső* szónak a Nyelvatlasz a környéken a következő alakjait jegyzi föl: Csáb: *kílső*, Kemence és Nógrádmarcali: *kílső*, Tolmács: *kílső* ~ Ipolytölgyes: *kűső*, Patak: *kűlső*. E két utóbbi községben a szó egészen frissen köznyelvűsödhetett. A régebbi gyűjtésekben: Vác: *kílső* (NAGY SÁNDOR: NyF. 10. sz. 14); Ipolyszalka: *kílső* (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyelvjárás 7). A tanulók önkéntelenül leírják közvetlenül is az illabiális alakot: Tereske Nógrád m.: *kilsejét*, *kilseét* 'külsejét' (a második tévformában az írásnormán kívüli *j* hiátustöltő hiperkorrigálása is). Ha gyaníthatunk is lélektani motívumokat a *Kölső* tévalak leírásában, közvetve összefügghet a nyelvjárás hangzásával is. Nem csupán elírás, betűtúvesztés, hanem egy illabiális nyelvjárás pillanatnyi — és nem okvetlenül csak írásbeli, hanem esetleg parole szintű kiejtésbeli — bomlásterméke. Hogy miért *ő*-ző a hiba, miért nem talál rá az író a helyes *ü*-re? Nemcsak a szomszédos *ő* hang hasonlító hatása miatt nem, hanem azért is, mert a felső és a középső nyelvállású palatális labiálisok közt — különösen a hosszúk között — a fonematikus különbség elmosódott. Ez az elmosódottság részben a Börzsöny keleti oldalának a nyelvjárását is jellemezheti, de sokkal inkább lehet egy később ismertetendő tényező következménye.

Térjünk vissza a nyelvjárástörténeti problémákhoz! Nem tagadom én eleve a nyelvjáráskeveredés lehetőségét, de az egy nyelvelméken, sőt a nyelvelmlék egyetlen szaván belüli ingadozás magyarázatául nem tudom mindig elfogadni. Azoknak a nyelvelmékeknek a számát, amelyekben ilyen — kételyt keltő — ingadozás van, jócskán növelhetném. Máshol már közöltem egy nagyoroszi boszorkánypernek érdekes tanúkihallgatási jegyzőkönyvét, fassióját (Nytud Ért. 45. sz. 60—2). Mint legjellemzőbből, ebből idézek: *tűrtén dolog* 'történt dolog', *túrte* 'törte', *Tűrviny* 'törvény' ~ *törviny*, *törvén*, *törvinből*, *meg eskőtetvén*, *fekőt* 'feküdt', *sőtete* 'sütötte', *le őltete* 'leültette' ~ *ült*, *ely kerőlt* 'előkerült', *meg köpőlete* 'megköpülte'. Hasonló az ingadozás a hosszú *ő* és *ü* jeleiben: Korpona Hont m. (Krupina) 1682: *minemő*, *neveő*, *néveő* 'nevű' ~ *Esztendubenis* 'esztendőben is', *megh erusitven* 'megerősítvén' (uo. még: *nyúl-hassak* 'nyúlhassak', *Hazbül*, *Exolutiobül*; OL. Kubinyi cs. kovári ág lt.).

Nyílt *ő*-ző és zárt *ü*-ző alakok természetesen előfordulhatnak egymás mellett, ugyanabban a nyelvjárásban, továbbá nyilván egyikük sem összeférhetetlen az illabiális *i*-zés, *é*-zés vagy *ë*-zés jelenségeivel.

A középpalóc Kemencén és Patakon *öveg* 'üveg', de *üstöke* 'ösztöke' alak él egymás mellett és más szavak illabiális formája mellett a nyelvatlasz kéziratának tanúsága szerint. Százötven évvel korábban, a XIX. század elején SZEDER FÁBIÁN említ az illabiális adatok mellett egyrészt *öveg*, másrészt *külykek* alakot (Tud Gyűjt. 1819. 6. sz. 32). Mindezt számításba vesszük, de az már mégis gyanút kelt, ha mind a jelen, mind az elmúlt száz év, sőt esetleg a XIX.

század elejének úttörő nyelvjárási leírásai is egyértelműen más adatokat közölnek, mint a XVIII. vagy a XVII. század nyelvemlékei.

Bemutatok egy jellemző példát. A *fül* szó a Börzsöny-vidék nyelvatlaszpontjain a nemzeti nyelvvel azonos magánhangzót tartalmaz. A közelmúltban viszont az illabiálisan *i*-ző alakok voltak elterjedve: Ipolyszalka: *flykas* 'füles kas' (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyelvjárás. 1910. 17); Vác: *filkosār* 'füles kosár' (NAGY SÁNDOR, NyF. 10. sz. 14); Ipolyszakállos: *filkās* (URBÁN HERMINA: Študentský vedecký sborník I. Pedagogickej fakulty v Nitre 1966. 92); Hont megye: *filkās* 'kétfülű kosár' (Nyr. XVIII, 517); távolabbi adatok: Sirok Heves m., Gömör m., általában palócság: *fil* 'fül' (MTsz.). Világos, hogy a gyűjtőpontokon friss köznyelvűsödés teremtette meg a régi *fil* helyett a *fül* köznyelvi *ü*-zését. A múlt illabiális *i*-zésével szemben viszont ilyen adatokat találtam a nyelvemlékekben: Ipolydamásd Hont m. (most: Pest m.) 1778: *föle* 'füle' (Eszterg. főkápt. lt. Acta sed. dom. 1778/III.); Márianosztra régen Hont, most Pest m. 1785: *fölire* 'fülére' (Váci püsp. gazd. lt. Úriszéki ir. 1785); Losonc 1773: *föleivel* (Nógrád m. feud. lt. Fiscalia 1773/21.). A XIX. századi nyelvjárási helyzet ismeretében vakmerőség volna ezekből az adatokból egy XVIII. századi palóc nyelvjárási *föl* 'fül' alakot rekonstruálnunk.

Vagy nézzük a *püspök* szót! A köznyelvűsödés felgyorsulása folytán az Ipoly vidékének nyelvatlaszpontjain ma már labiálisan *ü*-vel ejtik ki a hangsúlyos szótag magánhangzóját, de a közelmúlt palóc nyelvjárásaiban még illabiálisan *i*-ző a szó (vö. KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 81). A korai nyelvjárási emlékek még közvetlenül tükrözik ezt az illabiális *i*-zést: Ipolytölgyes Hont m., ma Pest m. 1598: *Pispek* (szn.; OL. Regesta Decimialium B. 1215 a.); Nagy Börzsöny Hont, ma Pest m. 1601: *Pispeök* (szn.; uo.); 1602: *pispek* (szn.; uo.); 1603: *Pispeök* (szn.; uo.); Ipolyszakállos Hont m. (Ipel'ský Sokolec) 1598: *Pispek* (szn.; uo.); Fülek Nógrád m. (Fil'akovo) 1554: *pjjspeke* 'püspöké' (MNY. VIII, 36). Ezek után vajon hihetünk-e a következő XVIII. századi nyílt *ö*-zőnek látszó adatoknak: Borsosberény Nógrád m. 1780: *Pöspökségnek* (Váci püsp. gazd. lt. Úriszéki ir. 1778—80); Vác 1778: *Pöspekiensi* (latin képzővel, ötször), *Pöspek*, *Pöspek* (Váci püsp. gazd. lt. Kasznári ir.); stb. A normához való sikertelen alkalmazkodás hozza ezeket létre!

Van még bizonyítékom. Némely aránylag késői, XVIII. századi emlékünkből valószínűtlenül erős nyílt *ö*-zést figyelhetünk meg. Bemutatok egy igen jó olvasatú 1776. évi szobi (régen Hont, most Pest m.) jobbágyinstanciát (Eszterg. főkápt. lt. Acta sed. dom. 1776. szept. 8., 9. sz.):

„Tekéntetes státusok *nékönk*³ Kegyes Patrónus Uraink. Tapasztalván Tekéntetes Úri szeknek szegény Jobbágyokhoz hajlandó kész segítségit, jelenvaló *szökségönkben* is, *ögyefogyott reménségönket* tsak *egyedől* Tttes statusokban helheztenni kényszerítettünk. Tudtokra lészen véllük Tttes stá-

³ Itt és a továbbiakban is az én kiemeléseim. T. G.

tusoknak, hogy M. Uraságunk bölcs rendelete által az egész erdőséghez Ötven részre s-táblára ki mérettetett légyen, mellynek egyik része Letkési határban ki vágásra még tavali esztendőben rendeltetett, *s-tőzre* való fáért is abba járulni méltóztatta parantsolni, és más Lineában magunk Határában lévő erdőbenis vagni nagy *bőntetés* alatt meg tiltotta. Mivel pedig *helségönktől* igen távul vagyon, némellyek Marhájok erőtlensége miatt, mások pedig Marha *nélkül* Zsellérek lévén olly meszeről magokon egész télre *szükséges* fát ippen nem hozhatnak. Azért *kérjők* nagy alázatosan, hogy határunkban lévő erdősegből, *le dölt*, száraz, vagy ippen haszontalan fát *szükségönkre*, akik erőtlenek vagyunk égetni *mérészhessönk* engedni méltóztasson. Fogadgyuk, hogy minden kár *nélkül* azzal élni fogunk, mert vagyon M. Uraságnak *helségönkben* két erdő tsősze kakis naponkint erdőben járulván ahol mutatni s-parancsolni fogják másutt senki nem fog mérészelni.

Jelentyők azt is Tekéntetes statusoknak, s-M. Uraságnak is, hogy Határunkban lévő M. Uraságh Földei Két vetés alá Táblákban rendeltettek, akiket több Helségek is robotállyák, de mivel azon robotálás nagyobb részre mi általunk végződik és ha más helségek hibáznak, vagy el maradnak mink *terheltetönk*, s-helettek *vegezzők*. Azért inkább hogyha M. Uraságnak úgy teczene Arrendára Helségönknek engedni méltóztatná esztendőnkint a' mi az Arrendat illetné *betsölletessen* le tenni magunkat obligálnánk. Mellyeketis hogy kegyes akarattyokból meg nyerhetnénk magunkat Kegyes Grátiájában ajánlván maradunk

Tekéntetes Urí széknak szegény Jobbágyi

szobi Birák és *Esköttek* egész Községgel *egyött*

[kívvül címzés:]

Az Tekéntetes Uri Széknak nyuitandó alazatos Instantia *belől* irattakk."

Az *ü* és *ű* jele összesen háromszor fordul elő (*véllük*, *kénszeréttünk*, *helségönktől*). A feltűnően nyílt *ö*-zés és *ő*-zés látszata mögötti valódi nyelvjárási kiejtésre talán jobban rávilágíthat, ha a nyílt *ö*-ző palatális toldalék-változatoknak megkeressük emléünkben a veláris párjait. Az *-nk* többes szám első személyű személyrag előhangzója magas hangrendű szókban: *nékönk*, *szükségönkben*, *reménségönket* stb. — összesen kilenc *ö*-ző alak ~ *kénszeréttünk* az egyetlen ellenpélda; a mélyhangú szókban viszont csupa *u*-zó adat: *Uraságunk*, *magunk*, *maradunk* stb., összesen szintén kilenc példa, de éppen nyílt *o*-zó ellenpélda nélkül. Nemcsak egy toldalék előtt hiányzik a párhuzamosság. Többes szám első személyű tárgyas igeragban: *kérjők*, *Jelentyők*, *vegezzők* ~ *Fogadgyuk*; elatívuszragban *erdősegből* ~ *akarattyokból*; továbbá *belől* 'belül', *egyedől* ~ *távul*; *betsölletessen* ~ *járulni*; *egyött* ~ *másutt*! A többes harmadik személyű névszói személyragok sem egészen párhuzamosak: *Marhájok*, *magokon*, *Tudtokra* stb. ~ *helettek* 'helyettük' nv, de ott a *véllük* is! Ez utóbbi aligha lehet a *véljük* igealaknak valami túlkompenzálásosan apala-

tális alakja, sokkal jobban beleillik a szöveg-összefüggésbe 'velük, velük' jelentésben. Csakhogy akkor meg elűt mind a mai és a kikövetkeztethető régi nyílt tövéghangzós Szob környéki alakoktól, mind a XVIII. század végének normaváltozataitól.

A magas-mély alakpárok, toldalékpárok szimmetriájának apróbb hibáiból nem vonhatnánk le súlyos következtetéseket: a nyelvi, nyelvjárási rendszer nem annyira merev a valóságban. Ebben a szobi kérvényben azonban a párhuzamosságnak egészen különleges hiányára bukkantunk. Ennek már mélyebb oka van. Az a föltevésünk, hogy emlékünknél *ő*-betűit igen sokszor nem lehet saját hangértékükben olvasnunk, tovább erősödik azáltal, hogy más jelenségeket is találunk, amelyekben az írástól eltérő kiejtés rejlik. Lássunk néhányat! A legtöbb magyar nyelvjárásból, a palócból is eltűnt a *-ban*, *-ben* inesszívuszrag *-n*-je, s a toldalék alakilag egybeesett az illatívszói *-ba*, *-be* raggal. Nyelvemlékünknél viszont — hiperkorrekt módon — még a *-ba* helyén is használja a *-ban* formát: „Grátiájában ajánlván”; gyanúsak tartom a „statusokban helheztenni” állandó határozót is, noha a régiségben (NySz.) ezen ige állandó határozójaként tartamhatározói esetek is állhattak. Irodalmiaszkodásnak látszik a „Táblákban rendeltették” is. A Börzsöny vidékén nagyon ritka ma az *i*-vel szembeni nyílt-hosszú *é*-zés. A Nyelvatlasz ipolytölgyesi anyagában erre példát nem is találtam, az ellenkezőjére, a zárt-rövid *i*-zésre annál inkább: *kezibe*, *testvërit* 'testvérét'; *kötiny*, *pintëk*, *szëginy* stb. Ezért az emlék *messzëre* 'messzire' adata is hiperurbanizmusnak látszik. A *tekéntetes* nyílt-hosszú *é*-zése ugyan még a norma határain belül volt, ebben a szöveg-összefüggésben azonban ez is gyanús alak. A méltóságos uraság erdőcsőszei sem „járul”-nak az erdőben, mint az instancia írja, hanem palócosan sokkal inkább *járálnak*, vagyis járkalnak. A *járuván* nyilván a palóc *jārāvān*—*jārōvān* (az *l* vokalizálódása magyarázza a zártságot) téves regressziójával keletkezett: tulajdonképpen a *járálván* és a *járolván* nyelvjárási alakok egybeesésével.

De mindebből még csak arra következtethetünk, hogy ez a szobi jobbágyskérelem a nyílt *ő*-zésnek, *ő*-zésnek látszó jelölési sajátságaival csak közvetve tükrözi a helyi, környékbeli kiejtést, de arra már nem, hogy ez valami szabályos, ellentétes előjelű túlkompenzálás, hiperurbanizmus. Az erős zárt *ü*-zés és *ü*-zés talán még kevésbé valószínű ezen a területen, mint az ellentett jelenség. A kérdés látszólag tovább bonyolódik. Az a kardvágás sem oldja meg a gordiuszi csomót, hogy az instancia írója esetleg nem is palóc vidékről való, hiszen az övéhez hasonló szóalakokat olvashattunk a II.—IV. jelölési típusba sorolt sok más emlékből is. Sőt: a veláris és a palatális szóalakok toldalékos formái közti éles ellentmondásra is van más adatunk.

Talán legjellemzőbb az *-nk* személyrag előtti tövéghangzó. A XVI. században még teljes a zavar a közép- és nyugatpalóc vidéken: mindenütt rendszertelenül keveredik a középső és a felső nyelvállású tövéghangzó (előhangzó), és nem mondhatjuk, hogy akár a mélyhangú, akár a magashangú szavakban

valamelyik túlsúlyra jutna úgy, hogy a párhuzam megrebillen. A XVII. századtól azonban Nyugat-Nógrád, Hont, Bars, Észak-Esztergom megye területéről eltűnik az *-onk* (egy szokolyai adatom írója valószínűleg losonci származású, és keletebbre már ez a nyelvjárási kiejtés), az *-önk* viszont legfőljebb megritkul, de megmarad bizonyos emlékekben. Akik a jelölési párhuzamosság hiánya ellenére ragaszkodnának az *-önk* betű szerinti olvasatához, ne felejtsek el, hogy SZEDER FÁBIÁN már felső nyelvállású tövéghangzót említ 1819-ben (pl. *sövegünköt*: TudGyűjt. 1819. 6. sz. 32). Nekem vannak még nyílt *ö-ző* adataim 1780 táján: épp 1780 és 1819 közt ment volna végbe a zártabbá válás? Hm. . .

De biztos-e, hogy szobi emlékünknél erős nyílt *ö-zésében*, *ő-zésében* a környékbeli palóc nyelvjárás tükröződik — esetleg akár többszörös áttétellel, közvetítéssel? Itt kell visszatérnem a rétsági járás általános iskolai tanulóinak íráshibáira. A sokat emlegetett és elemzett *Kölső* alak ugyan a színmagyar Diósjenőn jött létre, de már az *ölt* 'ült' Felsőpetényben. E községben — és még sokban másban a környéken — a tanulók anyanyelve már magyar, de nagyszüleik igen gyakran még sokkal jobban tudnak szlovákul, mint magyarul (vö. TÖRÖK GÁBOR: NytudÉrt. 45. sz. 37—43). A szlovák nyelvben pedig tudvalevőleg nincsenek ajakkerekítéses palatális fonémák. A nyelvileg megmagyarosodók számára igen nehéz lehet a két új, hangzásukban nagyon közelálló fonéma írásbeli elkülönítése. A XVIII. század végén nemcsak Szob, hanem Ipolydamásd és Márianosztra is egészen szlovák község volt (TÖRÖK i. m. 37—43).

Ezzel a leleplezéssel a palóc illabialitás történetéhez forrásként idézett és jelölési típusokra bontott nyelvemlékanyag elvesztette homogenitását, egyenműségét, gondolhatjuk. Egyik része a palóc nyelvjárási kiejtés közvetlen vagy közvetett írásbeli nyomait hordozza, a másik meg a megmagyarosodó — vagy szabatosabban: inkább megpalócosodó — szlovákok nyelvi átállásának a sajátságait. Ez azonban csak látszat. A második csoport tanulságai az illabialitás tanulmányozásában teljes értékűek, teljes súlyukkal segítenek az első rész nyelvének elemzésében. Elvégre a nagyhind—bácskerteszi nyelvjárástípus illabialitásának a történetéhez kerestük az írásos forrásokat s egyben a források magyarázásának a módszerét. Az a XVII. századi s a nagyhind—bácskerteszihez hasonló palóc nyelvjárásba beleszületett magyar, aki nem használt beszédében labiális palatális fonémákat, amikor írnia kellett, éppolyan problémák elé is került, mint a megmagyarosodó, magyarul írni akaró és próbáló szlovákság, sőt e szlovákságnak második-harmadik generációja is. Mindaddig, amíg csak olvasati problémákat kívántam megoldani, nem léptem módszertani tévútra, eljárásom az illabialitás—labialitás viszonyának tanulmányozásában jogosult. Azt sem lehet vitatni, hogy a palóccá váló szlovákok írásainak van nyelvjárástörténeti értékük. A bizonyíthatóan magyar anyanyelvűek irományai természetesen közelebb állhatnak a hangzó, beszélt nyelvjáráshoz: ennyiben okvetlenül értékesebbek. Azzal viszont, hogy kevésbé von-

hatják ki magukat az írásnorma hatása alól, okvetlenül hátrányaik is vannak. Szlovák-e a szobi községi instancia írója? Az instancia nyelvtani sajátságai alapján az a határozott véleményem, hogy már nem! Nem zárom viszont ki, hogy esetleg szlovák származású, akinek a nyelvi tudatában még otthonos a szlovák fonémarendszer.

A kérdés összefoglalásául megismétlem: nem zárjuk ki, hogy némely — palóc földön kelt — nyelvemlékünk a helyi nyelvjárás nyílt *ő*-zését, *õ*-zését, illetve zárt *ü*-zését és — ritkán! — zárt *ű*-zését jelöli közvetlenül vagy túlkompenzálva. Mégis úgy látom, hogy lehettek olyan nyelvjárások is a palóc nyelvjáróterületen a XVI.—XVIII. században, amelyekben egészen más jelentősége és jelentése van a középső és felső nyelvválású labiális palatálisok jelei közt fölfedezhető zavarnak. Egyrészt nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy e nyelvjárásokban talán csak egy ilyen rövid és egy ilyen hosszú fonéma volt. Másrészt az is kiderült, hogy ez a jelölési zavar kapcsolatban áll a palatális labiálisokat nem használó nyelvjárások (vagy: idegen nyelvi fonémarendszerek) bomlásával, s az ilyen alakok részben kétségtelenül afféle pillanatnyi nyelvi bomlástermékek.

6. Az írásbeli *e*~*ö* és (*ē*>) *é*~*ő* szembeállítás. — A jelölésük szerint zárt-labiálisan *ö*-ző és labiálisan *ő*-ző adatok olvasatában immár nagyobb anyag alapján s az *ö*, *ő*~*ű*, *ű* jelölési ingadozás tanulságait is fölhasználva próbálunk eligazodni.

A mai nyelvjárásos írásosságból gyűjtött adatok itt nem sokat segítenek. Bácskerteszen ugyan nem ritkák a helyesírás követelte *é* helyén az *ő*-k, például 'E. I. 5. oszt.: *től* 'tél', *röptőrrre* 'reptérre, repülőtérre', P. J. 5. oszt.: *kősz volt* 'kész volt', *Haza felő* 'hazafelé', *iskola elő* 'iskola e,lé', B. K. 6. oszt.: *tőtőson* 'töltésen' ~ *tétésről*, *tétés mellett*, *tétésről* 'töltésről' de már ezek is csak elvétele fordulnak elő Nyugat-Nógrád kisdíákjainak a füzetekben (Bánk: *időn* 'idén'; a Nyelvatlasz a közeli Tolmácson a köznyelvvél megegyező *idén*-t jegyzett föl). A köznyelv *ē*-ző változatának nyílt *e*-it *ö*-vel jelölő tévalakokat csak elvétele találtam: Romhány: *csöndösek*.

Egyelőre szorítkozzunk az *e*-vel szemben labiális-zárt jelölésű nyelvemlékadatok vizsgálatára. Több esetben már igazoltuk, hogy nem a szomszédos szótag *ö* vagy *ő* hangjának labializáló-hasonító hatása hozta létre ezeket az alakokat, mivel ilyen hang nincs is a kérdéses hang szomszédságában. Csakhogy még azokat az adatokat is meg kell rostálnunk ebből a szempontból, amelyekben a szomszéd szótagban az írás föltüntet *ö*-t, *ő*-t; tudniillik ezeknek az indukálóknak felfogható hangoknak (illetve: betűknek?) a labialitása is nagyon kétes lehet.

Hadd mutassam be ezt példákon! *Esztendő*: a 38. emlék *Eősztenđő* stb. írásformái eleve nem felelnek meg a hasonulásos-illeszkedéses magyarázat kívánalmainak. A 34., nagyoroszi *ezteőndőigh* — látszólag — igen. De már a szó tőtípusa is kétségesse teszi, hogy a terminatívuszi *-ig* rag el őtt *ő* hangzott

volna. Vácon még 1783-ban is így írják le szavunkat: *Esztendeben* 'esztendőben' (Váci múzeum, Szűcscéh jegyzőkönyve); a Liptó megyei Andrásfalván 1651-ben: *estendeuel* 'esztendővel' (OL. Mocsáry cs. lt.) | *Felől*: Balassagyarmat 1630: *fölol* (OL. Beniczky cs. lt.); Buják Nógrád m. 1698: *fölül* (mindkét eset szövegkörnyezete igazolja, hogy nem lehet szó a *fél* származékáról, *félül* ~ *fölül*-ről; Nógrád m. feud. lt. Fiscalia). ~ a 8. és 24. emlékbën: *felel* 'felöl'. Ha viszont föltehető, hogy a nyelvjárásban a zárómorféma, az ablatívuszi *l* előhangzója illabiális, nyilván nem hasonlíthatja labiálissá a tő nyílt *e*-jét. | A *köt* ige származékai: 30.: *kötölés*eg; Drégelypalánk 1716: *kötöles* (Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. Drégelyi uradalom, Rationes 1716.); Szügy Nógrád m. 1778: *kötölés*éinek (OL. Mocsáry cs. lt.); Ipolykér Nógrád m. (Kiarov) 1742: *kötöle* 'kötele' ~ *ketőfél* 'kötőfél' (OL. Kubinyi cs. kovári ág lt.); stb. — Losoncnagyfalu Nógrád m. (Vel'ká Ves) 1693 (vö. 50.): *ketolossig* 'kötelességgel'; 22.: *elo ketes* 'előkötés, kötény'; Vác 1782: *fekető* 'főkötő' (Váci püsp. gazd. lt. Úriszéki ir. 1782/2.). Néhány jelenkori adat az ige régi alakját jól megkövetítő *főkötő* szóra: Nagyölyved (Vel'ké Ludince): *fikető*; Kemence, Csáb (Čebovce), Nógrádmárcali: *fekető*; Patak: *féketo*; Tolmács: *fekető* ~ *féketo* ~ ritkán *főkötő* (Nyelvatlasz). A régebbi gyűjtésekben: Ipolyszalka (Salka): *fikető* (i. m. 7); Vác: *fekető* (i. m. 15); Szokolya régen Hont, ma Pest m.: *feketűt* 'főkötőt' (NéprÉrt. XXX, 295); stb. | A *köz* és származékai: 51.: *leg*h *közö*lebb; Középpalojta Hont m. (Stredné-Plachtince) 1692: *Közöp* 'közép' (háromszor; Nógrád m. feud. lt. Proc. term. 1638—1717/58. sz.); Csesztve Nógrád m. 1744. okt. 6.: *kőszöpiš* 'közepében' (Nógrád m. feud. lt. Fiscalia XVII.) ~ 9. *kezwttek* 'közöttük'; Nagyoroszi Nógrád m. 1697: *kezip hazra* 'középházra', 'a ház közepére?' (NytudÉrt. 45. sz. 61); (l. még 26., 31., 42., 44., 45.) | A Börzsöny vidékén ma nemzeti nyelvi alakban használják az *öt* számnevet (Nyelvatlasz, saját gyűjtésem), csak olykor-olykor hangzik *öt* mellékvariáns (saját gyűjtésem); ezzel szemben 45. Korpona Hont m. (Krupina): *Ötvön* ~ 23. uo.: *etwen*. Ezeket az egybevetéseket még folytathatnánk. Figyelemre méltó, hogy az ilyen labiális betűkörnyezetű zárt-labiálisan *ö-ző* jelölésű adatok a nyelvelmékekben olyanokkal állanak együtt, amelyeknek nincs ilyen betűkörnyezete: 51.: *Eördeit* 'erdeit' — *leg*h *közö*lebb; stb. Ennyiből bőven kiviláglik, hogy a *kötöl*- stb. alakok *ö*-it ezen a területen aligha lehet *ö* hanggal olvasnunk, s eleve meginog a hasonulósos-illeszkedéssel zárt labializálódás magyarázati lehetősége.

Még ingatagabbá teszi a hasonulással való magyarázatot és a betű szerinti olvasatot, hogy némely adatunkban az indukáló a várható *ö* vagy *ő* jele helyett *ü*-félével van leírva. Az író mintegy jelzi, hogy a két hang közt mégis van különbség (ha nem is az, amit a betűk sugallnak, tesszük hozzá mi): 35. *Eördüt* 'erdőt'; 54. *szűnyög* 'szőnyeg'; Vác 1739 körül: *bőlül* ~ *belől* 'belől' Váci püsp. gazd. lt. Úriszéki ir.); Ipolyhídvég Hont m. (Ipel'ské Predmostie)

1736: *bőnnüket* 'bennünket' (Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. Drégelyi urad. Rationes 1737/64. sz.); vö. Nagyölyved: *bennünköt* (Nyelvatlasz) stb.

Ismét hangsúlyozom, nem becsülöm túl a palatális-veláris párhuzamnak, illetve e párhuzam hiányának nyelv- és nyelvjárás-történeti bizonyító erejét, de mellőznöm sem szabad ezt a kiegészítő bizonyítékot. A *-get*, *-tet* igeképzőnek, továbbá az *-et*, *-elm* névszóképzőnek ilyesféle, *ö*-vel írt alakjait találtam a palóc vidékeken keletkezett nyelvemlékekben: Nógrádmegyer Nógrád m. *üttögötte* (l. később is: Nógrád m. feud. lt. Fiscalia XXVII 3.); Balassagyarmat 1630: *eltose* 'éltesse' (OL. Beniczky cs. lt.); Dejtár Nógrád m. 1783. *le fűzettettek* 'lefizettettek' (szenvedő alak; Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. Drégelyi urad. Rationes 1783/173.); Korpona Hont m. (Krupina) 1676: *Köllössék* 'kéllessék, kelljen' (szenvedő alak; OL. Berényi cs. lt.); Farkasfalva Szepes m. 1643: *keőszeőneöttem*, a közel egykorú másolatban *köszönetem* (OL. Beniczky cs. lt.); Rétság Nógrád m. 1803: *gyötrőlmet* 'gyötrelmet' (Váci pösp. lt. Acta spons. VII/33.). Ezeknek az adatoknak veláris zárt *o*-zó párjait hasztalan kerestem a helyi keletkezésű nyelvjárásos emlékek százaiban, pedig az illabiális *ä* > *o*. változás semmivel sem volna nagyobb csoda, mint az *e* > *ö*.

Összefoglalhatjuk a tanulságokat. Az írásban zárt-labiálisan *ö*-zó palóc-földi adatok túlnyomó többségének *ö*-féle betűje nem ajakkerekítéses palatális jelöl. Ezek az adatok íróik erősen illabiális anyanyelvjárásáról árulkodnak. De az illabialitás történetének feltárásán kívül más célra is felhasználhatjuk őket. Ugyanis ha ezek az *ö*-k illabiális hangot takarnak, akkor ez nehezen lehet nyílt *e*, sokkal inkább középzárt *ë*. Vagyis adataink arra utalhatnak, hogy ha *e* > *ö* változás nem történt is, *e* > *ë* azért végbemehetett. Egy-egy *Eőszteendőben* vagy *Eördeőiben* adatot tehát *észteendőbe* vagy *érdőjibe* ~ *ördőjibe* nyelvjárási kiejtés közvetett kifejezésének tarthatunk. A váci nyelvjárás *e* > *ë* változására már NAGY SÁNDOR is felfigyelt (NyF. 10. sz. 10, 17), én magam Rétság vidékén figyeltem meg köznyelvűsödő palócok (és részben: szlovák származásúak) meglepő zárt *ë*-zó alakjait, mint a nyelvjárás pusztulásának bomlástermékeit: *fëgyvërt*, *nëvëszte*, *kövëtfëjt* stb. (NytudÉrt. 17. sz. 103). (Itt jegyzem meg, hogy bár a legmagasabb szintű szlovák beszéd fonéma-rendszere megkülönbözteti a nyílt *ä* $\cong$ magyar *e* és a zárt *e* $\cong$ magyar *ë* fonémát, ez a korreláció már nemcsak a köznyelvben, hanem a legtöbb szlovák nyelvjárásban is megszűnőben van, de a mi nyelvünkkel ellentétben ott a két *e*-hang a zártabb középső nyelvallásúban egyesül.)

Írásos adataink látszatra labiális *ö*-zése nem szorul aprólékos vizsgálatra. Aligha akad bárki, aki az itt leírt *kezdetőre* 'kezdetere' (43.) vagy *köt* 'két' (49.) szóalak *ö*-jét *ö*-vel kívánná olvasni. Mind ezek, mind más, itt nem idézett hasonló adatok a palóc nyelvjárások illabiális *é*-zésének írásbeli túlkompenzálásai. A nyelvjárástörténetben avatatlanak legfőljebb azt a tanulságot szolgáltatná adatanyagom, hogy a téves regressziós írásbeli *ö*-zó formák gyakoribbak, mint az illabiális *é*-zést közvetlenül tükrözők; és ez sem megvetendő

módszertani zsákmány. Ezzel a hiperurbanisztikus alakok nyelvjárástörténeti rangja-értéke még jobban megnőne. De az, hogy együtt jelennek meg a rövid magánhangzók illabialitását így vagy úgy tükröző alakokkal, arra utal, hogy ez a ma már Nagyhinden és Bácskertesén kívül alig tengődő illabiális *é*-zés a múltban szoros kapcsolatban volt az illabiális *i*-zéssel, *ë*-zéssel — és persze az illabiális *i*-zéssel is. Elég egy rövidebb nyelvemlékben a norma *é*-i helyén két-három hiperkorrekt *ö*-t találunk, hogy tudjuk: igen erős illabiális nyelvjárás a forrása, olyan nyelvjárás, amelyre nemcsak az illabiális *é*-zés jellemző. Nem hiszem, hogy ezzel a felfogással a hangtörténeti tendencia-vitában bármelyik pólushoz csatlakoztam volna: a jelölési összefüggésekben való gondolkodás kényszerít erre a következtetésre.

7. Jelölési ingadozás az *o*, *ó* ~ *ö*, *ő* és az *u*, *ú* ~ *ü*, *ű* betűk közt. — Ma is előfordul, hogy az *ó*-ra, *ú*-ra véletlenül kettős ékezetet tesz gyermek és felnőtt egyaránt. Ennek a „véletlennek” nem nehéz rájönni a lélektani nyitjára. A fővárosi általános iskolások írásában is gyakran találkoztam *üttörő* ’üttörő’ írásmóddal, anélkül, hogy akár nyelvbotlásként is így ejtették volna a szót. Nyilván az írásbeli — regresszív — perszeveráció, Ranschburg-féle homogén gátlás jelenségkörébe tartozik ez a tévalak. A Rétság vidéki kis palócok még gyakrabban követnek el efféle hibákat: Felsőpetény: *Bánkröl*, Rétság: *vizilőnak* ’vázilónak’, Tolmács: *jácotük* ’játszottuk’, javítása ugyanez. Bácskertesén *oda adjük*, *nagön* ’nagyon’.

Ha a nyelvemlékekben csak szórványosan, egy-egy alakban fordulna elő a középső és a felső nyelvállású veláris hangzóknak kettős ékezettel való leírása, akkor ez a nyelvjárástörténész számára lényegtelen, figyelmen kívül hagyható írássajátság volna. A 10., 37., 40., 49. emlékünkhöz egy-egy adata valóban az íráshibák, elírások közé is kerülhet. De ha ezek az elírások ismétlődnek a nyelvemlékben, illetve ha több emlékhöz gyanúsán egybehangzanak, föl kell rájuk figyelni: 36.: *Uratül*, *szomszidcsagoktül*, 44.: *Monetajül*, *Jobbagyóstül*, 48.: *hadatül*, 50.: *mastül*, *maradikimtül*. Ez már sejteti, hogy a *-töl*, *-töl* rag a múltban nem mindenütt illeszkedett a palóc területen.

Ma a palóc nyelvjárásterületen általában megtaláljuk a *-ból*, *-böl*, *-ról*, *-röl*, *-tól*, *-töl* ragpárok illeszkedését. Ennek csak néhány régi és hanyag jelölésű gyűjtés adata mond ellent: Nyitra vidéke: *asszonytél* ’asszonytól’ (LAZICZIUS, Nyj. 39), Formos Bereg m.: *lábtöl* (így *b*-vel!?) ’lábtól’ (Nyr. XX, 476). Ipolyszalkán a *-tól*, *-töl* rag alakja *-tú*, *-tű*, ritkábban *-tó*, *-tő*, de egy elszigetelt szólásban előbukkan a nem illeszkedő forma is: „Most vályik el a tődő a májtű” (rövid *ü*-vel!?) ’Most válik el, hogy mi lesz’ (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyj. 6, 13, 25, 35).

Mindhárom adatunkban van lejegyzési hanyagság, probléma, pontosságban nem érik el saját koruk színvonalát sem, mégis hinnünk kell nekik. A *-töl* határozórag illeszkedetlenségét, palatális egyalakúságát húsz palóc területen kelt emlék adataival igazolhatom. Ezek azonban labiális palatálist jelölnek

a ragban. Hét emlékből a *-ből* sem illeszkedik, de magánhangzója ennek is *ő-* vagy *ű-féle* jelölésű. Mindebből úgy látszik, hogy mivel ezek az *ű, ő* jelek a nyelvjárási kiejtést tükrözik, nem lehet őket összekapcsolni egy egészen más nyelvjárás-történeti kérdéssel, az illabialitással. De vajon egészen más kérdés-e? Drégelypalánkról származnak a következő adataim 1762-ből: *pásztoroktól, deakjatil* (az *i* esetleg *é* betűnek is olvasható; Eszterg. prim. lt. Arch. Saec. Drégelyi urad. Rationes 1800.) Valóban labiális magánhangzót takar annak a húsz emléknek nem illeszkedő palatális alakja a régi palócban? S ha igen: hogyan magyarázzuk a hangtörténeti szempontból meghökkentő *-ról ~ -rül* jelölésű ragokat mély hangrendű szók végén: Középpalojta Hont m. (Stredné Plachtince) 1692: *Palojtarül, arül, arül* 'arról' (Nógrád m. feud. lt. Proc. term. 1690—1728 58)? Hasonló adatok még kilenc emlékből. Továbbá mi az oka a 43. és 46. emlék csak vizuális alapú íráshibának már semmiképp sem minősíthető adatsorának (43.: *Latük, szanthő, kőssa, Jühokoth, lakozó, Adandő, le jrttük*; 46.: *öszölion, jüszon, szüszek, Tinő, hűszon hetth*)?

Mindazok az emlékek, amelyekben több ilyen adatot találtam, általában vagy erősen nyelvjárásosak, vagy idegen, szlovák származású íróra utalnak. Tudomásom szerint ilyesféle nyelvemlékeket nálunk még senki sem publikált, ezért közlök itt egyet-egyet mindkét fajtából. Igen nyelvjárásos a Losonc-nagyfalun (Nógrád m.: Vel'ká Ves) 1682-ben kelt jobbagylevél (OL. Mocsáry cs. lt.):

„Az Ur istentől kivanunk Urasagtoknak Mind Feyenkent Jo egeseget

Mind azon által akaruk⁴ Urasagtoknak böcsületes értelmere amiben vagyunk adni hogy mi kepen Mivelnek velunk a horvatok. nem tudgyuk ha lesze valaha gyamulunk ez földön Istennek Kývelete vagy soha sem. minden fele nagy szükseg körülötünk Uralkodik nem tudgyuk hova kel fejünköt hajtani avagy kihez kel ez vilagon esedezni. hogy ha mar Urasagtok Mind Vice ISpan Uraim szolga birak uraim tob böcsületes. Nemzetes Urainkkal együt meletünk nem segít bizony el kel fodnunk, nyarban buzankot zabunkot fővönköst el horgyak az mely keveset készít a szegenség mind maganak mind morhainak azal sem bir maga hanem minden fele nagy insegel költyi⁵ nagy valcsagal sok fizettesel minden fele rendektől telben is, Amikepen ez el mult Napokban Vitek el *Nalunktől Nagy Falurül*⁶ Egyszersmind hat szeker szenat Melyet igen igen szenvedhetetlenül emestyük el magunkban hogy sok marhat emesztet meg az a szena akit az olyan fel ala jarok Mertekletlenül meg emesztetek csak nalunkis [Nagy] falun, De mindenek felette Nehezab akit szekeren el vitték merun[k] hitünkre lelkünkre Mondanyi. tizen Öt *Talyera* ['tallér-ra' vagy 'tallér ára'] akit hat szekerre félraktak mert Nyari szeker volt

⁴ Ritkán leírt, erős, jellegzetes palóc sajátosság.

⁵ Erős palócosságok!

⁶ Az én kiemelésem.

ketto Negy kiseb. Amind szolgálja biro Urunk ö kegyelme hirünkkel Adta leveleben hogy Urasagtok eleiben hozuk Meg jelencsük Meg lött karunkat, az horvatok miat szamlalhatat lan [!], ami karunk decsak az hat szeker szenanak terjen meg az tizen öt talyera [‘tállérja’] amiben lel künk [!] ismeretire szamlaltuk atöbi oda van sok talyeral sok sodaral sok vajal Es egyeb fele Valcsagal Mentetyük⁴ magunkat de vegre semi nem hasznalt abolis csak raytunk gyötenek. Mas falyi⁵ [‘falui’: az -i melléknévképző előtti magánhangzó kiesése eléggé gyakori a régi palócban] szekerekkel: Masodnap esmeg haitotak. Pincen Megis raktak mindenek fölöte Aldast Magasztalast kivanunk Urasag toknak mind fejenkent

Anno 1682 Die Marti 19

Nagy Falusiak

[Kívül a címzés:]

Adasek ez kis suplikationk Urasagtoknak Mind Vitce ISpan Uraimnak Mind szolgálja birak uraimnak Es töb Nemzetes Vitezlo Füleki Urainknak Nemes gyülesenek jo ertelmere Nagy Falusiaktul .J.”

Szlovák származású lehet — nem valószínű, hogy az aláírók valamelyike, inkább valaki más öhelyettük — a következő legendi vagy szécsénykei (Nógrád m.) beadvány írója (Nógrád m. feud. lt. Fiscalia XXVI/67.):

„Tekéntettes Consiliarius Ur, Jó Kglmes Urnk s Patrónussunk

Lábaihoz bórulván Tttes Kglmes Urnk s Patrónussunkhoz mély alázatossággal folyamodni kintelenitetünk: Hogy mink néhaj Isten ű múlt Nm̃es Botka Jakab Successori lévén midőn pediglen most múlt Nápokb egyetlen egy Aszszóny Andéual⁷ Attyáfiságossan az Fiscalis admonitiojok utan szépen meg edgyeztünk volna Successional *jussocskankrúl* mindeneket szépen kiadta az őszvegy egyetlen egy Aszszóny Andénk⁷ több hatra nem márádott Restans egyéb harmincs [!] Rh. forintoknal mellyeket akkori ű le nem tehette, hanem egy Hetet adott Terminus hogy meg szerszi, és Attyafisagossan Kezűnkhez resignalya, mellyekrűl nem is Kértünk Charta biankat, hanem eő böcsöletinek hitetadtunk, mostánáb pedig :(három Hété Terminusnak :) hogy ptendaltam említett № f. 30. az őszvegy Angyom *Aszszonytűl*, még bóttal meg útegetett engemet, az *Házábűl* Kitaszigatván és fel említett forintokat semmi képpen nem akarván le tenni, holott pedig az edgy ezés [!] mellett volt Jelen szécsénkej Bóris Mártóny, Kővesdy Dobrónokyi Jákább. Ugyan kötést is tettek magok között a’ ki meg másolná sub vinculo № 50. f. Annakokaint midőn alázatossan Comissiot Installank Ttf̃es Kgl̃mes Urnk Mi hozzánk meg allandó Kegyes resolutiojaért; Abbéli grátiajat még élünk is tisztelettelmeg [!] Szolgálni s-hálalni kívánván maradunk Ttf̃es Consiliarius Urnak Jó kgl̃mes urunkk

Holtig való alázatos szegény szolgálló

Arva Botka Anna, Botka Ágnes és Botka őrzébet Hollót pedig

⁷ ‘Ángyival’, ‘ángyink’: az -i indukálta hasonulásos palóc palatalizációnak és a zárt-rövid *i*-zésnek túlkompenzálós, hiperkorrekt alakjai.

Viselői vagyok még is megh őtegette engemet. 2do ugyan az Angyink parasz[t] emberhez férhez ment.”

[Kívül latin címzés.]

Látszólag egyszerűbb és meggyőzőbb volna talán a kiemelt mélyhangú szavak magashangú határozóragjait labiális palatálissal olvasnunk. A jelenséget így magyarázhatnánk: a középső és felső nyelvállású labiális magánhangzót tartalmazó kétalakú morfémák, sőt a középső és felső nyelvállású palatális és veláris magánhangzók és jelek önmagukban is — morfofonematikus alapú — asszociatív viszonyban állanak egymással a tudatban. Az egyik a másikat fölidézheti, s így az írásban föl is cserélődnek. Ennek a föltevésnek azonban nagy gyengéje, hogy ha ez igaz, akkor az alsó nyelvállásúak közt is lenniük kellene ilyen írásbeli fölcserélődéseknek, de még sincsenek. Ezért véleményem szerint másként kell a mélyhangú szavakhoz járuló *-tól*, *-túl*, *-ból*, *-bül*, *-ról*, *-rül* ragokat is, a *szantő*, *lako*ző-féléket is magyaráznunk.

Nagy terjedelmű kéziratos nyelvjárástörténeti munkámban részletesen közlöm az ilyen jelenségeket mutató adatanyagot, itt csak számszerű összefoglalásukat adom. Harminckét olyan nyelvelmélet találtam, melyben csak is a *-ból*, *-tól*, *-ról* helyén találtam *ő*-, *ű*-féle jelet. Ezek közül tizenháromban több ilyen — írásban nem illeszkedő — ragos forma is van. Olyan nyelvelméletem viszont, amelyben a hangrendet és illeszkedést zavaró *ő*, *ű* betűk más-hol is feltűnedeznek, mindössze nyolc akadt. E közül a nyolc közül négyben a nem illeszkedő elatívisz-, delatívisz- és ablatíviszragok többször is előfordulnak.

Ez a számszerű összefoglalás engem arra intett, hogy válasszam külön az említett határozóragok e különleges jelölésmódjának a kérdését a többi esettől. Csakhogy ezek a ragos formák sem alkotnak egynemű csoportot. A klasszikus magyar történeti hangtan és alaktan tanítása szerint sokkal nagyobb nyelvi valószínűsége van a nem illeszkedő **hásztól*, **házból* szóalakoknak, mint a **házról*-nek. A palóc területen kelt nyelvelmélek viszont nem hajlandók ehhez a nyelvi valószínűséghez alkalmazkodni:

a <i>-tól</i> helyén <i>-tól</i> , <i>-tül</i> áll	17 nyelvelméletben;
a <i>-tól</i> helyén <i>-tíl</i> (vagy <i>-tél</i>)	1-ben;
a <i>-ból</i> helyén <i>-böl</i> , <i>-bül</i>	4-ben;
a <i>-ról</i> helyén <i>-röl</i> , <i>-rül</i>	6-ban [!];
a <i>-tól</i> , <i>-ból</i> helyén palatális labiális jelű rag:	1-ben;
a <i>-tól</i> és <i>-ról</i> helyén ugyanilyen:	2-ben;
a <i>-ból</i> és <i>-ról</i> helyén ugyanilyen:	2-ben.

Kétségtelen, hogy a nem illeszkedő *-tól* (*-tül*), *-ból* (*-bül*) és a leíró szempontból szintén nem illeszkedő *-ról* (*-rül*) ragok túlnyomó részét palatális hanggal kell olvasnunk, és csak elvétve tehetjük föl, hogy ezek csupán képzet-társítási zavar csakis írásbeli megnyilvánulásai, íráshibák. Ha ennyit elfogadunk, a betűk labiális olvasatot sugalmaznának, hiszen 1320 kicédulázott palócföldi

nyelvelmékből egyetlen egyben találtam csak két adatot, amelyben a nem illeszkedő ablatívuszrag *-től* (vagy *-tél*) alakú. Az adatok hiányából azonban nem vonhatunk le messzesemenő következtetéseket⁸. Igaz, a nem illeszkedő *-től*, *-tül*, *-ből*, *-bül* ragokat önmagukban még nyugodtan olvashatnánk labiális magánhangzóval. De bármennyire szoros kölcsönhatásban fejlődik is a három rag (vö. pl. BENKŐ, Nyjtört. 81; BÁRCZI, A m. ny. életrajza 222), a mélyhangú szavakhoz járuló *-ről*, *-rül* ragokat labiális magánhangzóval olvasni ellentmond hangtörténeti ismereteinknek. BÁRCZI és az ő nyomán B. LŐRINCZY ÉVA (KTSz. 154—5) a következőképpen vezeti le a magyar delatívuszrag történetét:

$\begin{array}{l} *rauol \text{ — } -ról, \text{ majd magashangú szó után illeszkedéssel: } -röl \\ *rayol \swarrow \\ *raiol \text{ — } -rél, -ríl \text{ illeszkedés nélkül.} \end{array}$

(Ez a magyarázat az ősmagyar * γ kétirányú fejlődéséből indul ki; kissé másként: BERRÁR, TörtMondt. 37). Ha a mély hangrendű szók végén *-ről*-nek, *-rül*-nek olvasnánk a ragot, akkor tulajdonképpen $ó > ő$, $ú > ü$ elhasonulást kellene föltennünk. Ez még akkor is abszurd ötlet, ha föltesszük, hogy az adott nyelvjárásban egyalakú, nem illeszkedő *-ből* (*-bül*), *-től* (*-tül*) ragok analógiája segíti ezt a példátlan hangváltozást. Nem marad más, mint hogy föltegyük: a nyelvelmékek nem illeszkedő *-ről*, *-rül* ragjait *-rél*, *-ríl* hangzásúnak kell olvasnunk. Csakhogy az ilyen írású adatokról megemlítettem már, hogy négy esetben nem illeszkedő *-től* (*-tül*), illetve *-ből* (*-bül*) ragokkal együtt jelennek meg. El lehet-e képzelni, hogy a *-ről* ragokat *-rél*-nek olvassuk a mély hangrendű szók végén, az ugyanabban az irományban talált *-ből*, illetve *-től* ragokat pedig labiális palatálissal? A nyomok arra vezetnek, hogy a mélyhangú szavakhoz kapcsolódó *-ből* és *-től* stb. ragok jelentős részét is helyesebb illabiális magánhangzóval olvasnunk.

Az persze már meg sem fordulhat a fejünkben, hogy a *szántó*, *lakozó* (43.) igeelvek képzőit illabiális palatálissal olvassuk. Nézzük meg közelebbről ezt a 43. számú emlékünket. A *kezdetőre* 'kezdetére' hiperkorrekt alak világosan utal az illabiális *é*-zésre, illetve esetleg *í*-zésre. Az író anyanyelvjárásában tehát **veté* alakot tehetünk föl a *szántó* mellé. Ennek az írónak beszédben használt **veté* és leírt *vető* szóalakjai közt asszociatív kapocs van: a *veté*-hez egy olyan írásképp társul, amely kettős ékezetrel ellátott magánhangzó-jellel végződik. A *szántó* hang- és írásképe közt nincs olyan ellentmondás, mint a *veté* és a *vető* közt. De mivel a *szántó* és a *vető* közt, távolabbról pedig a többi veláris és palatális hangrendű folyamatos cselekvésű melléknévi igenév igenév közt is van asszociatív kapcsolat, a *szántó* hangkép is könnyen összekapcsolódhat ilyen nyelvjárású író tudatában — tévesen, de fonetikailag árukodó módon — a *szántó* írásképpel. Ez a magyarázata az emlék más szó-

⁸ Ugyanebben a nyelvelmékekanyagban például egyáltalában nem találtam adatot a *meghal* > *mēhh* l, *megfog* > *mēffog* teljes hasonulásra, pedig ez a palóc jelenség a XVIII. század második felében biztosan megvolt!

alakjainak is: a *Latúk* 'láttuk', *le jrttúk* 'leírtuk' szóalakok mögött akár teljesen köznyelvi kiejtés is állhat, de ezek az írásformák mégis azt sejtetik, hogy ebben a nyelvjárásban **nésztik* 'néztük', **kértik* 'kértük' alakokra számíthatunk. A *Júhokoth* 'juhokat' sem annyira önmagáról vall, hanem arról, hogy az író a *rühös ~ rühes* ü-ző alakok helyett az illabialisan i-ző **rihes*-t használhatja.

8. Következtetések. — Dolgozatom elején a bácskertes—nagyhindi nyelvjárástípus illabialitásának a történetével kapcsolatban tettem föl néhány kérdést. Tudom, hogy az ezekre adott válaszok nem teljesek, nem véglegesek. Következtetéseimnek csupán hipotetikus értékük van.

Először is azt kerestem, hogy a palóc nyelvjárási illabialitást hogyan tükrözik a nyelvmlékek. Az írássajátságok értelmezésének, megfejtésének a nehézségeit nem titkoltam: saját véleményemet csak mint valószínűbbet állítottam szembe a szerintem valószínűtlenebb, kisebb teherbíró képességű föltevésekkel. Főleg a nemzeti nyelvitől eltérő XVI—XVIII. századi adatok gépiesen betűszerinti olvasata ellen hadakoztam, s vitába szálltam azzal a felfogással is, amely a nyelvi—írásbeli túlkompenzálást, téves regressziót, hiperkorrekciót az eredeti hangzó jelenség teljesen szimmetrikus ellenképének, pontos negatívjának tartja.

Az illabialis nyelvjárási sajátságok különleges jelölésmódjait csak a nyelvjárástörténet *ascendens* útját járva fejthetjük meg kielégítően. Ehhez az *ascendens* megközelítéshez kapcsolódik hozzá szorosan egy módszertani fogásom. A mai nyelvjárási kiejtésből közvetlenül a XVI. századi (vagy akár még korábbi) írássajátságok olvasatára következtetni: nagyon vakmerő, nagyon kockázatos eljárás. Ezért előbb — ahol lehetett — a mai nyelvjárási írásossággal vettem össze a nyelvjárási kiejtést, így a múlt bonyolultabb jelölési sajátságaihoz is szilárdabb alapot teremtettem. Ez az eljárás árulja el leginkább, hogy ugyanaz a nyelvjárási adat hányféle írásmóddal fejeződik ki. A palóc illabialitás is megnyilvánulhat az illabialitás közvetlen jelölésében, aztán akár ilyenekkel együtt, akár külön hiperkorrekt formákban, olyan formákban is, amelyekben a nyelvállási fok változik, megjelenhet általában az elől képzett ajakkerekítéses magánhangzók betűjeleinek a zavarában, ingadozásában, sőt közvetve, az *o*, *ó*, *u*, *ú*, helyén feltűnedező *ő*, *ü* jelekben. Ugyanaz a nyelvjárási kiejtés állhat a *keszenet*, *köszönöt*, *küszönet*, *küszenet*, *keszönöt* stb. 'köszönet' írásformákban. Tudnunk kell a jelöléstípust és a nyelvjárás-típust rugalmasan el is különíteni, össze is kapcsolni: a nyelvmlék összefüggésében észrevenni, hogy a látszatra ugyanolyan írásmódú alak itt mást ér, más-ként olvasandó, mint amott, másrészt fölismerni, hogy a nagyon eltérő írásmód ugyanazt a nyelvjárási valóságot takarja.

Mindez főleg a XVII—XVIII. századra érvényes; mégsem hallgathatom el, hogy véleményem szerint az *ascendens* nyelvjárás-történeti kutatás — a jelöléstörténettel összekötve — a DEME-féle történeti nyelvjárás-tipizálási ered-

ményeket (Nyatlfunk.) sok helyütt módosítani fogja kiderítve a XVI. századi kódexek ma még túlságosan betű szerinti olvasata helyett a valódit.

Remélem, dolgozatom anyaga elég ahhoz, hogy a módszertani tanulságokon kívül azt is igazolja: a nagyhind—kupuszinai nyelvjárástípus történetét is megközelíthetjük az írásosság felől. Nem úgy, hogy találunk valakit, aki nagyjából leírja nekünk a nyelvjárást egy levélben vagy kérvényben. A képet sokkal apróbb mozaikkövecskékből kell kiraknunk, míg eljuthatunk oda, hogy egy XVI—XVIII. századi terület magyar nyelvjárásáról kimondjuk: magánhangzó-rendszeréből hiányzanak a palatális labiális fonémák.

Ez a dolgozat ilyen teljesen konkrét megállapításokra nem jut, mert hiányzik belőle a felhasznált nyelvemlékek aprólékos lokalizálása. Valamilyen elmosódottabb képet azonban mégis ad: nem hinném, hogy bárki is azt állíthatja, hogy a palóc illabialitásnak itt földerengő képe — mondjuk — nem a régi felvidéki, hanem a dél-dunántúli vagy a székely nyelvjárásterületre jellemző. Az emlékeket általában megyényi pontossággal helyhez tudnám kötni, mert nemcsak keletkezési helyüket ismerem, hanem íróikat is. Nagy többségükben egy-egy megyében birtokos kis- és középnemesek, falusi jegyzők és iskolamesterek; ritka köztük a vándordeák.

A felületes lokalizálás is feljogosít arra a következtetésre, hogy a XVI—XVIII. században a nagyhindihez hasonlóan erős illabialitású nyelvjárás sokkal nagyobb foltokban tarkította nemcsak a nyugati, hanem a középső és a keleti palóc táj északibb részeit. Azonban mihelyt egy ilyen anyanyelvjárású palóc írni kezd, nemcsak a — nem is egyféle — norma által diktált alakokat írja, vegyítve saját nyelvjárási formáival, hanem tollára kerülnek a két nyelvtípus összeütközésének, a nyelvjárás bomlásának kérészéletű, szinte csak parole szintű termékei, amelyek mind a nyelvjárástól, mind a normaalakoktól gyökeresen különbözhetnek.

TÖRÖK GÁBOR

Zur Geschichte der Illabialität in den Paloczendialekten

In unserem Jahrhundert sind nur zwei ungarische Gemeinden bekannt, in deren Vokalsystem von den palatalen Phonemen die Labiallaute (*ö, ő, ü, ű*) fehlen: die eine ist Bácskertes (Kupuszina in der jugoslawischen Woiewodschaft, in der Nähe von Sombor), die andere ist Nagyhind (Vel'ké Chindice in der Tschechoslowakei, östlich von Neutra). Woher stammt diese gemeinsame mundartliche Eigentümlichkeit? Was ist die Geschichte dieses Mundarttyps? Manche bezweifeln, daß diese Fragen mit der Hilfe der Sprachdenkmäler 16.—18. Jahrhunderts uns zugänglich wären.

Der Verfasser ist anderer Meinung. Er rechnet mit den Schwierigkeiten: seit dem 16. Jahrhundert gibt es keine rein mundartlichen Denkmäler, die mundartlichen Eigentümlichkeiten sickern des öfteren nur in das Schrifttum ein, das durch die Norm, bzw. Normen der ungarischen Schriftsprache gelenkt

und geregelt wird. Da sich auch die Normen der Schriftsprache ändern, müssen wir zuerst deren Herausbildung skizzieren, hauptsächlich in den Korrelationen: $\ddot{e}$ — $\ddot{o}$, i — $\ddot{u}$, $\acute{e}$ — $\ddot{o}$, i — $\ddot{u}$. Erst danach können wir mit der Untersuchung beginnen: hinter wievielen Bezeichnungsarten kann sich eine mundartliche Illabialität verbergen.

Eine methodische Hilfe sucht und findet der Verfasser darin, daß er beobachtet: in was für Schreibfehlern sich die Illabialität des Dialektes in Bácskertes und in anderen Paloczengegenden heute widerspiegelt. Diese Bezeichnungsarten können a.) direkt sein; in diesem Fall wird die Illabialität der Mundart durch den Buchstaben des entsprechenden illabialen Vokals bezeichnet, und können b.) indirekt sein. Diese letzteren sind beinahe wichtiger als die vorher erwähnten. Die sogenannten hyperkorrekten Formen (Hyperurbanismen, schriftliche Überkompensationen, mündliche und/oder niedergeschriebene falsche Regressionen) können die genauen Negative der ursprünglichen mundartlichen Erscheinung sein: die an der Stelle der Laute der Norm $\ddot{e}$, $\acute{e}$ geschriebenen $\ddot{o}$, $\ddot{o}$, bzw. die an der Stelle der Laute i , $\acute{i}$ geschriebenen Buchstaben $\ddot{u}$, $\ddot{u}$. Aber die schriftliche falsche Regression, Hyperkorrektion kann auch schief sein: die nicht an Stelle der $\ddot{e}$ -Laute, sondern an Stelle der offenen e -Laute der Norm stehenden $\ddot{o}$ -Laute, eventuell die sich an der Stelle der $\ddot{e}$ -Laute befindenden $\ddot{u}$ -Laute usw. Auch hinter derartigen schiefen Regressionen der Schrift können wir mundartliche Änderungen voraussetzen, aber innerhalb des Bereichs der illabialen Vokallaute (z.B. $e > \ddot{e}$).

Noch mittelbarer zeugt die eigenmächtige Mischung, die Verwirrung der Buchstaben $\ddot{o}$ — $\ddot{u}$ und $\ddot{o}$ — $\ddot{u}$ von der Illabialität. Die Mundart der Verfasser derartiger Denkmäler ist eventuell völlig illabial, sie besitzen die Phoneme $\ddot{o}$, $\ddot{o}$, $\ddot{u}$ und $\ddot{u}$ nicht; es ist aber durchaus möglich, da die Herausbildung der labialen palatalen Phoneme erst soweit fortgeschritten ist, daß es im Lautsystem nur ein kurzes Phonem von unsicherem Zungenhebungsgrad und ein ähnlicherweise unsicheres langes labiales Phonem gibt.

Mit der meisten Transponierungen lassen vielleicht die Buchstaben o , $ó$, u , $ú$, bzw. die an der Stelle des Vokals der Suffixe $-ból$, $-tól$, $-ról$ usw. geschriebenen Buchstaben $\ddot{o}$, $\ddot{o}$, $\ddot{u}$, $\ddot{u}$ vermuten, daß die labialen palatalen Phoneme in dem gegebenen Dialekt entweder völlig fehlen, oder ihre Belastung viel geringer ist als die der Sprachvarianten der Norm.

Die Schlußfolgerung ist also: solche heute schon auf kleine Inseln zurückgezogenen Dialekte, wie die von Bácskertes und Nagyhind lebten in der Vergangenheit auf einem viel größeren Gebiet. Diesen Dialekten kann man sich auch von den schriftlichen Denkmälern des 16.—18. Jahrhunderts aus nähern, das Gesamtbild können wir aber nur aus den sehr winzigen Mosaiksteinen und Mikroanalysen der Mundart- und Bezeichnungsgeschichte zusammensetzen.

G. TÖRÖK

Zay Ferenc leveleinek hangtani vonásai

1. A MNyj. XIX. kötetében (89—114) azt igyekeztünk részletes elemzéssel kimutatni, milyen közös paleográfiai sajátosságok vannak a „Lándorfejírvár elveszésének oka e vót ...” kezdetű (a továbbiakban (Lfv.) memoárban és Zay Ferenc missziliseiben. A vizsgálattal az volt a célunk, hogy ebből a szempontból is megvilágítsuk a kérdést, lehet-e szerzője Zay Ferenc a történelmi és irodalmi szempontból egyformán becses alkotásnak. A paleográfiai sajátosságok boncolgatásából, az eredmények összevetéséből az derült ki, hogy a két forrás megvizsgált nem kis számú írássajátosságai annyira egyeznek, mintha egy anyagnak két vagy több helyén, kisebb és nagyobb részében tanulmányoztuk volna őket. Azért foglalkoztunk először az említett sajátosságokkal, mert egy-egy jellegzetes fajtájából még a hét levélben is több van mennyiségileg, mint bármelyik hangtani jelenségre idézhető példából vagy adatból, nem szólva a Lfv. 74 (kézírásos) oldalnyi terjedelméről, melyben akár több száz, sőt ezer adaton megfigyelhető és ellenőrizhető, mennyire jellemzők és mekkora rendszerességgel kerülnek alkalmazásra az egyes írássajátosságok.

Korántsem vagyunk ilyen kedvező helyzetben a levelek hangtani jelenségeinek a kutatásában, hiszen az ismétlődő bevezető és záró sorok, különösen ha latin nyelvűek meg az állandósult fordulatok, a vissza-visszatérő megszólítások csökkentik az amúgysem hosszú levelek értékesíthető terjedelmét. Mégis elengedhetetlenül foglalkoznunk kell velük, mert még a gyéren adatolt hangtani jellemzők segítségével is közelebb kerülünk a levelek nyelvének nagyon lényeges jegyeinek a megismeréséhez, ezek pedig nemcsak növelik a két anyag összehasonlításához felhasználható elemek számát, hanem döntő szerepük van annak megítélésében, hogy ugyanannak a nyelvváltozatnak a körvonalai rajzolódnak-e ki a levelekből, amely teljes rendszerével tárul elénk a Lfv.-ból — akár megerősítik vagy kiegészítik, akár cáfolják a paleográfiai sajátosságok alapján leszűrt tanulságokat.

A hangtani jelenségek pontos felismeréséhez ismernünk kell a hangjelölési rendszert, annak szilárdságát a benne mutatkozó ingadozásokkal és írássajátságokkal együtt, mert ezek alapos ismerete nélkül számos hiba csúszhat be az olvasatba és a hangtani jelenségek megfelelő helyre történő besorolásába. A rendszer bemutatását most mellőzhetjük, mert már foglalkoztunk vele a paleográfiai sajátosságokról írt korábbi cikkünkben (MNyj. XIX, 91—3),

melyben szükségünk volt rá a másik forrás (Lfv.) helyesírási rendszerével való összehasonlításához. Használatáról azt mondhatjuk, hogy következetes, de a rendszer még nem tökéletes, nem teljes annyira, hogy minden egyes hangot külön jellel különböztetne meg. Egypár jellemzőjét még megemlítjük.

A magánhangzó-hosszúság jelölése egészen szórványos, csak a hosszú *á* és *é* jelöltsége adatolható, az elsőé mindössze egyszer: *Saffaar* (J), a második hangé 22-szer. Az utóbbi hang jele 16-szor *ee*, s előfordul szótőben, toldalékban egyaránt: *Ky weer* (M₂), *Harmadfeel* (Z), *Een* (Z, 4×), *meegh* 'amíg' (M₄), *Meegh* 'ua.' (M₅), *Ee6* (Z, 2×); *Segethsseegh** (M₁), *3ewkewlkewdneek* (M₁), *Adasseek* (M₂, M₄, M₅, L₁), *Etesseek el* 'életet; másnak a takarmányát meg-eteti a saját jószágával' (M₄); 6-szor *ē* a jele: *peterne*, *Ianossne*, *Markoss(n)ē*, *Mayorne* (J); *Illethne* (M₅). Még egy kétes adat akad rá: *felessege* (J). A példák-ból egyértelműen kitűnik, hogy mindkét jel ugyanazt a hangot — hangszín-különbség nélkül — jelöli. A Lfv.-ban ezeken kívül akad még *ē*, *ē* két ékezettel vagy ponttal), valamint a két betű mellékjeleinek kombinációjával (két éke-zettel vagy ponttal és alul farkas *ē*), továbbá *ā* értékű *ā* (a betű fölött két ékezet vagy pont) és ritkán *ó* funkciójú *oo*, *ō*. Az *ee*, *ē* megvan benne szinte mindazon szavakban, amelyekben fentebb. Hogy a Lfv.-ban több jel található egy-egy hosszú magánhangzó jelölésére, magyarázható részben azzal, hogy szövege kb. 13-szor nagyobb terjedelmű, mint a leveleké, részben az lehet az oka, hogy időben korábban íródhatott (1535 k.), mint a misszilisek (1537—69), amelyekből hét az 1564—69 közötti években keletkezett; mellékjeles betűinek egy része ritka volt a XVI. század első felében is, s még szórványosabban je-lentkeztek a század második felében. A levelek ezt nagyon ékesen bizonyítják, a legkorábbiban, az 1537-ben datált J-ben öt *ē* fordul elő, de a többiben, a nyolcból már csak egyben tűnik fel egyetlenegyszer (az 1569-ben kelt M₅-ben). — A továbbiakban az egyes levelekre mint forrásokra ugyanazokkal a rövi-dítésekkel fogunk utalni, mint a már említett előző tanulmányunkban (1. róluk részletesen MNyj. XIX, 93—7), és felhasználjuk még az L₁-et s az L₂-t is, mivel mindkettőről van kézírásos másolatunk. — E két magánhangzó mennyiségének ilyen elenyésző mértékű jelölése, a többiének pedig kivétel nélküli jelöletlensége miatt a hosszúságot nem tudjuk minden egyes esetben pontosan megállapítani; tévedhetünk, ha a mai köznyelvi hosszúságot vesszük alapul, s hibásan ítéltjük meg azért is, mert a XVI. századi hosszúság-rövidség állapotának teljes megismeréséhez még kiterjedtebb vizsgálatot kell végeznünk. Számosabb lényeges különbségre már aligha számíthatunk e tekin-tetben a XVI. századi művelt ember írásban használt nyelve és a mai köznyelv között (vö. IMRE, SzabV. 47).

A két vagy több hangértékű jelek és az esetleg még továbbélő konzervatív jelölési mód nem egyszer nehézség elé állítják a kutatót az olvasatban. Vitat-

* Nyomdatechnikai okok miatt a gót (hosszú szárú) *s*-t, a cettet, és a mellékjeles *y*-t *s*-, *z*-nek és *y*-nak írjuk át.

ható például a *w* jel magánhangzó-értéke ezekben a példákban: *gywrgy* (J, 2×), *Legenywk* (J). A Lfv.-ban szintén előfordul mind szótőben, mind toldalékok előtt (*zenth gywrgywn*; 39). A problémát az okozza, hogy az *ö*, *ő* jele mindkét forrásban *ew*, de a XVI. század elején a *w* még több nyelvemlékben előfordul *ö*, *ő* értékben is (IMRE i. m. 83), sőt később is. Abból kiindulva, hogy a jelölési rendszer fogyatékoságai ellenére a jelek következetesen kerülnek alkalmazásra funkcióikban, mi *ü*-nek olvassuk a fenti szavakban (l. még. 92. 1.), hiszen a *w* jel *ö*, *ő* értékével jobbadán azokban a forrásokban számolnak a kutatók, amelyekben az *ö*, *ő* és az *ü*, *ű* jele is, vagy amelyekben biztos adatok híján nem lehet megállapítani az *ö*, *ő* külön jelét (vö. IMRE i. m. 45—6; E. ABAFFY, SoprNy. 41, 107, 114 stb.).

2. A magánhangzó-állományon belül az alábbi szembenállások határozzák meg a levelek nyelvének hangtani képét:

1. illabiális—labiális viszony

e~ö: A labiális *ö*-zés jellemző nyelvi vonása mind a hét levélnek, sőt az *L*₁-, *L*₂-nek is. Gyéren ugyan, de akadnak rá példák minden helyzetben, persze nagyon változó mennyiségben.

a) Hangsúlyos helyzetben ezek a szóalakok tanúskodnak meglétéről: *3ewmbe* (M₅), *zewrewzte6* 'szereztesz' (M₃); *3ewreth*, *zewryth* 'módját, lehetőségét' (L₁), *fewlette* 'nagyon, túlságosan' (M₅, 2×); — aa) Ingadozás észlelhető, s negatív példák is kerülnek: *3ereth* 'vminek a szerét, módját' (L₁), *zerze6* 'egyezség, megállapodás' (Z), *3ertelen* (M₅), *annak felette* 'azonkívül' (Z); *Nemesseth* (M₂), *pechetes* (Z, 2×), *zenth* (Z).

b) Hangsúlytalan helyzetben: *gyermewkek* (J), *gyermewketh* (M₂), *Embewrynketh* (M₂). — bb) Jóval népesebb az ellenpéldák száma: *Ember* (J, 2×; M₂), *Emberthe6* (M₂), *Embere* (J, 2×); 1. még: M₃, 2×; M₄, M₅; *gyermek* (J), *terehbe* (M₃), *Mester* (J), *peterth* (M₂; M₄, 2×; M₅, 4×) stb.

c) Aránylag gyakori az igei és a birtokos személyragok előtt: *Ertewm* (M₅), *wysselewm* (M₅), *Kerewm* (M₁, 2×), *Hy3ewm* (M₂, M₄; L₂), *megyewk* (M₂), *rea Nem Erewk* (M₃), *Megh Erewd* 'beér (pénzösszeggel)' (M₄); *pen3ewmbewl* (M₄), *3ewkssegewm* (M₄), *Kew3enethewm* (M₄), *Engewm* (M₁), *Nekewm* (M₂, M₄; M₅, 2×), *Ennekewm* (M₄); *Kewlchegewdre* (M₄). Más rag előtt ritkábban találunk labiális *ö*-zést: *Igewn* 'nagyon' (M₃, M₄; L₂), *Igew6* (!—*Igewne6* helyett) (M₁), *Myndewn* (M₂), *Egyetewmbe* (M₃) — a denominális -z igeképző előtt: *zewrewzte6* 'szereztesz' (M₃). — Jobbadán ugyanezek a példák fordulnak elő *ë*-ző változatban is: *megyek* (M₅), *Megyek* (M₄, M₅), *Mehetek* (M₁); *el Ere3ted* (M₅). Meglepő, hogy az egyes szám 3. személy személyragja előtt egyszer sem jelentkezik *ö*: *Megyen* (M₅), *Lezen* (M₃, 3×; M₄; M₅, 2×; L₁; L₂, 2×), *Legyen* (M₂, M₃; M₅, 2×; L₂); *Nekem* (Z, M₅), *Kew3enetem* (M₃, M₅; L₂), *Kew3e[ne]-them* (M₂), *pechethemet* (Z); *Neked* (M₂; M₄, 2×); *Igen* 'nagyon' (M₅, 4×), *mynden* (Z), *Mynden* (M₂, M₄, M₅), *Tyzen Nyoc3* (Z), *menten* 'nemsokára, hamarosan' (M₃); — *zerezte6* 'szereztesz' (M₃), *Kellemete6* 'tetsző' (M₂). A

-tt múlt idő jele és a -k többesjel előtt szintén kerül: *Megh Ertewtte*(*m*) (*L*₁), *Meg Ertewtted* (*M*₂), *gy[e]rmewkewk* (*J*); — ellenben: *Tehethet* (*M*₃); *gyermewkek* (*J*).

d) *Ö-ző* toldalékra mindössze négy példa van, igaz, ellenpélda nélkül: *Megh fy3essetewk* (*M*₂), *Kewlchegtewkre* (*M*₄), *Ke3ehew3* (*M*₃, *M*₅; *L*₂) és *Kereskewdny* 'keresgél' (*M*₁).

e) A *tött, lött* típus szintén beletartozik a levelek képviselte labiális *ö-zés* körébe: *Thewth* (*M*₂), *Lewth* (*L*₂), sőt más személyben is akad labiális magánhangzóú tőváltozat: *Thewtted* (*M*₄), *Thewttek* (*M*₂); de: *Megh wettem* (*M*₂).

Bár kevés példa gyűlt ki a levelekből, meggyőződhattunk, hogy mind a négy helyzetben megvolt a jelenség. Az ellenpéldák számából ítélve nem volt általánosan elterjedve. A gyér számú adatokból bajos következtetni mind elterjedési körére, mind szilárdságára akár az egyes helyzetekben, akár szópéldányok szerint. A pozitív példák nagy részével a Lfv.-ban is találkozunk. (1. MNyj. XII, 54—8).

Nem tapasztaltuk, hogy bármelyik levél is feltűnően erősebb vagy gyengébb *ö-zést* képviselne a többivel szemben. Nagyon valószínű tehát, hogy a levelek írójának nyelvében később, élete utolsó éveiben sem volt nagyobb fokú a labiális *ö-zés*, mint százada 30—40-es éveiben. Ha valóban Zay Ferenc írta őket, akkor ez nagyon érthető, mert az *ö-ző* nyelvjárástól már a 20-as években elszakadt, s aztán már nem is működött *ö-ző* nyelvjárásterületen. Biztos, hogy családjának nem lehetett rá megőrző nyelvi hatása, hiszen gyermekeinek leveleiben elvétve akad egy *ö-ző* szó, például Zay János 1589. ápr. 6-án datált levelében: *zeŵmthŵl 3embe*, de anyjának 1556-ban keltezett saját kezű rövid írásában nem lelünk *ö-ző* példát. — Mindenképpen elmondhatjuk, hogy az *ö-zés* szembetűnő hangtani vonása a misszilisek nyelvének, fontosabb érvényszerűlési esetei viszonylag jól kirajzolódnak e kevés anyagból is; az *l* vagy más mássalhangzó labializáló hatására nem lehet következtetni, ugyanúgy megelőző labiális magánhangzóú szótagéra sem. Az *ö-ző* és *ë-ző* változatok aránya példánként változó (például *embör*: *ember* = 1 : 10). Egyszer sem *ö-ző* a *szegény*, *nemes* és a *szerecsen* szó. A Lfv. *ö-zését* 1. MNyj. XII, 47—80.

ö ~ ë: Míg az *ë*, (*e*) megterhelését a labiális *ö-zés* nem kis mértékben csökkenti, a nyíltabb *ë-zéssel* a veszteség valamelyest pótlódik. Gyenge *ë-zés* több helyzetben adatható: *gyergy* (*J*). Minden bizonnyal *ö > ë* változás történt a szóban. *Terek* (mn.; *Z*), *Therek* (szn.; *J*); a köznév első szótagbeli *ü*-vel kerülhetett át nyelvünkbe (vö. BÁRCZI: MNyTört. 159). E hang vagy delabiálizálódott az *ö*-n keresztül, vagy esetleg a második szótag *ë-jének* hatására vált illabiálissá. Hasonulások folyamatban jött létre a *chëtértéken* (*Z*) alak, hiszen a legrégebb alakváltozata *csëtürtük* lehetett (MEtSz.). Hangsúlytalan helyzetben a *köszön* mutat még *ë-zést*: *Kew3enetem* (*M*₃; *L*₁, *L*₂), *Kew3enethewm* (*M*₄); ha az *n*-je mozzanatos igeképző (vö. MEtSz.), a toldalék előtti *ë-zés* példái között a helye. Ilyen ugyanis szintén kerül a levelekben: *Iwyen megh* (*M*₂), (—)*be*

Iwyen (M_5), *Iwyen* (M_2, M_5, L_2). Az *-n* igei személyrag előtt a levelek anyagában nincs *ö*-zés (1. 89), igaz, előfordulásainak a száma alacsony ($15 \times$) —, a Lfv.-ban 31 esetből 15-ször áll *ö* előtt, tehát valószínű, hogy ha több adatunk volna rá, kerülne közöttük *ö*-zű alakváltozat. Egyébként lehetséges, hogy a *Iwyenek* ($L_2, 4 \times$), *Iwyenek Ky* (M_2) alakoknak szerepük volt a *jöjjen* forma konzerválódásában.

Figyelemre méltó, hogy mindhárom *ë*-zű példa idegen eredetű szó, s több alakváltozatuk ismert *ë*-, *ö*-, *ü*-zű és ezek komdinációjával nyelvtörténetünkéből (vö. NySz., METSz.), sőt ugyanabból a nyelvemlékből is, de a XVI. században már többnyire a labiális magánhangzós változatok járák. Hasonló volt a helyzet az *-n* igei személyrag (és még néhány toldalék) előtt, a XVI. század dereka táján csak szórványosan bukkannak elő fenti típusú *ë*-zű alakok. — Tanulmányozott anyagunkban kicsi mind a jelenség köre, mind használati eseteinek a száma, mint jól mutatják a következő negatív példák: *Thal Kewthew* ($J, 2 \times$), *Kew3enetem* ($M_2, M_3, M_4, M_5; L_1, L_2$), *El 3ewkek*, *Thewrewggyel* (L_2); *Kewnyeb* (L_2), *Kew3ewth* (M_1), *Ewchenek* (L_1), *Ewregh* (L_2), *Ewth* (M_4), *Ew3wegy* (J), *Ew3we* (M_2, L_2), *Sewr* (L_1), *Thewbeth* (L_1), *Thewrweny* ($M_1, 3 \times; L_2$), *3ewkew6* 'szűkös; nincs bizonyítéka', *3ewkewlkewdneek* (M_1).

ö ~ *é* viszony: Két *é*-s példa fordul elő köznyelvi *ö*-zűvel szemben: *Eleth* 'előtt' (Z) és *Kessen* 'késő' (L_1). Az első szóban az *elő* névszó R. *elé* töváltozatával, a másodikban a *késő* igenév *é*-s toldalékváltozatával (vö. METSz.) találkozunk. Nagyon ritkák lehetnek az ilyen alakváltozatok a levelekben, az *esztendő* forma volt az uralkodó: *E3tendewbe* (M_3), a palatális hangrendű igetőhöz pedig rendszerint *-ö* igenévképző járult: *pathanthyw Ewthew* 'pattantyúöntő', *Kynyr Sewthew* 'pék', *Thal Kewthew*, *zekerwezethewye* (J). E jelenségre alig akad példa a Lfv.-ban is.

ü ~ *í*: Két főnév fordul elő illabiális *i*-vel, a bizonytalan eredetű *bűn* és az ismeretlen etimológiájú mű 'dolog, tárgy' (és származékai): *Byntetesnel* (M_2); *myweth* (Z), *Kew Myweseknek* (M_2), *mywely* 'csinálj, tégy' (M_4). Az első példa bőven adatolható a Lfv.-ból, előfordulásai között van *bön*(-) változat is, a második példa csak *i*-vel jelentkezik e munkában is.

2. Zártabb-nyíltabb megfelelés

Több hangpár viszonylatában tapasztalható, de egészen gyér számú példával szemléltethető. Érvényesülési esetei:

é ~ *í*: A zárt *i*-zés nem volt teljesen ismeretlen jelenség a levelek szerzőjének vagy kezének a nyelvében. Néhány példája alapján arra gondolhatunk, hogy szomszédos nyelvjárási hatás eredményeként került bele, illetve a levélíró anyanyelvjárásába. Csupán ezek képviselik: *Kyssem* 'késem' (M_5), *Kyssyk* 'késék' (M_5); *Tyko3lo* (L_1); — *Igyrth* (M_5), *Kynyr Sewthew* (J); *3yntyn* (M_3, M_5); — *feggyk* 'feddjék' (L_1). Természetes, hogy ellenpélda bőven van; érdemes megjegyezni, hogy ezek egy része olyan szavak, amelyek bár többször elő-

fordulnak, nem *i*-zők a Lfv.-ban sem (l. MNyj. XIV, 44—7), például: *Nepewel* (M_2), *pen3el* 'pénzzel' (M_2), *wegeth* 'végvár' (M_2), *el wege3ewdyk* (M_5), *Kerlek* (M_3 , M_5 , L_1)+10 adat; *wendegh* (M_2). Toldalékokban kétszer van *i*-zés, noha az *-ért* ragra 19, a *-ség* képzőre 12 adat van: *a3erth* (M_2 , $3\times$; M_4 , M_5), *dolga-erte6* (M_2); *Segethssegewel* (M_2), *Lehetsseges* (M_3), *3ewkssegem* (M_5) stb.; s hasonlóan: *Adasseek* (M_2 , M_3 , M_4 , M_5 ; L_2 , $2\times$), *Etessek el* 'eletet, megetet' (M_4); *3ettel fel* (M_5), *Megh wyttek* (M_2) stb.; *-vén* igenévképzős alak nincs a levelekben, annál több akad a Lfv.-ban gyenge *é~i* változkozással (*-vén*: *-vin* = 52 : 3; l. Kovács: MNyj. XIV, 46).

Az *-ít* igeképző még nem jutott teljes uralomra, szűkebb területen az *-ét* járja. A párhuzamosság sajátos módon jelentkezik, mély vagy vegyes hangrendű alapszóhoz *-ít*, magas hangrendűhöz *-ét* csatlakozik: *By3onytasara*, *Megh Ne 3orychak* (M_1), *3ollytason* (M_3 , $2\times$), *Tanych* 'tanítsd' (M_5); viszont: *Segethsse-gere* (J , $2\times$), *Segethsseegh* (M_1), *Segethssegewl*, *Segethssegewel* (M_2 , L_2). A maitól eltérően egy ige *-szt* műveltető képzőbokkal használatos: *3akasdfel* 'szakítsd fel' (felbont levelet) (M_2), *zaka3tha El* (L_2).

Az egyes szám 3. személyű birtokos személyragnak mind a zárt, mind a nyílt magánhangzós változata használatos; az első jóval kisebb megterhelésű ($5\times$) a másodiknál ($28\times$), akár toldalék következik utána, akár nem: *Menyeg-3eyre* (M_4), *3ewryth* 'vminek a szerét, módját' (L_1), *Ketteyn* (L_2), *Kewethy* (L_2); ellenben: *Nepewel* (M_2), *Lewelet* (M_3), *pen3eth* (L_1)+18 adat; *Thewrwenye* (M_1), *Ideye* (M_5), *pen3e* (L_1)+4 példa.

Az *-ig* terminatívuszi rag alakja állandósult, mind a hat példában ($12\times$) a köznyelvi formát találjuk: *Eddygh* (M_4), *E3tendeygh* (M_3), *Kedygh* (M_1 , $2\times$; M_2 , M_3 , M_4) stb.

ö~ü: E szembenállást a következő példák képviselik: *fel Iwnnij* (M_5 , $2\times$), *ala Iwnnem* (L_2), *Iwyenek Ky* (M_2), *Iwttem* (L_2 , $2\times$)+11 adata. Az első két előfordulás szerint az időtartam-átváltás a szó egy-két alakja kivételével végbe-ment; a folyamatot, a *tő ü~ö-jének* megrövidülését a *v-s tő*: *fel Iwend* (M_4) — rövid magánhangzója nagy mértékben elősegítette (vö. MEtSz.). Mivel az ige töve következetesen *ü-*, *ü-ző*, nagyon valószínű, hogy *ü-*je a levelek képviselte nyelvváltozatban közvetlenül a kettőshangzóból fejlődött. A Lfv.-ban szintén zárt magánhangzós, s előfordul *jű* változat is. — *gywplewth* 'gyeplő' (L_2); az átvett török alak szerint az *ü* előzménye *i* volt (vö. MEtSz.). — *gywrgy* (J , $2\times$); véleményünk szerint *ü-*je későbbi zártabbá válási eredmény lehet, mert akad mellette *gyergy* (J) is; ez a szó és a hasonló illabiális alakok: *Terek* (mn.; Z), *cheterteken* (Z) ugyanis azt mutatják, hogy az *ö*-nek két irányú fejlődésével kell számolnunk (*ö>ü*, *ö>ë*). Feltehetően *ö>ü* változás zajlott le továbbá e toldalékos szavakban: *megywk* 'megyek' (M_2 , M_3), *Lowas Legenywk* (J). Indoklásul a Lfv. azonos, szintén néhány esetre korlátozódó jelenségére hivatkozhatunk — azzal, hogy abban kétségtelenül erős a szuffixum előtti *ö*-zés, s jelrendszere annyira megállapodott, hogy a *w*-nek nem tulajdoníthatunk *ö*

értéket. Persze nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a zárt tővégi magánhangzó őrződött meg bennük. Ellenpéldák szép számmal idézhetők (1. az $\ddot{o} \sim \ddot{e}$ megfelelésnél), mennyiségüket tekintve a megfelelés visszaszorulóban volt az $\ddot{o}$, $\ddot{u}$, $\ddot{e}$, javára.

$\ddot{o} \sim \ddot{u}$: Bár nincs rá pozitív példánk, a zárt $\ddot{u}$ -zés nem hiányozhatott a deák nyelvéből, a $j\ddot{u}(v)end$ mellett $j\ddot{u}$ -nek kellett lennie, mint a Lfv.-ban. Kevés szón érvényesülhetett, mert adatolható potenciális eseteiben a mai $\ddot{o}$ -zés jelentkezik: *Kew faragonak* (M_2), *Kew Myweseknek* (M_2), *Ew* (J, $7\times$), *Thewlem* (L_2), *felew* 'félő' (L_2) stb.

$\ddot{e} \sim i$: *Kynyr Sewthew* 'pék' (J). Az első szótag i -je az eredeti hang megőrzése is lehet (vö. METSz., MSzFgrE.).

$o \sim u$: *wsswrath* 'kamatpénz' (Z); az eredeti u -t őrizi a szó második szótagjában (vö. 1. *usura*).

$a \sim o$: Egyedül az *oztán* határozószóban jelentkezik: *o3than* (M_2 , $2\times$; M_5 , $4\times$, L_2 , $4\times$).

$\acute{o} \sim \acute{u}$: A mélyhangrendű névszókhoz járuló helyhatározóragokat sorolhatjuk ide, tudniillik a magashangrendűek *-ből*, *-ről*, *-ről* középső nyelvallású magánhangzós formákat vesznek fel: *Akaratyabwl* (M_3), *abbwl* (M_4 , L_1), *dolgabwl*, *abbwle6* (M_4), *arrabwl* (L_1); — *Sydokthwl* (Z), *Matyastwl*, *wramthwl* (M_4 , $2\times$); — *dolgarwl*, *Kanyssarwl* (M_2).

$\ddot{e} \sim i$: A nyílt $\ddot{e}$ -zés jellemző sajátága a levelek nyelvének akár a példák, akár az adatok számát nézzük. Különböző eredetű szavakban jelentkezik, $\ddot{e}$ -jük nem azonos előzményű. Példái: *Eth* (M_4 ; L_2 , $3\times$), *Enneth* (M_5 ; L_2), *Ede* (L_2), *Edee6* 'ide is' (M_5); valamennyi alak az $e(d) \sim i(d)$ - névmástő származéka, mint az *ennek*, *eddig* stb. szavak (METSz., MSzFgrE.). — *Mennel* (... *Hamarab*) (M_4 , M_5 ; L_1 , $2\times$). A *mi* kérdő-vonatkozó névmás *mē*-~*mető*-változatának ragos alakja (vö. *mely*, *mekkora* stb.; METSz.). — *es* 'is': *arrae6* (M_2), *wrame6* (M_4); *wonaes* (L_1 , $5\times$), *Meges* (L_2)+28 adat. Eredete vitatott, talán a nyíltabb magánhangzós alak volt a korábbi (METSz.). — *Essmerne Megh* (M_5); a szó eredetét nem ismerjük, valószínűleg a szókezdő zárt magánhangzós *ismer* volt az eredeti (METSz.). — *prebegh* 'futár, küldönc' (J, $2\times$); szerbhorvát átvétel: *prěběgъ* ~ *priběgъ* (KNEZSA, SzJlsz. 446). — *deyak* (M_5), *deyakoth* (L_1 , $3\times$); déli szláv kölcsönszó, *dijak* formában vehettük át (METSz.). — *Esthwan* (J); szóeleji magánhangzója az eredeti szókezdő s +zárt-hang kapcsolat, a mássalhangzótorlódás feloldására került a mássalhangzók elé.

A felsorolt példák az *Estván* kivételével $\ddot{e}(e)$ -ző a Lfv.-ban is. Az utóbbi forrásban a *Báthori István* név fordul elő sokszor. A nádor nevében nyilvánvalóan az *István* forma volt a közhasználatú, azért írta így a szerző, míg a J-ben Zay Ferenc udvarnépének az egyik tagját, a lovászmestert hívták *Estvánnak*. Ez az alakváltozat déli, de még inkább familiáris használatú lehetett.

ü ~ ő: A nyílt *ő*-zés határozottan megvolt a levélaláíró nyelvében: *3ewkew6* 'nem rendelkezik; (bizonyíték, lehetőség) hiányában van' (M₁), *3ewkewlkewdneek* (M₁); szóvégi helyzetben: *gywrewre* (Z). Palatális hangrendű szó végén a korábbi diftongusból szinte kivétel nélkül *ő* fejlődött (vö. *sütő*, *kötő*, *öttő* 'öntő' stb.); de: *gywle6* (M₅, 2×); *gywlesben* (M₄), *gywrewre* (Z).

i ~ é: Kevés szóra korlátozódott a nyílt *é*-zés, de a jelek szerint ezekben szilárd volt. Példái: *meegh* (M₄), *Meegh* (M₅); a *meg* határozó- és kötőszóból fejlődött szóhasadással és magánhangzó-nyúlással (MEtSz.). — *Heyaban* (M₅); *Heaba* (L₂); a *hiü* (R., N. *hiu* ~ *hi*) megszilárdult ragos alakulata (MEtSz.), a XVI. században még gyakori volt az *é*-ző alakváltozata (1. NySz., MEtSz.).

o ~ a: Egy-két szó következetesen *a*-val járja, így: *Masth* (M₁, 2+; M₂, M₃, M₅; L₁; L₂, 2×), *Mastany* (L₁); mint a *ma* határozószó megkövesedett ragos alakulata (vö. MEtSz.) az eredeti magánhangzót őrizhette meg. — *3alagra* (Z), *3alagrae6* (M₅); e szláv eredetű főnévnek (<*zalog6*; KNIEZSA i. m. 566) második szótagbeli *a*-ja asszociációs változás eredménye. — Toldalék előtt: *aranyasth* 'aranyozott' (Z); a szóalakban az *s* képző előtt évszázadokon keresztül *o* ~ *a* ingadozás volt. (1. NySz., MEtSz.), a *k* többesjel előtt máig megvan (vö. ÉrtSz.). E jelenség nem ritka a Lfv.-ban sem s éppen a fenti példák egy részében.

u ~ o: *Kalastromaban* (L₁); a Lfv.-ban szintén: *Kalastromaba* (35). A memoárban gyakori az *u* > *o* nyíltabbá válás a latin eredetű *-um* végű szavakban. A levelekben nincs több ilyen szerkezetű szó. Hogy a nyílt *o*-zás az *-us* végződésre is kiterjedt, kitűnik e latinosított névből: (*Ioanne6* ...) *wytryario6* (J).

ü ~ ő: A misszilisekben néhány szóra korlátozódik ez a jelenség, s ezekben állandósultnak látszik ez az *ő*-zés: *Kynyr Sewthw* 'pék' (J), *3ewkssegewm* (M₄, M₅), *3ewkssegekre* (L₁, 2×); *Kewlewmben* (L₂), *Kewldheth* (M₂), *Kewldel* 'elküld' (M₃), *Kewldenem* (L₁, 8×), *Kewld* 'küldd' (L₂); ez ígének mind a 17 adata nyílt *ő*-ző. Ilyen továbbá a *kívvül* névutó: *azon Kywewl* 'azonfelül' (M₅; L₂), és a nyílt *ő*-ző *-nál*, *-nél* ragos névszóval járó rövidebb *kől* ~ *kül* alakváltozata is. *Lewelek nel Kewl* (M₁, M₂). — *E3ewsth* (Z); még egy adata felbukkan: *Ezēsth*, de mivel a levelekben nincs több ilyen ékezetes betű (7), a Lfv.-ban ugyan akad, de hosszú *é* értékben, a szó olvasata bizonytalan.

E hangmegfelelés az *-ünk* ~ *-önk* többes 1. személyű igei és birtokos személyrag használatában is jelentkezik; a példák tanúsága szerint az *-önk* volt az elvezelebb: *Essewnk* 'essünk' (M₃), *Thehethewnk* (L₂); — *Nepewnketh* (M₂), *Emberewnk* (M₃), *pen3ewnk* (M₄) + 2 példa. Mély hangrendű szóhoz *-unk* kapcsolódik: *gondwnk* (L₁) + 2 példa.

A mai *-stül* ragot szintén nyíltabb magánhangzós alakban találjuk: *Mynde[ne]stewl* (M₅).

3. A mássalhangzók körébe tartozó jelenségek közül a következők jellemzik a levelek nyelvét:

1. Hosszú mássalhangzók

Túlnyomóan magánhangzóközi gemináció eredményei nyelvünkben. Jelölésüket nézve az említett helyzetben a kettőzés kevés kivétellel bekövetkezett a levélaláíró nyelvében; az észlelhető kisebb ingadozás, mint lentebb látni fogjuk, mássalhangzónként változik. A leggyakoribb hosszú mássalhangzók meglétéről, jelöléséről így vallanak a példák:

tt~t: a) Mint a múlt idő jele intervokális helyzetben szinte kivétel nélkül *-tt-*: *Thewettem* (M_1), *Thewitted* (M_4), *Thewttek* (M_2), *Ky wettem* (Z , M_2), *Megh Ertewittem* (L_1), *Megh Ertewitted* (M_2), *Meg wyttek* (M_4); *Kewldettek megh* (L_1); egy alakban és éppen hangutánzó eredetű szóban (vö. SzófSz.) egyszerű *t* jelentkezik: *pathanthyw* (J). Szó végén — akár mássalhangzós, akár magánhangzós kezdetű szó következik utána, minden adatban *-t* használatos: *Thewth* (M_2), *fel Iwth*, ... *Ho3oth*, *adoth* (M_4), *Teheteth* (M_5); úgyszintén a befejezett cselekvésű melléknévi igenévben: *By3oth* (M_4 , M_5 ; L_1).

b) Ugyanígy viselkedik a lokatívuszi *tt*: *felette* (Z), *fewlette* (M_5), *elewtte* (M_1), *Elewttwnk* (M_3), *ottan* (L_1), *ugyan ottan* (M_2); viszont: *alath* (Z), *Eleth* 'előtt' (Z), *Kew3ewth* (M_1), *Eth* (M_4 , L_1 ; L_2 , $3\times$), *oth* (M_2 , M_3 , M_4 , M_5 ; L_1 , $2\times$; L_2 , $2\times$).

A *kettő* számnévben szintén ikerítődéssel jött létre (vö. MEtSz.): *Kettew* (Z), *Kettheyn* (L_2).

c) A lokatívuszi *nn~n* használati szabálya ugyanez lehetett: *oth Kin* (M_4). — Geminálódási fejlemény a *mennél* határozószó *nn*-je is: *Mennel* (... *Hamarabb*) (M_4 , M_5 ; L_1 , $2\times$).

d) ***ll~l***: Csak hangzóközi helyzetben győződhetünk meg nyúlásáról: *Illyk* (M_1), *Illethy* (M_5), *Illethnē* (M_5), *Kellemetes* 'tetsző' (M_2); *Kelletek* (L_2), *fellaythara* (J , $2\times$); *l*-je elhasonulással jött létre (*r—r>l—r*) (vö. MEtSz.). A *melleth* (Z) *ll*-je régi hasonulásos eredmény (MEtSz.), hasonlóképpen a szláv eredetű *vall* igéé (vö. BÁRCZI: MNyTört. 126): *wallom* (Z). E nem egyforma előzményű *-ll*-ek jól érzékeltetik helyzetük szerinti szilárdságát. A köznyelvi használattal szemben több *-l* denominális igeképzős alakra is áterjedt az intervokális *l~ll*: *3ollytason* (M_3), de *3olytasa* (M_3); *Mwlllyk El* (L_1).

Egy példánkban *ll>lly* változás történt: *fyllyerth* (Z). Ez az alakváltozat több helyről adathozható a XVI—XVII. században (vö. NySz., MEtSz.). Az előzménye szintén elhasonulásos fejlemény, mint a *fullajtár* szóban (vö. MEtSz.). — Szó végén két példában jelentkezik *ll*: *Be áll* (*Duna* ...), *Megh Kell warnom* (L_2).

e) ***bb~b***: Gyér számú adataink birtokában annyit tudunk megállapítani, hogy szó végén elenyésző kivétellel *b* járta: *Elewb* (M_2), *Thewb* (M_4), *Hamarab* (M_4 , M_5 ; L_1 , $2\times$), *Nagyob* (M_5) s természetesen az *egyéb* megszilárdult alakulatban: *Egyeb* (M_2 , M_5 ; L_1); — ellenben egyszer: *Kewnyebb* (L_2) —, s intervokális helyzetben igazában négyszer találunk egyszerű *b*-t: *Thewbeth* (L_1), *Thowaba*

(M_2 ; L_1 , $2\times$). Kerül még ugyan egy példa, de a *b* után meg van szakítva, ezért nem teljes értékű, hiszen szövégeinek is tekinthette a deák: *Nagyob-||-ykba* (Z). Az egyéb *b*-je megmarad két magánhangzó között is: *Egyebet* (M_4 , M_5).

Bizonyosnak vehetjük, hogy szó végén megelőző mássalhangzó után mindig *b* volt; egy hibásan írt szóalak bizonyítja ezt: *Iambrobe6* (szerintünk: *Iamborbe6*) helyett (M_5). — A mai *ebbeli* névmás még alkotó elemeire bontva fordul elő: *E Bely* (M_2). — Szigorúan ragaszkodva a példák vallomásaihoz azt kell mondanunk, hogy szó végén — magánhangzó és mássalhangzó után egyaránt — még a *b* volt az általános, két magánhangzó között azonban már ritka lehetett.

f) A *p* kettőzését a *mindenképpen* határozószó második eleme képviseli: *myndenkeppen* (M_5). Régi nyelvünkben többnyire hosszú *p*-s forma járta (BENKŐ LORÁND: MNy. L, 189—90). A *pp* megszilárdulását erősíthették a ragos alakulat mondatbeli kapcsolatai és új funkciójának az előtörése.

g) *ss~s*: Írás szerint kétségtelenül megvan ez a jelenség hangzóközi helyzetben, például: *wysselewm* (M_5), *Massykba* (Z); *Latassa* (Z), *Irassath* (Z), *pedakogwssa* (J), *Inassok* (J), *Tho assoknak* (M_2); továbbá *s* melléknévképzős, főnevesült származékokban: *Kochyssa* (J , $2\times$), *de3massok* (M_2), *Nemessek* (M_2); ellenpéldák: *By3onytasara* (M_1), *Kew Myweseknek* (M_2). Sajnos, a jelenséget nem lehet egyértelműen értékelni, mert mássalhangzót megelőzően és követően is van *ss~s*: *Markoss(n)e~Markosne* (Z) és *Ianossne* (Z)~*Ianos* (J , $4\times$); *orssola* (Z), *Segedssegere* (J , $2\times$) stb. Úgy gondoljuk, hogy írássajátság ez, amely a kancelláriai helyesírásból öröklődött át a XVI. századba, hiszen megtalálható már a székesfehérvári keresztesek birtokainak 1193. évi oklevelében, a tihanyi apatság birtokainak 1211. évi összeírólevelében (vö. KNIEZSA, Hírtört. 25, 29); 1. még. . . .

h) Két elhomályosult összetett szóban az eredeti szövégi és szókezdő *m* találkozási helyén következetesen rövid *m* mássalhangzót ír a szerző: *Imar* (M_2 , $2\times$; M_3 , M_4 ; L_1 , $4\times$; L_2 , $2\times$); *Semy* (Z , $2\times$; M_2 , L_2), *Semyth* (M_5 ; L_2). BENKŐ LORÁND szerint az első szóban az *mm* rövidülését a hosszú *a* okozta, „az összetétel elhomályosulása legfőljebb csak lehetővé tette” (SzabV. 305). A *semi* írásmód, mivel többször előfordul, szintén kiejtést tökrözhet; az *mm* rövidülésében szerepe lehetett az összetett szó elhomályosult voltának.

2. Palatalizáció

Az alábbiakban azt igyekszünk felderíteni, milyen mértékben terjedt el a köznyelvi állapothoz képest az *ny* és *ly*, hol észlelhető ingadozás használatukban, s mennyire jellegzetes alkalmazásuk a levelekben.

ny~n: Az előforduló három példában a szótári *tő* elején következetesen *ny*-et ír a deák: *Nyakon* (M_2), *Nyergeth* (L_2 , $2\times$), *Nyoc3* (Z ; L_1 , $2\times$); e szavak *ny*-es írásmódja már a XV. században elterjedt volt (1. NySz., MEtSz.). Hangzóközi helyzetben mind a 32 adat *ny*-nyel használatos: *Legenywk* (J),

Leyanya (Z, 8×) stb., mássalhangzón kezdődő toldalék előtt 13 esetben *ny*-et; három példa egy-egy adatában azonban *n*-t találunk: *Leyanyka* (J), *aranynak* (L₁), *a33onynak* (M₂, M₃, L₁ stb.), *By3onyssaga* (Z, 2×); ellenben: *Thwdo-manth* (M₂), *legenth* (L₂), *Leyankaya* (J). A *posomba* (L₂) alakból következtetve ingadozás lehetett e helynévben is, ha *t* mássalhangzós kezdetű szuffixum következett utána. Úgy látszik, hogy a zárhangok előtt volt erősebb ingadozás az *n* javára. A szótó végén, bármilyen hanggal kezdődik a következő szó, az összes előfordulásban (31×) *ny* van: *a3ony*, *Legeny* (J), *Thewrweny* (M₁) stb.; egy kivétel mégis akad: *3ahon* (M₁). E szláv eredetű helynév *n*-jének konzerválódásában bizonyára szerepe volt a név ritkább használatának, esetleg hely- és környékbeli ejtésének vagy pedig a latinositásának, ugyanis ebben az összefüggésben jelentkezik: *Ex Castris apud 3ahon posit(is)* ... (M₁). A latin nyelvű keltezésben latinosított helységnév szokott lenni, például: *Cassovie 22 Augusti* ... (M₂). Az *n>ny* változás a levélíró nyelvében nem volt kiterjedt, a köznyelvi mértéket meghaladó jelenség, hiszen *Esthwan*, *Zerechen*, *Rokona* *n*-es formák nem kis számban kerülnek; de a depalatalizációnak is kevés nyoma van, a toldalékok előtti néhány *n*-es alak a kiejtésben érvényesülő törvényszerűség hatásaként került az írott szövegbe.

ly~l: E megfigyelést a fenti hangpárnál kevesebb számú példán és adaton vizsgálhatjuk, de azért segítségükkel elég biztonsággal megállapíthatjuk, hogy az *ly~l* az *ny~n* hangpárhoz hasonlóan viselkedik. Szó elején az egyetlen példa sem a lehetséges *ly*-ező formában használatos: *Leyany* (J, 13×). Hangzóközi helyzetben *ly*-lyel mint a szláv hangkapcsolat szabályos magyar megfelelőjével (*lj>ly*; *nyavalya* stb.) találkozunk a *polyak* (J) szóban; a rövid szerkezetből: *a3 Lowa3 polyak* — nem tűnik ki világosan, vajon személynév-e vagy köznév. Nagyon valószínűnek látszik az első, mert ebben a funkcióban jóval korábbi nyelvünkben, 1408 óta adatolható (vö. KNIEZSA, SzJSz. I/1, 433). További példa: *fyllyerth* (Z); úgy gondoljuk, hogy *ly*-e a palatális magánhangzó hatására jésült a korábbi *l*-ből (vö. MEtSz.); ellenben: *orssola* (J). A szótóvégi *ly* megmaradása mássalhangzós kezdetű toldalék előtt csupán egy előforduló adattal igazolható: *myhalynethewl* (M₄). A mai *széjjel* határozószót az eredeti *l*-ekkel használja a levélíró (*szél+vel*): *3ellel ado6* (M₅). A XVI. században elevenebb ez az alakváltozat az *lly*-esnél (1. NySz.). A szótó végén, akár magánhangzóval, akár mássalhangzóval kezdődő szó következik utána, minden példa *ly*-lyel jelentkezik: *fogoly* 'captivus' (J), *valamely* (M₅), *a mely* (M₁), *oly* (M₃), *Myhaly wram* (M₄, 2×; M₅), *Myhaly Napyan* (M₃) stb. — Elmondhatjuk, hogy az *ly~l* viszony nagyon kiegyensúlyozott képet mutat az *ly* javára. Ingadozás, persze e gyér számú példák tükrében, nem tapasztalható, több példában bizonyára jelentkezne, a kivételesen ritka *fillyér* alakváltozat mint többlet csak halvány pont az *ly* elterjedtségi területén, a *széjjel* 'széjjel' pedig még nagyon eleven ragos alakulat a XVI. században. Az alkalmi palatalizációról 1. ... 1.

3. Asszociációs változások

E változások megismeréséből következtethetünk, mennyire ismerte a szerző nyelvünket, milyen mértékben befolyásolta a kiejtés állandóan ható törvénye helyesírását, s milyen biztos jelei vannak a szóelemző írásmódra való törekvésnek.

1. Az adatok számát nézve a részleges hasonulás erősen érvényesül a levelekben. *a)* A zöngésség szerinti $dt > tt$ változás mind a négy példa hat adatában jelölve van: *attam* ($Z, 2 \times$), *attak* (Z, M_4), *fogatta* (M_4), *3ettel fel* (M_5), *Thwttodra* (M_2, M_4); $g + cs > kcs$: *Sywekchekethé* (M_2); a NySz.-ban (II, 1628: *kis-süveg* a.) tévesen: *sywektheketh*. Mivel az *s*- és *zs*-nek, valamint az *sz*- és *z*-nek egyformán *s*, illetve *z* a jele, nem dönthető el, jelölt-e a részleges hasonulás az *s + d*, *sz + d*, *z + t* hangkapcsolatokban az ilyen típusú alakokban: *Keresd-megh*, *Hordasd Be* (M_4) és *3aka3dfel* (M_2), *A3th* (L_1); *b)* Képzési hely szerinti hasonulásra ez a példa fordul elő: *posomba* (M_3, L_2). — A szó végén és a következő szó elején elhelyezkedő, a zöngésség vagy képzési hely szerinti hasonulásban résztvevő hangpárok tagjainak módosulására nincs példa összetett szóban sem — bár találkozásuk nem éppen ritka — meg igekötős szerkezetekben sem: *3aka3dfel* (M_2); *Kewldffel* (M_3) stb.

2. A kiejtésbeli teljes hasonulást legtöbbször megtartotta a levélíró írásában. *a)* Hangtani kötöttségű hasonulást ezekben a példákban tüntetett fel: $z + s > ss$: *Igassagaba* ($M_1, 2 \times$). Az *asszony* főnév adataiban még csupán háromszor van *ssz-s* forma: *A33onynak* (M_3, M_4, L_2), ellenben 21-szer *sz-es*: *a3onyom* ($J, 2 \times$), *a3ony* ($J, 19 \times$). A mai *akkor* határozószó előfordul eredeti alakjában is: *a3koron* (M_2) meg hasonulásos hosszú *k*-val is: *akkor* (M_1).

Mai hangtörvényeink szerint előreható teljes hasonulásnak kell tekintenünk az $ny + j > nny$, a $gy + j > ggy$ változásokat a következő példákban: *annya* (J), *Hagy* 'hagy' (M_4), de történeti szempontból a mássalhangzó geminálódott bennük (vö. DEME: MNyR. I, 100).

b) Az alaktani kötöttségű hasonulásokat legtöbbször feltünteti a levélíró. Esetei közül ezek fordulnak elő: $s + j$ (felszólító mód jele): *Kessek* 'késik' (M_5), *Essewnk* (M_3); $z + j$: *Tartozsam* (Z), *fogyathko33ek* (M_1, L_1), *Ho33a* (M_4 ; $M_5, 2 \times$; $L_2, 3 \times$), *Ho33ak fel* (M_4), *was33a* 'megvasal (szekeret)' (M_5). — A *hozzá* határozószó mindig hosszú *z-s*: *The Ho33ad* (M_2), *Ho33ad* (M_4). A régi adataiban található *j* (*zj*) eredete tisztázatlan (MEtSz.); $szt + j$: *Hala33a* (M_1), *we33en* (M_4). Szóvégi helyzetben nincs adatunk e hangkapcsolatok tagjainak a találkozására, a szerző írásgyakorlata alapján rövid *s*, *z*, *sz* jelölhette ott a hasonulást.

A *-val*, *-vel* rag használatában alaki szempontból a következőket tapasztaljuk: *a)* magánhangzóra végződő alapszóhoz rendszeresen *-val*, *-vel* rag csatlakozik: *Kywel* (M_4, M_5), *mywel* (M_4), *anywal* 'annyival' (M_4); *Segethssegewel*, *Nepewel* (M_2); *b)* ha az alapszó végén egy mássalhangzó áll, és ez nem két-

jegyű, akkor a *v* szabályosan hasonul az írás szerint is, tehát: *Marthonnal* (M_1), *Sokkal* (M_5, L_2), *legenyekkel* (L_2), *3ellel* 'különféle helyeken' (M_5), *Nappal* (L_2), *E33el* (M_5, L_2); *c*) ha a szóalak két mássalhangzóra végződik, a nyilvánvalóan bekövetkezett hasonulás nincs jelölve, az írásmód követi a kiejtést, vagyis: *pen3el* (M_2), *Germewinkel* (tévesen *Germewkewinkel* vagy *Germekewinkel* helyett) (M_3); *d*) szóvégi kétjegyű (palatális) mássalhangzót követve a *v*-nek nincs nyoma, nem kettőződik meg a mássalhangzó: *By3onyal* (M_2); *e*) Ugyanez a helyzet a *j* funkciójú *y* után: *Eyel Nappal* (L_2). E realizációk pontosan így jelentkeznek a Lfv.-ban.

3) Összeolvadásos palatalizáció. A *d, l, n, t + j* egymás mellé kerülésekor következik be ez a változás, s az eredmény rendszerint hosszú mássalhangzó. Hogy milyen mértékben hatolt be az írásba, külön vizsgálatra szorul hangkapcsolatonként, mert csak a *d + j* egybeolvadásának az eredményét jelöli egészen más (kétjegyű) betű, a többinél, mivel a *j* jele *y*, a kéziratok *ly-, ny-, ty-*je lehet *lj és ly, nj és ny, tj és ty* értékű is, és a geminálódás vagy nem rendszeres, vagy teljesen hiányzik.

Nagyon valószínűsíthető, hogy hangzóközi helyzetben a *d + j* és az *ny + j* előzményű geminált mássalhangzó uralkodott, hiszen van: *Hyggyed* (M_2), *aggya* ($L_1, 2 \times$), *Thewrewggyel* (L_2), igaz, *Agya* (M_3) alak is kerül. De mássalhangzó után és szó végén: *Megh Kergyek* (L_2), *Kewlgy* ($M_2, 2 \times$); — továbbá: *fel mennyek* (M_2), ellenben: *Nenye* 'nénje' (J). Nem lehet határozottan nyilatkozni az *l + j, t + j* kapcsolat írott képe alapján: *de3malya* (M_2), *alyon* 'álljon' (L_1); *lathya, Megh de3maltathathya* (M_2), *Be foghathyak* (L_2), *Banthathyak* (L_1); *Akaratyabwl* (M_3), mert egyaránt lehet az szóelemző meg félig fonetikus írásmód is, melyben a kettőzés nincs jelölve, mert esetleg hagyományosabbnak tekintette a levélíró az *ly*-es és a *ty*-s írást. Szóvégi helyzetben úgyszintén beleütközünk e problémába: *mywely* (M_4), *Nywly* (M_5), *wyssely* (L_1).

Az összeolvadásos affrikációnak több nyoma van a levelekben: *t + s > (c)cs*: *walchagnak* 'zálogkiváltás' (Z), *Kewlchegh* ($M_4, 4 \times$); ellenben *Segethssegewl* (M_2), *Lehethssege6* (L_2) + 5 adat; ennél általában gyakoribb lehetett a *t + sz > (c)c* összeolvadás: *wehec3* (M_4), *Thehec3* (M_5). Az eredmény mindkét esetben rövid mássalhangzó, aminek az oka az, hogy a *cs* előzményét mássalhangzó előzi meg, illetve — a *t + sz* esetében — a kapcsolat szóvégi helyzetben van, ahol a szerző gyakorlata nem ismer hosszú mássalhangzót. Másképpen is lehet magyarázni: a *c* értékű kétjegyű *cz*-t nem szokta a szerző kettőzni, mint jól mutatja az alábbi jelenség is.

Alaktani kötöttségű összeolvadás azoknak a *t*-re végződő igéknek felszólító módjában jelentkezik, amelyekben a *-t* hangot rövid magánhangzó (a kivétellekppen ide tartozó *lát, bocsát, lót* nem fordul elő ebben az anyagban) előzi meg: *Megh fy3esetewk* (M_2); *alhasson* (M_1); *Etesseek el* 'eletet (füvet)' (M_4), *3orgalma3tassa* (M_5), *wessenek* 'okol' (L_1), *wyhessem, we3esse* (L_2); *Adassek* (M_3, L_2), *adasseek* (M_5). Amennyire rendszeres a magánhangzóközi *ss*, annyira meg-

állapodott a szóvégi *s*: *3ewrew3te6*, *3ere3te6* (M_3); továbbá amelyekben a *-t* előtt mássalhangzó vagy hosszú magánhangzó áll: *Tarcha* (M_1), *Tarchon megh* (M_2 , M_3 , L_1 , L_2); *Megh Ne 3orychak* (M_1); *Tanych 'tanítsd'* (M_5). Ismét megbizonyosodhatunk, hogy a kétjegyű betűvel jelölt hangok, így a *cs* geminálódásának a feltüntetése ismeretlen volt a levélaláíró helyesírásában.

Beszédünkben, amikor mássalhangzó szomszédságába más, hosszú mássalhangzó kerül, az utóbbit röviden ejtjük (vö. DEME: MNyR. I, 103—4). Levélírónk e megrövidülést feltünteteti írásában: *Kewldel 'küldd el'* (M_3), *Kewld fel* (M_4 , $2\times$), *Kewldffel* (M_5), *Had meg 'parancsol'* (L_2). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *dd > d* nála nemcsak a megelőző *l* hatására következhet be, hanem azért is, mert helyesírási elve szerint, — mint sokszor tapasztaltuk, szó végén sosem ír hosszú mássalhangzót. — Annál jobban ügyel a kettőnél több mássalhangzó találkozásakor az elemek szerinti írásmódra: *3aka3dfel* (M_2), *Lasd megh* (M_2), *Keresdmegh*, *Hordasd Be* (M_4), *chynaltasdmeg* (M_5). Egyszer merül fel kieséses alak: *Tanych 'tanítsd'* (M_5), bár magánhangzón kezdődő szó követi.

4. A zárt szótagbeli *l* kiesése egészen ritka: *Kwchar* (J), *Ty3en Nyoc3* (Z), *Nyoc3* (L_1); de a *volt*, *volna* mind a tíz előfordulása *l* nélküli: *woth* (Z, M_5), *wona* (M_1 , $2\times$; L_1 , $4\times$; L_2). Az ellenpéldák száma jól mutatja, hogy kevés szóra terjedt ki, s az ingadozása sem lehetett erős: *Kewlcha* (!) 'kulcs' (M_1), *gondolthad*, *chynaltasdmegh* (M_5), *de3maltasd* (M_2 ; M_4 , $2\times$), *altala* (Z), *Kewlgy* (M_2 , $4\times$), *Kewlchegh* (M_4 , $4\times$), *3olgalo* (J, $11\times$) stb.; összesen kb. 65 adat. Nem volt eleven jelenség a levélíró nyelvében, hiszen a lehetséges eseteknek hozzávetőlegesen a tíz százalékában érvényesült. Ugyanezeket tapasztaljuk a jelenséggel kapcsolatban a Lfv.-ban: *woth* (28, $5\times$), *wona* (28, $5\times$), de *3olgalny* (28), *dolgath* (29), *Thanwlth woth* (31) stb.

5. Hiátus és hiátustöltés

a) Kódexeinkben, nyelvjárásainkban a hangzóközi *v* kiesésére akad a legtöbb példa (1. DEME, NyatI Funk. 178—9), sőt a legkorábbi hiátusos alakokból is ez a mássalhangzó esett ki (BÁRCZI, TihAl. 83). Anyagunkból szintén csak a *v* kiesése adatolható, mégpedig a *Kewethy 'követe'* (L_2) és a *jön* ige két származékában, toldalékok előtt: *fel Iwend* (M_4), *Iwedelmembewl* (M_5). Az *elewe* (*allasson* ...) (M_1) határozószóról, mivel többféleképpen olvasható: *elévé* ~ *~elevé*—*előé*, nem állapítható meg teljes biztonsággal, vajon hiátusos alak-e vagy nem. Abból kiindulva, hogy a levelekben az *előtt* mellett akad egy *Eleth* (Z) is, az első és a második olvasat látszik valószínűbbnek, de ha azt vesszük alapul, hogy mind a fenti példában, mind a Lfv. hiátusos alakjaiban a hangűr első magánhangzója palatális labiális, akkor nem zárhatjuk ki a második olvasati lehetőséget sem; két negatív példánk e feltevés mellett vall: *Sywekchekethe6 'gyermeksüveg, fejfédő'* (M_2), *A3on Kywewl* (L_2); 1. még lentebb: *mível*, *mívet*. Veláris hangrendű szóban megmarad a *v*: *Lowa3*, *Lowa3 mester*,

Lowas Legeny (J, 2×), *Thowaba* (M₂), úgyszintén illabiális magánhangzó után: *mywely* 'művelj' (M₄), *myweth* (Z), *Kew Myweseknek* (M₂).

b) A hanghézag megszüntetése világosan fel van tüntetve a talán ősi örökségű (MSzFgrE.) *leány*, *héjában*, a déli szláv eredetű *deák* (<*díjak*; MEtSz.) szó belsejében, a *reá* megszilárdult ragos alakulatban és az -ért rag előtt: *Leyany* (J, 3×), *Leyanya* (J, 3×), *Leyanyka*, *Leyankaya* (J), *Heyaban* (M₅), *deyak* (M₅), *deyakoth* (L₁, 3×); *Reya* (M₂, 4×; M₅; L₁), *My Reyank* (L₁), *dolgayerth* (M₅).

Mint látjuk, a hiátustöltő hang kivétel nélkül *j*, *s* palatális és veláris magánhangzó közé ékelődik. Valószínű, hogy a XVI. században, mint köznyelvünkben is, bizonyos hangkörnyezetekben a *j* volt a leggyakoribb hiátustöltő (vö. DEME i. m. 280). Mennyire volt szilárd a helyzete, bizonyítja az adatok száma és az egyetlen hiátusos *rea* (M₃) szóalak. Ha az etimológikus hangrést alkotó magánhangzók egyike *i*, mint ahogy a *deák* helyesírási rendszeréből következik, a kiejtésbeli hanghézagtöltő (*j*) nincs feltüntetve: *Nekyek* (Z), *Mya* (M₁), *mya* (L₁, L₂), *Syet* (L₁), *Attyemffya* (M₃), *myert* (M₃, L₁), *Sokaygh* (L₂) stb.

Jóllehet a határozott névelő tanulmányozása nem tartozik a fenti jelenségek csoportjába, de mivel sok adat van rá, alkalmazásának megismerése jól kiegészítheti a levelek hangtani képe alapján levonható, a szerzőség vizsgálatában felhasználható bizonyítékok sorát, ezért bemutatjuk már e helyen.

6. Határozott névelő

Mássalhangzós kezdetű szó előtt két alakváltozat járja, az eredeti *az* és az újabb *a* fejlemény, például: *a3 Nagyobykba* (Z), *a3 Thewrweny*, *a3 Leweleknél* (M₁) és: *a massykba* (Z, 3×) stb. Az első többséget élvez, arányuk a hét iratban 75 : 8 (90,36% : 9,64%). Egyedül a záloglevélben fordított az alkalmazási arányuk, mégpedig 2 : 3. A négy utolsó levélben egyáltalán nem fordul elő az *a* változat, persze az előfordulások száma sem magas egy-egy levélben.

Régi nyelvünkben a közelre mutató névmást is használták határozott névelőként kijelölő jelzői funkciója mellett (BERRÁR: MNyTört. 394; MEtSz.). Nem hiányzik ez a levelekből sem, 11 adat van rá (11,70%): *E3 Lewel* (Z, M₁, M₂, M₄, M₅), *E3 gywlesben* (M₄); mély hangrendű szavak előtt ritkábban használatos: *E3 dologban*, *Ez Io fyam* (M₅).

A Lfv.-ban más az alakváltozatok átlagos gyakorisága, de ott is akadnak oldalak, amelyeken zömmel vagy csak *az*, illetve *a* található. Az *a* átlagos előfordulási száma jóval nagyobb, mint az *az* változaté. A különbség részben abból adódhat, hogy nagyon eltérő adatszámokat vagyunk kénytelenek összemérni (1 : 10). Viszont az *ez*, *e* alkalmazási (százalékos) száma kisebb a memoárban. Ennek magyarázatát abban kereshetjük, hogy a misszilisekben jobbadán a címzésekbe kerültek be *e* változatok, amelyek nyelvi szempontból általában konzervatívabb formulák. (Előfordulásairól a Lfv.-ban 1. MNy. XVII, 88—9).

Természetes, hogy használati rendszerének részletes megismeréséhez nem találunk akkora mennyiségű adatot és annyi előfordulási esetet, amennyi alapján teljes képet alkothatnánk alkalmazásának köréről és szilárdságáról. Annyi azonban akad, hogy eléggé megbizonyosodjunk a fontosabb és gyakoribb használati szabályairól, s hogy megállapíthassuk, van-e lényeges különbség jelentkezésében a misszilisekben és a Lfv.-ban. Adatolható alkalmazási esetei a következők:

1. A már említett, ismert dolgot, személyt jelentő köznév elenyésző kivétellel névelős: *wala3thoth nem Irok ... en magam Megh wy3em A3 wala3th* (L₂); *3ewkewlkewdneek walamy Leweleknel Kewl ... 3ewkew6 ... a3 Leweleknel [Kewl]* (M₁); *amyynth The gondolithad A3 dolgoth* (L₂); *Iaryanak el a3 de3massok a3 dologba* (M₂) stb. — Két névelőtlen anyagnév arra mutat, hogy bár az anyag jól ismert a konkrét esetben is, az ilyen jelentésű köznév elől még elhagyható a névelő: *mege6 we3heth 'megromlik' ... mynd Bor Smynd 3alonna* (L₁; vö. RMNy. II/II 74; NySz. *még-vesz* a.). — 2. Az olyan többes számú főnév előtt, amely csoportot, a felsorolt személynevek valamilyen szempontból való egybe tartozását jelöli, még szintén ingadozó a használata: *a3 gyermekewek ... peter ... Lac3ko; a3 gyermekewek E6 gyalogh Inassok*; ellenben: *Lowas Lege nywk* (Z). — 3. A méltóságnév, különösen alanyi szerepben — a mai használathoz viszonyítva még ritkábban kerül névelős szerkezetbe: *Nem Kyssyk chazar* (M₄); az *isten* minden adata névelőtlen: *Isten Tarcha megh* (M₁, M₂, M₃, M₄, M₅; L₁, L₂), *adna Isten* (M₅), *Isten Segethsegewel* (L₂), *Ha Istennek Kellemete6* (M₂), *Hy3em Istenth* (L₂). — 4. Az egynemű mondatrészek előtt többnyire névelőt találunk: *Thwdomanth Tegyenek a3 oth walo plebanosnak E6 A3 Byronak* (M₂); *a3 Tho assoknak E6 a3 Kew Myweseknek E6 Kew faragonak Megh fy3esetewk* (M₂); *mynd a3 En Iwedelmembewl Smynd a3 Korlath Crystoff pen3ebewl* (M₅) stb.

5. Jelzős szerkezet előtt, melyben a jelző a jelzett szó tulajdonságát, állapotát, helyzetét határozza meg közelebbről (vö. ÉrtSz.), rendszeresen névelő van: *a3 Ky6 Sywekchekethe6 'süveg, fejfedő' Megh wettem* (M₂); *a3 oth walo plebanosnak* (M₂), *a3 Thwry fogoly gyermek* (Z); *a3 pathanthyw Ewttnew gywrgy Mester* (Z) stb.

a) A számjelzős köznév előtt, amikor a jelző azt jelöli meg, hogy a megnevezett dologból, személyből összesen annyi van, mindig névelő áll: *El wyhethek a3 Egy Kochyth* (L₁); *A3 Keth Hynthoth Kewld posomba* (L₁). Ha nyomósított a *mind*-del, a két jelző közé nem kerül névelő: *mynd Haromba wagon*; *mynd Kettew pechete6* (Z). — b) A másik névmás jelzői vagy önálló használatban jelentésárnyalata szerint névelős, illetve névelőtlen. Ha felsorolásban fordul elő és jelentése 'több személy, dolog közül a másodikként említett', névelőt kap. Az egyik olykor elmarad: *a3 Egykbe wagon ... Egy Karneol a massykba ... gamaho* (a RMNy. II/II, 57 és a NySz.-ban *gamaho* a. tévesen: *karniol, gemako*)..., *a Harmadykba* (ti. gyűrűben) *Nynchen Semy Kew*; *a3*

Lowa3 polyak || a3 Massyk lowa3 || a3 Harmadyk lowa3 (J). Előfordul, hogy a jelzett szó is hiányzik, s csak az „*a3 Massyk...*” utal a mellőzött szerkezetre. Nem vitás, hogy a bennfentesek, az előismerettel rendelkezők jól tudták, melyik megnevezett személyhez értendő a kihagyott „*egyik...*”. Szokatlan eset ez több okból; az „*a3 Massyk...*” előtti harmadik sorban egy név található: *Zakach Iano6*. Nem kétséges, hogy a névelő nélküli *Zakach* állandósult vezetéknév, csakhogy a kívülálló, az írás olvasója még nem következtethet biztosan belőle, vajon viselője foglalkozás szerint is szakács volt-e. A levélíró viszont ezt jól tudta, s azért írhatta így: *Zakach Iano6 || ... Inassok || ... a Kwchar || Zerechen Iano6 a3 Massyk zakach* (J), azaz elszakítva egymástól a két szakácsot. — Ha a *másik* jelentése: 'a megnevezett, az elsőként említett személlyel nem azonos', a szerkezet névelőtlen: *zolgalo Leyanya Homochky Katha || ... zolgalo Leyanya Massyk Kathycza; Balasko Thyhenyrrewl || Massyk Balasko a dayka fya* (J).

Fentebb két esetben észrevehettük, hogy a jelzői szerepű vagy az önálló használatú *-ik* végződésű sorszámnév előtt ki van téve a névelő. Két ellenpélda is kerül, ebből ítélve nem lehetett még általános ebben az esetben: *Irtham 1545 Eztendewbe* (Z), *Irtham ... 1568 E3tendewbe* (M₃).

c) Az olyan személyrag nélküli főnév, amelynek jelzői mellékmondata van — s ez gyakori mondat szerkesztési mód —, következetesen névelős: *A3 Elesel wetelerth 'élelemelvétel' a Ky lyptoban ... wagyon ...* (L₁); *Meg fy3ethned a3 pen3bawl a Kyth Horwath ... Ho3* (M₅); *A3 3ekereth a Kyth ... chynaltasd megh* (M₅) stb.

d) Az *ez, az, amaz* stb. mutató névmási jelzőből és névelős jelzett szóból álló szerkezet még jóval ritkább a régiségben, mint mai nyelvünkben (*az a folyó, ez a tenger* típus). A levelekben egyetlenegy példa sem kerül rá, helyette a tömörebb *E3 dologban* (M₅), *a3on pen3th* (L₁) szerkezet járja. A levélcímzésben szinte általános: *E3 Lewel Adassek* (M₃, M₅, L₁) stb.

e) Névelő van az ismert fogalmat közelebből meghatározó értelmezői funkciójú köznév előtt: *Berthala(n) cheyterewl a Kwchar; gaspar a3 Saffaar* (J); a személynév nem kap névelőt: *a3 dayka wylaky Ilona; zolgalo Leyanya Kathyw6* (J) stb. Akad olyan példa is, melyben a névelős értelmező jelző nem következik közvetlenül az értelmezett szó után: *a3 3ekerwe3ethew El 3ewkek a3 Lathor* (L₁). Több példa híján nehéz véleményt nyilvánítani, mennyire volt ez tipikus szerkesztésmód a szerzőnél. Még egy érdekes példa kerül (2x): *azonyom a3 annya; azonyom a3 annya zolgalo Leyanya* (J), melyben a szerkezet két tagjának a személyragja eltérő. Az egyeztetlenségnek a magyarázata az lehet, hogy az *asszonyom* mint a levélíróba beidegződött megszólító formula (*asszonyom anyám*) jelzője került alkalmazásra, de megnyilvánulhat benne az anyja iránt érzett és kifejezett megkülönböztető tisztelet is. A felsorolt számos közelebbi hozzátartozója megnevezésekor mindig az egyes 3. személyű birtokos személyragot használja: *Rokona Zay Mathya6, Egy zegeny Rokona Leyanya,*

Hwga zolthay orssola, *a3 Ew gazdaya azony zolgaló Leyanya* (J) stb. — gondosan ügyelve személyének mint a jegyzék írójának az elhallgatására, ahogy azt megkívánhatta a nem magáncélra, mellékletként készített névjegyzék is. Talán szebben is hangzott az *asszonyom az anyja*, mint az *asszonya*, *az anyja*. Kétszer fordul elő, így nem valószínű, hogy a birtokos személyragokat elfelejtette volna egyeztetni.

6. A jelzőtlen birtokos személyragos főnév előtt, bárhol helyezkedik el a mondatban, nincs névelő. Főszólam, mondat elején ezek a példák mutatják használatát: *Hwga Zolthay orssola*, *Rokona Zay Mathya6* (J), *3olgayath ala Ere3thy* (M_4), *Nenemeth el Ere3ted* (M_5). Ha tulajdonságjelzője van, szintén névelőtlen: *Nagy 3ewkssegewm wagyon a3 pen3re* (M_4). Ugyanez a szabály érvényesül, ha nem a főszólam vagy mondat elején van a birtokos személyragos főnév: *Abrakote6 3ere3te6 Lowaymnak* (M_3), *Kewltem Ke3eben* (L_1), *wygye Neky Ha3aho3* (M_3); továbbá, mint ma: *Nem le3en ... gondunk* (L_1). Ugyancsak névelőtlen, ha a való igenévvvel alkot szerkezetet, ami egyébként a ritkább esetek közé tartozik: *wehec3 Kewlchegewdre waloth* (M_4) ... b) A birtokos jelzős szókapcsolat előtt, ha a jelző határozott és ragtalan, minden példa előtt névelőt találunk: *a3 a3thal fyaba* (M_1), *a3 Kewlchegh dolgabwl* (M_4), *a3 doctor ewchenek* (L_1), *a3 papa* 'pápa' *Kewethy* 'követe' (L_2), *a gyermewkewk pedakogwssa* (!; Z). Akkor is rendszeresen névelő előzi meg a szókapcsolatot, ha a birtokoshoz tulajdonság- vagy éppen tulajdonnévi jelző tartozik: *a3 Markoss(n)ę azony zolgaló Leyanya* (J, 8x); *a zay Katha azony fya* (J). Viszonylag sokszor fordul elő még további, személyes névmási birtokos jelzővel bővítve: *a3 Ew gazdaya azony zolgaló Leyanya* (J, 7x). Személyragos birtokos jelzős szerkezet előtt ingadozás mutatkozik a névelő használatában: *a3 Hwgod Menyeg3eyre* (M_4); ellenben: *attam ... Ke3em Irassath* (Z).

c) A személyes névmási birtokos jelzős szerkezet sokkalta gyakoribb a mainál, akkor is használatos, amikor nem emel ki szembeállítást, amikor a birtokos hangsúlyozását semmi sem indokolja, tehát nincs különösebb szerepe. Huszonkilenc esetben névelős az ilyen szerkezet: *Megh fy3ethned ... a3 En Iwedelmembewl* (M_5); *A3 a my A3 The dolgodath Illethy ...* (M_5); *a3 Ew Igassagaba Megh Ne 3orychak* (M_1); *Ky wery a3 my Embewrynketh* (M_1). — Csupán kétszer nincs kitéve a névelő (kb. 7%), nem lehetetlen, hogy tévesen maradt el a levélírás lendületében: *Mynd Iarasth The Ke3edbe Ho33a* (M_4); *Ha ew Ke3eben Kewldenem ...* (L_1).

d) A *-nak*, *-nek* ragos birtokos jelző és a birtokszó között még nem honosodott meg a névelő: *Kyknek Byzonyssaga Ee6 Latassa* (Z); *Kynek Byzonyssagara attam* (Z, M_1); *aranyinak Thewttem 3ewryt*; *Kynek Im Soha wegeth Nem erylwk* (L_1). A fordított szórendű szerkezet ritka, ebben a jelző névelős: *Napya a walchagnak 'zálogkiváltás' Semy Nynchen* (Z); *Im 3ereth tal[al]tham a3 pen3nek* (L_1).

7. A tulajdonnevek előtti névelő használatát csak személynevekkel kap-

csolatban vizsgálhatjuk, mert ezeken és néhány városnéven kívül másfajta tulajdonnév nem fordul elő a levelek anyagában. Alkalmazásában ezt tapasztaljuk: a) Az aláírásokban, megszólításokban található, a jelzőtlen személynév (teljes név), értelmezett és az értelmezői szerepű név, a szentek neve (hónap, nap megjelölésében) előtt egy adatunkban sincs névelő: *Zay ferenc3 Irta* (M₂, M₃); *artandy peterth Ha3a Kewldewm* (M₂), *Syettesd Horwath peterth* (M₅); *Dombay Cristina azony apac3a, Banffy anna azony Mac3adonyay Ianossne* (J), *Irtham cheterteken zenth Borbara Nap Eleth walon* (Z). Ez utóbbi esetben lehet jelzője is, és birtokos jelzős funkcióban is: *Irtam Zent myhaly Hawanak Hw3zonkylenc3ed napyan 3yntyn 3enth Myhaly Napyan* (M₃).

b) Ha köznév jelzője, nagy többsége előtt nincs névelő (17x): *Myhaly wram, Myhaly deyak* (M₃); mindössze kétszer (10,5%) van kitéve eléje: *a3 Mathya6 Mesternek Kewltem* (L₁), *Megh Ertewttem a3 Iano6 dyakoth* (L₁). — c) Egészen más a helyzet a személynévi — beleértve az asszonynéviakat is — birtokos jelzős szerkezetek előtt; tizenhét példában névelő áll előttük: *A3 Ky6 Lewrync3 dolgath . . . Hala33a el* (M₁); *Lattam a3 Illirini(us) doctor Lewelebewl* (M₂), *A3 c3ako Matya6 Lewelet* (M₃); *a3 Mayorne Segedssegere, a3 Marko6ne azony zolgalo Leyanya, a3 Mac3adonyayne azony zolgalo azony Embere* (Z) stb. Hét alkalommal (29%) névelőtlen, például: *Ewth 3a3 forynthoth Horwath peter Ke3ebe adoth* (M₄); *wathyay Sandor Leyanya anna; wathya (!) Sandor fya; Katha azony fya* (J) stb. Az anyagba foglalt nevek statisztikai felméréséből meggyőződünk, hogy a névelő kitétele vagy hiánya nincs összefüggésben azzal, hogy a birtokos jelző csak személy- vagy családnév-e, vagy a kettő együtt avagy még előnévvel is bővülve, mint például: *Bory Therek gyergy fya* (J); *Adassek . . . Garay Banffy Borbara Twlaydon Ke3ehew3* (M₃); *adassek . . . a3 Garay Banffy Borbara A33onynak Thwlaydon Ke3ehew3* (L₂). — d) Olykor a határozói, de nem értelmezői szerepű személynév előtt is jelentkezik határozott névelő: *a3 Sarkew-3y myhalynethewle6 a3 Hw3 forynthot Keresdmegh* (M₄); de: *megh Irtham Horwath peternek* (M₄).

8. A birtokjeles szó — akár köz-, akár személynév, lehet jelzője is — mindig névelős: *a3 En Lewelemethe6 Mynd a3 Rwber wrameth Megh wyttek* (M₂); *A3 Lwka Ianoseth* (ti. levelét) . . . *wgye mentebe* (M₃).

A névfelsorolás egyik helyén ezt a jelzős személynevet találjuk: *prebegh Esthwan* (J) s mindjárt az utána következő sorban: *a3 prebegh Esthwan zolgaya* (J). Vitatható, köznév-e vagy már vezetéknev a *prebegh* jelző. Minthogy az első említéskor névelő nélküli szerkezetben van, de másodszor, a birtokos jelzős szerkezet már névelős, mint a személynévek legtöbb esetében, tulajdonnevet (vezetéknevet) látunk benne. További érvként azt hozhatjuk fel, hogy az alkalmi, például a foglalkozásra utaló megkülönböztető jelzős személynév mindig névelővel fordul elő ebben az iratban: *a3 pathanthyw Ewtthew gywrgy Mester, a3 Barom pazthor gywrycza, a3 Kynyr Sewthew Egry Margyth* (J) stb.; ellenben: *Zakach Iano6* (J, 2x).

A fentiekből azt látjuk, hogy a határozott névelő alkalmazási köre már széles körű, fő funkciójában, a fogalom határozott voltának jelölésében szinte általános. Az anyag- és a méltóságnevek előtt még kevésbé szilárd, ingadozó használatú. Több tekintetben azonban még egyéb különbségek is mutatkoznak a levelekből megismert és a mai használata között. Legtöbb eltérés a birtokos személyragos főnevekkel és a tulajdonnevekkel kapcsolatos. Jelzőtlenül az előbbieket rendszeresen névelőtlenek: *Ketty farham Legyen* (M_3), *Ga3daya azony* (J); *wygye Neky Ha3aho3* (M_3), *akarom Thwttodra Adny* (M_2); a *-nak*, *-nek* ragos birtokos és a birtokszó között minden példából hiányzik a névelő: *Kynek Kewlcha* (!; *Kwlcha* h.; M_1). Fel-felbukkan a személynévi jelzős szerkezet előtt: *a3 Mathya6 Mesternek* (L_1), szinte mindig ki van téve a birtokos jelzőként álló személynév előtt: *a3 Mayorne Segedssegere* (J) stb.

Ahhoz, hogy minél jobban lássuk, mennyire egyező vagy különböző a névhasználat a levelekben és a Lfv.-ban, legmeggyőzőbb volna, ha a pontonként talált pozitív és negatív előfordulások számát vethetnénk össze. Sajnos, helyzetünkben az ilyen összeméréssel a két forrás nagyon eltérő mennyiségű adatai miatt nem jutnánk minden esetben megnyugtató eredményhez. Például a levelekben egy adat van a *császár* méltóságnévre, mégpedig névelő nélkülire, míg a Lfv.-ban 105-ször fordul elő, 64-szer névelő nélkül, 41-szer névelősen, s e néven kívül elég gyakori benne a *király* (103x), a *nádorispán* (26x) és a *vajda* (24x) méltóságnév, mindegyik névelővel is meg nélküle is, amelyek a levelekből egyáltalán nem adatolhatók. Persze a *császár* egyetlen és névelőtlen adata elárul valami fontosat; azt tudniillik, hogy a levélíró még használta névelőtlenül, s következtetve, mivel széles körben él a névelővel, egészen valószínű, hogy névelővel is előkerülhetett már gyakorlatában. Nincs alapunk a következtetéshez akkor, ha valamelyik névelőhasználati eset csak az egyik forrásban jelentkezik, mint például az összefoglaló többesszámú *a3 Swlyokoknak* (2x) személynév a Lfv.-ban. Mindezt figyelembe véve s felhasználva a következtetési lehetőségeket (kevés adat esetén), de elsősorban a számuknál fogva jól összemérhető adatok alapján kapott eredményekre támaszkodva a két forrásra vonatkozóan megállapíthatjuk: *a)* A dolgok, fogalmak határozottságának a névelővel való jelölése már csaknem általános; az anyagnevek előtt még ingadozó használatú. — *b)* A méltóságnevek (*császár*, *király* stb.) gyakran névelő nélküliek. — *c)* A ragtalan birtokos jelzős szerkezetek előtt következetesen névelő áll. — *d)* A személyes névmási birtokos jelzős szókapcsolatok túltengnek, kevés kivétellel névelősek. — *e)* A jelzőtlen birtokos személyragos főnév csak kivételesen kap névelőt. Mondatbeli szerepei szerint bizonyos árnyalásnak a csírái már jelentkeznek. — *f)* Az alanyi szerepű személynév névelőtlen, jelzői funkcióban elvértve bukkan fel előtte névelő, de ha birtokos jelző, szinte mindig névelőt kap a szerkezet. A helységnevek névelőtlenek, a folyónevek (*a3 dwnan*, *a3 dwana*; L_2) névelővel járják.

A határozatlan névelő ritka, mert a levelekben leginkább ismert dolgokról

esik szó, ezért alkalmazási körének felvázolására az előforduló egy-két adat alapján nem vállalkozhatunk, hiszen használati szabályait, bár még nem olyan szerteágazók, mint napjainkban (vö. ÉrtSz. II, 30—3; MMNyR. I, 275—7) a gyér előfordulások miatt is nehezebb megfogalmazni a határozott névelőinél. Bizonyos, hogy élt vele levélírónk, például: *Egy zegeny Rokona* (J), *Irtam En Egy lewelet A3 En procatoromnak* (M₃) stb., de más eszközzel is rámutatott a személy vagy dolog határozatlanságára: *Kewld fel walamy By3oth Emberthewl* (M₄, L₁); kódexeinkból jól ismert jelenség, hogy a határozatlan névelő szerepét határozatlan névmások is betöltik (BÁRCZI, MNyÉletr. 151). S még egyéb lehetőségek is vannak nyelvünkben a határozatlanság kifejezésére. Mindezt együtt volna célszerű bemutatni, de kis terjedelmű anyag e célra nem alkalmas.

Les caractéristiques phoniques des lettres de Ferenc Zay

L'auteur cherche à savoir qui a pu écrire le mémoire du XVIe siècle commençant par les mots «Lándorfejírvár elveszésének oka...» («La cause de la perte de Lándorfejírvár...»). Dans un article précédent, il a démontré que les particularités paléographiques de ce texte et des lettres de Ferenc Zay sont les mêmes. Il s'ensuit que Ferenc Zay peut être considéré comme l'auteur du mémoire. La langue des lettres en général, et les traits phoniques qu'elles présentent en particulier, peuvent fournir dans cette question, bien entendu, des arguments plus convaincants que les particularités paléographiques. C'est pourquoi l'auteur de l'article décrit les traits phoniques qui caractérisent neuf lettres originales de Ferenc Zay. Pour chacun de ces traits, il procède à une comparaison avec la langue du mémoire. L'analyse lui permet de constater, dans les lettres et dans le mémoire, le même inventaire de sons, le même système phonologique et, d'une manière générale, les mêmes phénomènes dans le domaine phonique. Il conclut que l'auteur de cet important mémoire ne peut être que Ferenc Zay.

I. KOVÁCS

Megjegyzések a finnugor alapnyelv szóvégi magánhangzóinak történetéhez

1. Ismeretes, hogy a PFU-ra leginkább magánhangzóra végződő kétszótagú tömorfémákat rekonstruálnak (CompGr. 205; KÁLMÁN: NyK. 60: 409). A PFU második szótagi vokálisok kutatását mindeddig meglehetősen elhanyagolták (vö. WICKMAN: MSFOu. 125: 671). A finnugor nyelvészeti kézikönyvek is mostohán bánnak a második szótag magánhangzóival. STEINITZ a FgrVok.-ban nem is foglalkozik velük. A CompGr.-ban pl. 38 : 6, a Vok-Perm.-ben 208 : 9, a BUNyt.-ban 4 : 0,5 az első ill. második szótagról írt lapok aránya.

Ennek több oka van. Egyrészt a szóvégi magánhangzók a legtöbb finnugor nyelvben megváltoztak vagy leoptak, tehát a mai nyelvállapotból nem, vagy csak nehezen következtethetünk az alapnyelvre. A finnugor nyelvek nyelvemlékei is későbbiek, főképp a véghangzóképás utáni időből valók, s a szóvégi vokalizmus vizsgálatára kevés támpontot nyújtanak. Másrészt a második szótag magánhangzóira eleve kevesebb figyelmet fordítottak. Elfogadott vélemény ugyanis, hogy az alapnyelvben érvényes volt a hangrend törvénye, amely szerint az első szótag vokalizmusa bizonyos fokig meghatározta a másodikét. STEINITZ pl. ezt írja: „Der Vokalismus der nichtersten Silben ist z. T. sehr stark eingeschränkt. Ausserdem wurde die Qualität der nichtersten Vokale im Fiugr. bei der herrschenden Vokalharmonie wesentlich durch die Qualität des ersten Vokals bestimmt. Die Hauptaufgabe bei der Erforschung des fiugr. Vokalismus ist daher die Erforschung des Vokalismus der ersten Silbe. Im Folgenden behandle ich ausschliesslich den Vokalismus der ersten Silbe, ohne dies immer zu erwähnen“ (FgrVok. 2. Aufl. 3). E. ITKONEN szerint a hangrend keletkezését jobban lehet magyarázni az első és második szótag magánhangzóinak kombinálódási szabályaival, mint progresszív hasonulással. Az utóbbiról a toldalékok illeszkedésekor beszélhetünk (Tietolipas 20: 64).

Kétségtelen, hogy a második szótagi magánhangzórendszer kérdését nem helyes az első szótagi függvényeként kezelni, már csak azért sem, mert a második szótag magánhangzói maguk is visszahatottak az első szótagiakra, s azután a tövégnek az agglutináló finnugor nyelvekben a toldalékok kialakításában is nagy szerepe van.

Mai tudásunk szerint a PFU-ban a tömorfémák, és bizonyára a magán-

hangzót tartalmazó toldalékok, rövid vokálisra végződtek: *a*-ra, *ä*-re, ill. *e*-re (E. ITKONEN i. m. 63; BUNyt. 51). COLLINDER *-e*-vel is számol (CompGr. 187), DÉCSY viszont csak *-a*-val és *-ä*-vel, amelyeket ugyanazon fonéma allofónjainak tart (UAJb. 41: 60). Az *-e* egyaránt állhatott első szótagi magas vagy mély magánhangzóval, az *-a* azonban csak mély magánhangzóval vagy *i*-vel, az *-ä* pedig magas magánhangzóval (E. ITKONEN i. m. 65). A véghangzók a finnben és a lappban — ha sokszor megváltozott alakban is —, de rendszerint megmaradtak, a többi finnugor nyelvben azonban különböző időben és mértékben lekoptak. A lekopás a hangszín, a hangtani helyzet és ritmikai okok függvénye volt (KÁLMÁN: NyK. 60: 409—413, irodalommal).

2. A PFU végvokálisoknak a finnugor nyelvekben történt változásáról és lekopásáról szólva a kutatók kevés figyelmet szenteltek a funkció kérdésének. Mint már az 1965. évi budapesti Országos Tudományos Diákköri Konferencián *A permi véghangzók történetéhez* c. előadásban¹ rámutattam, a PFU szóvégi vokálisainak lekopását (és változását) az is elősegítette, hogy funkcionális értékük csekély volt. Azaz nagy volt a redundanciájuk, alacsony a hírértékük.

A PFU-ban ugyanis szóvégen csak az *a*, *ä* és *e* magánhangzó lehetett, s ezeknek az előfordulását még a hangrend is megszorította, első szótagi mély magánhangzó után csak *a* és *e*, magas után pedig rendszerint csak *ä* és *e* állt. Míg tehát az első szótagban a PFU-ra feltett mindegyik magánhangzó előfordulhatott, addig a második szótagban, ill. a szóvégen csak három, pontosabban két magánhangzó közül lehetett választani. Ez a kis kombinálódási lehetőség nyilván jelentések elkülönítésére is kevésbé volt felhasználható. Hasonló volt a helyzet több finnugor (és más) nyelvben is. Tudjuk, hogy az ősmagyar egy szakaszában szó végén csak felső nyelvallású rövid vokálisok állhattak, amelyek azután az ómagyarban lekoptak (Htört.² 18). A végmagánhangzók lekopása előtt az őspirmiben is volt egy olyan állapot, amikor szóvégen feltehetőleg csak *i* és *j* fordult elő (említett előadás; KORENCHY: NyK. 73: 159; A. MOLNÁR: NyK. 76:105; részben másképp LAKÓ, FgrÉrt. 2: 56).

Az egyes finnugor (és egyéb) nyelvekben a funkció más oldalról is segítette a végmagánhangzó lekopását. Előfordulhatott ugyanis, hogy a tövéghangzó és a toldalék egybeolvadt, vagy a lekopott toldalék szerepét a tövéghangzó vette át. Mindkét esetben a végmagánhangzó, mint funkcionális elem, elvonódott a tőtől, s az így létrejött mássalhangzós tövek analógiája szintén siettetette a csonka tőnek véghangzólekopással való elterjedését. Erre a tényre a magyarral kapcsolatban PAPP ISTVÁN mutatott rá (MNY. 59: 406—8) — pl. **szem̃j* 'Auge' + **s̃j̃* > **szem̃j̃i* > *szem-ē* > *szem-ë* > *szem-e* 'sein Auge' —, de ugyanez feltehető minden más nyelvben, ahol a magyar lappangó teljes tőhöz hasonló tőtípus alakult ki, pl. permi **karē* 'város' + **k.* > **karē-k* > **kar-ek* > *kar-e* 'városba'

¹ Az előadás kézírata megtalálható a KLTE Nyelvtudományi Intézetében és a Konferencia szervező bizottságánál.

(a permi példákra más összefüggésben vö. *VokPerm.* 239). A szaporodó csonka tövek analógiája a végvokálist aztán ott is elvonhatta a tőtől, ahol a funkciót hordozó suffixum se be nem olvadt, se le nem kopott, pl. magy. **szem_̃ + *n_̃ > szeme-n > szem-en* 'auf Auge', permi **veri-n. > *veri-n > ver-in* 'erdőbe'. Az így létrejött csonka tövek megint csak tovább szilárdították a mássalhangzós tő realitását. A funkciót hordozó puszta végmagánhangzó igen gyakori a magyarban (a korai ómagyarban is: *-a, -e, -i* képzők, *-é* birtokjel, lativus, *Px3Sg, IndPraesVx3Sg det, IndPraetVx3Sg det, indet*; vö. *PAPP* i. m. 406) és a permi nyelvekben (a késői ősspermiben is: *-a, -i* képzők, *-a, -i* végű lativusok, accusativus, illativus, *Px1Sg, IndPraesVx3Sg, IndPraetVx1Sg, ImpVx2Pl*; vö. *LAKÓ* i. m. 40 kk.). A megelőző zártabb válás mellett többek között éppen ezzel magyarázhatjuk, hogy a PFU véghangzók lekopása e nyelvekben jutott a legmesszebbre, a magyarban és a zürjénben teljesen, a votjákban pedig szinte teljesen végbement. Természetesen az okok egymásba is kapcsolódnak, mert a fenti esetekben a tővéghangzó maga is a toldalék lekopása vagy beolvadása után került szóvégre.

3. Bár tisztában vagyunk azzal, hogy a szűkebben vett nyelvészet körét elhagyva a nyelvi változások okait illetőleg bizonytalan talajra jutunk, a PFU végmagánhangzók lekopásával kapcsolatban óvatos hipotézisként egy hangfiziológiai szempontot is felvetünk. Ismeretes, hogy a finnugor nyelvek általában nem kedvelik a mássalhangzó-torlódásokat, a végmagánhangzóknak így bizonyos ejtéskönnyítő szerepe is lehetett. Később a különböző nyelvekkel való aktívabb érintkezés, a társadalmi változások bizonyára bonyolultabb hangkapcsolatok képzésére is alkalmassá tették az artikulációs bázist, és olyan irányban hatottak rá, hogy a mássalhangzóknak, a mássalhangzó-kapcsolatoknak a beszédben való előfordulása az egyes finnugor nyelvekben gyakoribb lett, s a végmagánhangzó „ejtéskönnyítő” funkciója visszaszorult. Ez több finnugor nyelvben szintén előmozdíthatta a szóvégi magánhangzók lekopását. Hasonló tendenciával nem finnugor nyelvekben is számolhatunk.

4. Mivel a PFU-ra általában vokálisra végződő kétszótagú lexikális törmorfémákat rekonstruálnak, a szakirodalomhoz hasonlóan szinoním fogalmaként használtuk a szóvégi magánhangzó és a második szótagbeli magánhangzó terminusokat. Megjegyezzük azonban, hogy a toldalékolt szavak kettőnél több szótagúak is lehettek: a tőhöz még CV típusú toldalék járult. Számolhatunk C típusú toldalékokkal is, az ezeket felvett szavak mássalhangzóra végződtek (*E. ITKONEN* i. m. 68; *BUNyt.* 53).

Az egyes finnugor nyelvek külön történetében aztán — a szóvégi magánhangzó részleges vagy teljes lekopása ellenére — a törmorfémák hangtestének átlagos hossza nagyobb lett, s így a szóvégi magánhangzó és a második szótagi magánhangzó kategóriája egyre kevésbé esett egybe. A mai magyarban pl. — főleg a jövevényszavak bekerülése, a szóképzés és az összetétel kiterjedése folytán — három szótagú szavakból van a legtöbb (vö. A magyar nyelv

története. Szerk. BENKŐ LORÁND. 354—5). A *Кому—русский словарь* r-rel kezdődő szavaiban az átlagos szótagszám 3,03. A testesebb toldalékok kialakulása után a toldalékolt alakok terjedelme is megnőtt. Megjegyezzük azonban, hogy folyó szövegben a szavak rendszerint rövidebbek. Ennek több oka van. Egyrészt a finnugor nyelvek ősi, leggyakrabban használt lexikális tömorfémáiban a szóvégi magánhangzó sokszor lekopott, s hasonló sorsra jutott számos suffixum végvokálisa is. Másrészt előtérbe került az analitikus szerkesztés, elszaporodtak a viszonyszavak. Ezer szavas folklór szöveg alapján KÁLMÁN BÉLA a vogulban 2,23, a magyarban 2,43 átlagos szótagszámot állapított meg (Emakeele Seltsi Toimetised Nr. 6. 127). A WotjChr. és a SyrjChr. hasonló nagyságú szövegében 2,04-et, ill. 1,88-at kaptam eredményül. Az *Újszövetség* finn fordításában az átlagos szótagszám 2,4 (vö. Suomen kielen käsikirja I. painos, Toim. OSMO IKOLA 94).

A fentiekén kívül a szóvégi magánhangzók változásait azért is külön kell vizsgálni a második szótagiakétól, mert a szóvég minden nyelvben speciális helyzet, s külön problémákat is nyújt. Egyes hangfejlődési tendenciák csak a szóvégre hatnak, vagy különbözően hatnak a szóvégre mint a szó többi részére, a szóvég funkciót vehet fel, s az analógia hatására vagy funkcionális okokból megváltozhat. Több nyelv a szóvégen megjelenő magánhangzók számát korlátozza. A magyarban pl. — néhány indulatszót nem számítva — *o* és *ö* nem fordul elő a szó végén. Az északi vogul kilenc magánhangzója közül az első szótagnál hátrább általában csak négy magánhangzó használatos, kettő csakis az első szótagban fordul elő (ChrVog. 21).

A. MOLNÁR FERENC

Comments on the History of Word-Final Vowels in Proto-Finno-Ugric

In this paper the author first discusses the fact that the investigation of second-syllabic (word-final) vowels of PFU (Proto-Finno-Ugric) has considerably been neglected until recent times. Then he raises several new viewpoints. He writes in greater detail about the circumstance that the disappearance of the word-final vowels of PFU (and those of several Finno-Ugric and other languages) was also promoted by functional causes. As PFU only had *a*, *ä* and *e* at the word-end, these had little functional value, in other words, their redundancy was great. The spread of consonantal truncated stems was also hastened by the fact that the final vowel took up some function in many cases and was extracted from the stem. E.g.: Hung. **szem̃̌* 'eye' + **s̃̌* > **szem̃̌ĩ* > *szemé* > *szem-ë* > *szem-e* 'his/her eye'; Permian **kare* 'town' + **k̃* > **kare-k* > **kar-ek* > *kar-e* 'into the town'. The author also ventures to make the assumption that PFU word-final vowels had a certain phonetic, anaptyctic role, too, which was pressed back as a result of later development in Finno-Ugric languages;

this may also have been a cause of the disappearance. Finally, the paper makes some assumptions about word-length of rootmorphemes in PFU and in individual Finno-Ugric languages. As a result of the growth of the word-stock, in individual Finno-Ugric languages today the average word-length of rootmorphemes is greater than in PFU, where the endings were attached to disyllabic root-morphemes. At the same time, in continuous texts in contemporary Finno-Ugric languages the average word-length is presumably smaller than in PFU.

F. A.-MOLNÁR

Stilisztikai elemzés a középiskolai nyelvtanórákon

1. Nem a dramatizálás, csupán a hűség kedvéért említjük azt a visszás helyzetet, mely a tanulók ösztönös nyelvi érdeklődését a leíró nyelvtan tanítása idején unalomba fúló rendszerezgetéssel, „ismeretbővítés” helyett „újratanítással”¹ csüggeszti. A stílselemzés tudománya és gyakorlata világszerte ropant hullámveréssel tör előre, de a szabványórák mit sem fognak fel e morajlásból. Rendjén való dolog, hogy az iskola bizonyos fáziskülönbséggel kövesse a tudományt, de jelenleg többszörös a lemaradás, elszomorító a távolság az ideális és valóságos között. A lassanként két évtizede megfogalmazott igény szerint szilárd nyelvtani tudáson alapuló stilisztikai ismereteknek, valamint alkalmazásuknak kellene az óra gerincét alkotni. A nevezetes kongresszus óta² azonban nem sok eredmény mutatható fel, holott az eltelt időszakban is minden fórum, legutóbb éppen a tananyagcsökkentésről rendelkező miniszeri utasítás írta elő a funkcionális nyelvtan s a stílselemzés bevezetését, sőt azt, hogy „évente 4—6 órában egy-egy verset, prózarészletet nyelvi szempontból teljesen fel kell dolgozni”³ nyelvtanórán.

Az általánosan tapasztalható hiányosságot több tényező idézte elő.

A tankönyv nagyrészt *A magyar stilisztika vázlata*⁴ c. műre épül, s a baj egyik forrása éppen abból adódik, hogy az egyetemi tankönyvnek nemcsak tudományos tételeit, hanem módszerét is átveszi. Az összegző jellegű munka a maga idejében és nemében új korszakot ígérő vállalkozás volt, ám megfelelő s hajlékony változtatás nélkül nem alkalmas arra, hogy hasznos középiskolai könyvvé váljék. Természete szerint ugyanis definiál, rendszerez, s nem példákat elemez, s a néhány szavas funkció-megjelölés középiskolai fokon merő általánosságokba torkollhat. Mert ha úgy kérdezzük, hogy a megadott helyen pl. a jelzők mit érzékeltetnek — nyilván a jel jelentéséből eredően örömet vagy bánatot —, akkor csupán üres szócséplés folyik. A tanuló a kikényszerített frázisokat egy-két óra leforgása alatt elsajátítja, s a továbbiakban a gondolkodás kikapcsolásával a sémának megfelelő szakszerűséggel állapítja meg,

¹ HOFFMANN OTTÓ — TEMESI MIHÁLY: Anyanyelvi nevelésünk egységéért és korszerűsítéséért. Magyar Nyelvőr. 1971, 324.

² L.: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus előadásai. Bp., 1956.

³ Tananyagcsökkentés a gimnáziumban. Magyar nyelv. Bp., 1973. 9.

⁴ FÁBIÁN — SZATHMÁRI — TERESTYÉNI: A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958.

hogy a jelzők szerepe néhol a boldogság, más helyütt a boldogtalanság megérettetése.

A különben ötletes és hasznos tanári segédkönyv sem ad érdemleges útbaigazítást: a *Körúti hajnal* mellékneveinek hatásáról szólva magyarázatként megelégszik ennyivel: „A jelzőként állók érzékletesek (alakot, színt jelentenek; a *csüggeteg* emberi tulajdonságot jelent növényre alkalmazva) — a módhatározó szerepűek hasonlóképpen megszemélyesítő értelműek (*bűvölten, tétován, részegen.*)”⁵; más helyütt is ilyen summázó megoldást ajánl: „A Radnóti-idézetben a határozói igenevek halmozása a hatásos”.⁵

Adós marad a segítségnyújtással a sok tekintetben alapos és világos okfejtésű módszertani könyv is. Hangoztatja ugyan, hogy a középiskola: „az általános iskolában lerakott, állandóan szilárdított és megfelelően kiegészített nyelvtani alapokon beható nyelvhelyességi-stilisztikai képzésben részesíti a tanulóit”, de már a következő mondatban bizonyos hangsúlyeltolódás, valamiféle meghátrálás érezhető: „Az általános iskolai *nyelvtani* nézőpontot fokozatosan a *nyelvművelési* váltja fel.” S a továbbiak során a nyelvhelyesség előtérbe kerülésével háttérbe szorul a stilisztikai képzés kívánalma, sőt szóhoz sem jut.⁶

De még az élvezetes és gyakorlati jellegű kézikönyv: az *Anyanyelvünk a középiskolában* sem nyújt kellő tájékoztatást. A stílselemzést előkészítő szellemes példái s a tartalmas bevezető után a költői idézeteket zárójelben ilyen értelmezések is kísérik: „ezekben a példákban a főnévi igenév szerepe leíró jellegű, egy fogalom részletezése, egy elvont fogalom konkretizálása stb.”⁷

De hát mitévők legyünk, hogy nagyobb haszonnal kecsegtető, érdekfeszítő perceket iktassunk az óra menetébe?

Az egyetemi tankönyv és a szaktudomány eredményeit megtartva, de a szűkszavú és általános jellegű minősítéstől elszakadva másfajta elemzési metódust kell meghonosítanunk⁸ a középiskolában; olyanfélét, mely külföldön már régóta ismeretes, nálunk pedig olyan költők mutatnak példát rá, mint Kosztolányi és Illyés, vagy olyan tudós, mint Bárczi Géza.⁹

2. Régóta tudott dolog, hogy a gyermek mennyire vonzódik a nyelv titkaihoz, furcsaságaihoz; egy csomó gyerekjáték, tréfa, mondóka éppen a neveltető, szellemes különlegességekhez kötődik. Ezt az eleven próbálkozó kedvet, mely a nagyhatalmú eszközzel való bánásmódot fürkészi, élvezi, bab-

⁵ Tanári kézikönyv. A magyar nyelv tanításához a középiskolák I. – II. osztályában (Fajcsek Magda) Bp., 1969, 130, 201.

⁶ SZEMERE GYULA: A magyar nyelvtan tanítása. Bp., 1969, 33 – 8.

⁷ SZENDE ALADÁR: Anyanyelvünk a középiskolában. Bp., 1972, 47.

⁸ Ilyen kísérlet: BARLA GYULA: Stilisztikai elemzés nyelvtan órákon. Magyartanítás. 1971, 17 – 27. és 60 – 6. Előzményei: A középiskolai nyelvi elemzésről. Acta Paedagogica Debrecina. 1966, 109 – 16; A nyelvtani elemzés új útjairól. Acta Paedagogica Debrecina. 1963, 116 – 26.

⁹ Kosztolányi Dezső pl. az *Ábécé* c. könyvében. (Sajtó alá rendezte Illyés Gyula. Bp., 1942). Különösen ilyen fejezetek: Művészet és öncsalás. A versről és prózáról, A magyar rím stb. BÁRCZI GÉZA: Stílselemzés (Jókai: Az arany ember): Magyar Nyelvőr, 1959, 429 – 39.; Uő.: Kisfaludy Sándor: A boldog szerelem, 35. dal. Nyelvművelő. Bp., 1956, 350 – 3.

rálátja, — lehetőleg tovább kell sarjztatni. Az érettségi után csak néhány tanuló fog hivatásszerűen foglalkozni a magyar nyelvvel, s ezért, hogy az anyanyelv iránt megpezsdlő kíváncsiságot mind egyetemesebbé és magasabb szintűvé emeljük, a középiskolában kell a nyelvvel bíbelődő természetet ki-formálni, a stílus iránti érzékenységet fejleszteni.

Számtalan erőfeszítés célozta s célozza a nyelvtanóra játékosá, vonzóvá tételét,¹⁰ de az úttörő kísérletek továbbfejlesztésére csak szórványosan vállalkoztak, így a figyelemre méltó kezdeményezéseket nem gazdagította kellő számú és színvonalú szövegelemző módszertani irodalom¹¹, holott igazi segítséget és ösztönzést csak innen kaphatna a tanári munka.

A szövegelemzésnél — hogy rátaláljunk a stílus teremtvő szándéokra — a nyelvhasználat törvényeit (ezért szükséges a leíró nyelvtan és a nyelvhelyesség ismerete), a hangok szerepét, a szavak, szólások ízét, a jelentés különféle vonatkozásait s módosulásait, a mondatok felépítését s kapcsolását, a szokványostól elütő szabálytalanságait kell mérlegelni; egyetértésben olyan tételekkel, mint: „A költészet jelentése kontextuális: a szó nemcsak szótári jelentését hordozza, hanem a szinonímák és homonímák auráját is”¹², vagy: „A jelnek annyi jelentése van, ahány környezettípusa lehetséges a szövegben.”¹³ S szem előtt tartva: „A nyelvész, akinek nincs füle a nyelv poétikai funkciójához, s az irodalomtudós, aki közömbös nyelvészeti problémák iránt és járatlan a nyelvészet módszereiben, ma már egyaránt kiáltó anakronizmus.”¹⁴

A feladat nehézsége és sokrétűsége néhány előzetes meggondolásra késztet.

Először: számos más módszer közül, a mű lényegének csupán egyik lehetséges megközelítési módja a stíluselemzés, de az elemzés megindításához szilárd fogódzópontként szolgálhat az életrajz, a mű keletkezésének története, a korrajz, a környezet, a téma, a műfaj stb.

Másodszor: a műben kifejezett szándék felismerését, részleges megértését vagy csak megsejtését elősegíti a nyelvi mező vizsgálata, s bár messzire is el lehet jutni, de nem mindent megoldó egyedüli tényező még akkor sem, ha a mondatok és nagyobb egységek struktúráját, a kompozíciót is a megfigyelés tárgyává tesszük. E rég ismert igazságot fogalmazta újra Martinkó András: „Előfordulhat. . . , hogy ezt az információs többletet, a közlés stilisztikai pluszát nem a nyelvi megformálás módja, hanem a műalkotás valamely tényezője (például a szerkezet, az előadásmód és technika, a ritmus, a képvtltó

¹⁰ LUKÁCSY ANDRÁS: Elmés játékok — játékos elmék. Bp., 1960; VARGHA BALÁZS: Társasjátékok könyve. Bp., 1962; GRÉTSY LÁSZLÓ: Nyelvi játékok, nyelvi nevelés. Magyar Nyelvőr. 1967., 2. sz.; NAGY FERENC: A nyelvi humor főbb típusai. Magyar Nyelvőr. 1968, 1. sz.; MAGASSY LÁSZLÓ: Játékoság a magyarórán. Bp., 1970; SZENDE ALADÁR: Anyanyelvünk a középiskolában. Bp., 1972; stb.

¹¹ SZEKÉR ENDRE: Stilisztikai szöveggyűjtemény és példatár. Bp., 1970.

¹² RENÉ WELLES — AUSTIN WARREN: Az irodalom elmélete. Bp., 1972, 259.

¹³ KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentésan. Bp., 1970, 24.

¹⁴ ROMAN JAKOBSON: Hang — jel — vers. Bp., 1972, 276.

montázs stb.) hordozza.”¹⁵ De e megszorítás nem ment fel az alól, hogy a nyelvi elemzéssel a szövegben megtaláljuk „azt, ami benne van, mindent, ami benne van, csak azt, ami benne van.”¹⁶ Ám ily módon is szükség lesz más motiváló-magyarázó tényezőkre, mint pl. a *Sírni, sírni, sírni* c. Ady versnél vagy József Attila e soránál: „*Ily gyorsan betelik nyaram!*” (*Nyár*)

Harmadszor: bár használható eredmény produkálásához a stílus-elemzés területén a komplexitás — minden nyelvi tényező funkciójának összegezése — szükséges, középiskolai fokon csak módjával és a kellő fokozatosság megtartásával szabad e cél felé törekedni; másrészt — mivel főként csak részletek elemzésére vállalkozhatunk — éreztetni kell, hogy a szemelvény önmagán túl utal, csak nagyobb mezőben kaphatja meg jelentőségét és értelmét. Például az *Ágnes asszony* c. Arany-vers két meglepő metaforájában — „*Liliomról pergő harmat, Hulló vízgyöngy hattyú tollán*” — a liliom és a hattyú a tisztaságot és ártatlanságot jelképezi, s így nem illik a férje meggyilkolását elősegítő Ágnesre¹⁷; mégis a metaforák bizonyossága szerint Arany megrendülve Ágnes sorsától, s meghatva a sújtó végzettől s a bűnbánat őszinte és szerinte megtisztító könnyeitől, valóban megbocsát a bűnös asszonynak, akárcsak a bíróság. De a tágabb igazság megállapításához a nagyobb dimenziók, az összefüggések hálózata sem tévesztendő szem elől, márpedig a költőt ellágyulása nem viszi tévútra: azt is híven ábrázolja, hogy a sors könyörtelen, a bűnt büntető végzet Ágnes asszonyt nem engedi ki kezei közül, a vétket számon tartja s megbosszulja.

Negyedszer: a nyelv vizsgálatára, e korszerű követelmény teljesítésére fordított idő eszmei, esztétikai és pedagógiai szempontból is dúsan megtérül. Az eddigi fogyatékos csökkentésére — a leíró nyelvtan hasznosságát is igazolandó — kell a stíluselemző gyakorlatok számát növelni. A stilisztikai szférába átlendítő utalások s magyarázatok színes változatossága élményszerűen és tanulságosan egészíti ki a nyelvről szerzett hiányos ismereteket, s a kedvébresztő kalandozások nyomán válhatnak a tanulók érzékenyebb műélvezőkké és tudatosabb stilisztákká.

A többértű kíváncsi a tanár számára nemcsak a találó s lehetőleg rövid szemelvények kiválasztását írja elő, hanem az elemzés megfelelő irányítását is: a diák meglátásait, önálló véleményét magába foglaló, valamint a tanári közlést-magyarázatot is helyére tevő „beszélgető” módszer alkalmazását.

A középiskolában a különlegességekre figyelő metódus látszik legcélszerűbbnek; de az impresszionista vagy intuitív indításnak a későbbi mozzana-

¹⁵ MARTINKÓ ANDRÁS: A Rozsdatemető ürügyén. Magyar Nyelvőr. 1965, 445–6.

¹⁶ G. LANSONTÓL idézi *Fodor István*: A francia explication de textes-ről c. cikkében. Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Bp., 1970, 355.

¹⁷ A tankönyv helytelenül írja: „A szerencsétlen teremtés vétke a társadalomé is.” Irodalomtörténet II. A gimnáziumok III. osztálya számára. Bp., 1970, 51.

tokban igazolást kell nyerniük a számottevő nyelvtani jelenségek számbavétele és értékelése során. Ily módon — s a műélvezőnél ez a legtermészetesebb, úgy szólván egyetlen út a mélyebbre hatolásra — a műélmény első elemei ösztönzik az elemzőt alaposabb utánanézésre. Magától értetődő, hogy az ilyen fokú vizsgálódás nem meríti ki a szöveg titkait, bőven akad felderítetlen, sejtelmes vonatkozás. De ez korántsem baj.

A hosszú pedagógiai munkának egyik meghökkentő tanulsága, hogy a megsejtett, nem teljesen értett, lappangó titkokat ígérő szöveg rendkívül izgató. A rejtelmek kibogozásának nyugtalanító ingere néha hosszú időn át töprengésre, meg- és felfigyelésre készíti a tanulókat. Helytelen lenne végletes irányba terelni a tanári ambíciót, de ugyanígy botorság volna szót nem ejteni erről. A megérzés, megértés és sejtetem együttesen oltják a tanulóba a művészi szöveg kimeríthetetlenségének tudatát; s fogalmuk támadhat arról, hogy miért lehet mindig valami újat találni az értékes alkotásokban.

Az órákon meghonosított vizsgálati módszer tehát a feltűnő jellegzetességekből indul ki, mert mégiscsak e megragadó elemek az önként kínálkozó kalauzok a szövegelemzés útvesztőiben. Az átlagdiák számára is felfogható példák szemléletes elemzése ízelítőt nyújt a mesterien kezelt nyelv első pillantásra nem látszó értékeiről.

A statisztikai módszer térhódítása, az egzaktuság óhaja figyelemre méltó kísérleteket, számításokat, matematikai úton alkotott képleteket avatott a stíluskutatás nélkülözhetetlen segédeszközeivé és ellenőrző szerveivé, talán egyedül biztos, objektív mércét adva a tudományág művelőinek kezébe. Ugyancsak mélyreható változásokat hozott az irodalomtudománnyal és az előbbi módszerrel szoros kötelékbe fonódó strukturalizmus. Becsukni előttük az iskola kapuit okvetlenül a maradiság, a szegényítő tendencia eluralkodását eredményezné. A gyér lehetőségek számát szaporítani az oktatás menetébe állításukkal, illő és színvonalas követelmény; de hogy mennyi elmemozdító gyakorlat származhat a szubjektivitást visszaszorító — bár kiküszöbölni egyelőre még képtelen — stúdiumokból, arra külön alkalommal térünk vissza. Jelen dolgozatban a hagyományosnak nevezhető eljárással¹⁸ vizsgáljuk a példaszövegeket; a szövegelemzés terjedelme és mélysége nyilván a körülményektől függően esetenként alakulhat-változhat.

3. Kitűnő alkalmakat biztosít a leíró nyelvtan minden területe. Eleinte ugyan tartózkodva az úgynevezett „fogós”, szövevényes példáktól, bevezettként inkább csak stilisztikai fogékonyságuk ébresztése s növelése a cél. Olyan beszélgetéseket kell kezdeményezni, melyek a szövegnek csak egy-egy stilisztikai vonatkozását emelik ki, mert a komplex vagy szerényebben: a komplexebb elemzéshez közelítés későbbi feladat. Íme, néhány példa e bevezető gyakorlatokból:

¹⁸ Vö.: SZABÓ ZOLTÁN: *Stilisztika, információ-elmélet, lélektan*. Korunk. 1965, 876–81.

A jelző használatáról szólva — különösen fogalmazás-tanítás közben — hatásos az írói tanácssal való érvelés, de még tanulságosabb, ha a kifejező jelzőkkel való küzdést a leírás tárgyává teszi az író. A válogató és szóró mozzanatok nyomon követése, a meg-megújuló küzdelem sajátos élményszerűséggel ivódik be a tanulók agyába. *A pestis* c. Camus-regény hőse: Grand nemcsak megközelítően jó, hanem tökéletes mondat megszerkesztésére vágyik, s a pestises halál idején is aggályos latolgatással áldozza fel viszonylagos nyugalma a mondat csiszolgatására. Az eleinte tökéletesnek hitt mondatban — „*Egy szép májushavi reggel egy elegáns amazon végiglovagolt pompás pej kancáján a Bois de Boulogne virágba borult fasorain*”¹⁹ — felfedezi, hogy hangvételében valami halványan a közhelyre emlékeztet. Flaubert-i műgonddal kezd a javítgathoz; folytonosan csiszolja, mert nemcsak könnyeddé kívánja formálni, hanem bele akarja varázsolni a ló trappolásának iramát, sőt a virágzó fák illatát is. Az „*elegáns*” jelzőt kicserélte a „*karcsúra*”, „*egy május havi reggel*” helyett a ritmikusabb „*májusi reggelt*” választotta; aztán rájött, hogy a „*pompás*” jelző nem mond semmit, a „*testes*” nem illik ide, a „*ragyogó*” sem vág egybe a ritmussal; a „*fekete pej kancáján*” pedig azért nem jó, mert a „*pej*” más színre vonatkozik; átcserélte a „*virágba borult*”-at „*virággal teltre*”; s ezek után diadalmasan olvasta fel a mondatot. Ámde fennhangon olvasva csüggedten vette észre a kínos jelzőhalmazt, a lompos mondat szerkesztést. Hosszas kínlódás után — a főbb változatokat szószerint érdemes idézni — győztesen újságolta: „*Kihagytam az összes jelzőket.*”

Innen nézve a megoldás Kolumbus tojása: minden a találó szavak kiválasztásán múlik. Művészet, hogy úgy helyükön vannak a szavak, hogy szinte észre se vesszük, pedig hatásuk alá kerülünk. Szabó Lőrinc gyermekversei azért varázslatosak, mert a gyermekkor ízeit keltik fel bennünk. Az olyan kifejezések, mint pl. a *Lóci óriás lesz* c. költeményben: „*nem is hederített reám*”, „*tönkrenyűzött*”, „*megrakni ne kelljen*”, „*feszengtem*”, „*zsupsz*”, „*isz-kolt*”, „*te kölyök*” stb., stb. természetesen illeszkednek a vers menetébe, szinte a háttérbe húzódva árasztanak fényt s hangulatot a versre.

De még a helyesírás tanításánál is adódnak helyzetek, ahol kár a stilisztika felé utat nem törni. Arany a *Vojtina levelei öccséhez* c. versében azt írja: „*Poéta lettél és a lapokon Ritkán szedett betűi nagy nevednek A hallhatatlanság felé merednek*” — nyilván azért a hosszú „l” hang, mert a poétává vedlett sihedert senki sem olvassa, zöngeményeit senki sem hallja. Vagy: közismert, hogy a „föld”, „hold”, „nap” szavak csak a tudományos szövegben írandók nagybetűvel. Arany, mikor gáncsolták a költőket, hogy a természetet még mindig a régi tudatlan módon rajzolják, nem úgy mint a tudomány eredményei kívánnák, *A reggel* c. versében pl. — „*Ehol egy kísérlet*” — kellő tudományos-sággal, kifogástalan szakszókincssel fogalmazta meg azt a természetes jelenséget,

¹⁹ ALBERT CAMUS: Regényei (Közhö, A pestis, A bukás). Bp., 1970, 187, 213–6, 318, 353.

hogy dél van. S a precíz meghatározás szövegében igazán megrovást érdemelne a kisbetű használata. Igaz, a föld és a nap nagyságának arányával nincs tisztában, de a zárójeles utalással ezen túlteszi magát: „*Ám, ha derékszög alatt dől zenithemre a fény, Égő gáztakarója körét meglátom a Napnak, Mely a mi Földünknel (szám ide) -szorta nagyobb.*” A tanulók nemcsak egy szabály elsajátításával, hanem azzal a tanulással is gazdagabbak lettek, hogy a helyesírás és a stilisztika is — nem is említve Ady nagybetűs főneveit vagy a modernek írásjel-ellenességét — rendelkezik közös határsávvál.

Nyelvhelyességi tudnivalók közlésekor, a névszóképzés tanításakor szemléltető példaként hangozhat el Quendel apó mondása: „*és azért lett Fabriczius parasztszerű. — Népszerű — javította ki György. — Allesanc*”²⁰ — válaszolta Quendel, ami az *alles eins*-nak, azaz a *mindegynek* felel meg. Holott egyáltalán nem mindegy, mert a képző nem illeszthető oda az azonos szófaj minden tagjához, s a két alapszó, bár rokonértelmű, mégsem ugyanaz. A „paraszt” szó hangulatába még a feudalizmus idején beleivódott a megvetés érzetése; kései példa rá Toldi, ki nyers haragos búval válaszol a lenéző megszólításra. Ez a pejoratív íz nem került be a „nép” szélesebb rétegeket is magábafogláló stilizált fogalomkörébe. A „*paraszszerű*” nem honosodott meg, az évszázados megkülönböztetést minden melléközöngéjével a „parasztos” alak őrzi, így a fenköltebb hangulatú „*népszerű*” szó bizonyult alkalmasabbnak a tömegek előtti közkedveltség jelölésére.

Alkalomadtán máskor is ki kell térni szómagyarázatra, egy-egy izes szó jelentéstartalmának, hangulatkörének körülhatárolására. Jelentéstani órán együtt tárgyalhatók a *cihelődik, kászlódik* (egyes helyeken: *kászolódik*) szavak, melyeket az Értelmező Szótár nagyjából egyformán jellemez. „*Cihelődik*”: „Lassan, nehézkesen szedegeti holmiját, hogy útra keljen, szedelőzködik; nehézkesen készülődik, ímmel-ámmal kezd hozzá valamihez.” „*Kászlódik*”: „Hosszasan, lassan, nehézkes kényelmességgel, szemmel láthatóan sokat mozgolódva készülődik, szedelőzködik, különösen eltávozás előtt.” de ezt csak a megbeszélés végén ellenőrzésképpen érdemes felolvasni; hagyni kell, hogy röpködő véleményekből, rajzó emlékképekből, olvasmányélményekből tevődjön össze a széleskörű fogalom. Olyanféle, hogy lassan készülget az ember, menne is, maradna is, búcsúzó formán sem indul, valami visszahúzza: a kellemes együttlét, a barátságos, szíves beszéd, mint ahogy a *Családi körben* is oly nehezen csendesednek el. Jól érzi magát mindenki, azért a hosszas dévátkozás, tétozázás. Említhető a régi, hangulatos vendégszeretet, Mikszáth, Jókai, Krúdy, Móricz műveiben leírt vendégmarasztaló furfang s a nembánom, jóleső maradás stb. Feltűnő volt, hogy a megbeszélés során csupán az a negatív jelleg, amire az Értelmező Szótár utal — a nehézkesség — nem vetődött fel. Ugyanez a kedv rakosgatta össze a *kushad* szóról elraktározódott emlékképeket. Az Ér-

²⁰ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A fekete város. (Kritikai kiadás, 23. kötet. 212).

telmező Szótárt, mely szerint: „félelmében összehúzza magát, félrehúzódik, (meg)lapul”, itt is csak végső összefoglalásként érdemes idézni. Ismerős számukra Arany sora: „*Kushad Bence vitéz, fejét aláhúzza*”²¹, s emellé felolvasható Mórától: (szekerezés közben) „*Kushadok az ülésben*”²² mondat, de hát a zamatos diáknyelvben sem ismeretlen ez a szó. Arra illik, aki készakarva összetöpörödik, csakhogy észrevétlen maradjon, Bence esetében pedig hogy nagyobb megszégyenülés nélkül továbbmehessen, s e gyáva meghunyászkodás a vitéz szó közvetlen közelében — mint árnyék a fény mellett — még élesebben látszik. De ugyanez a szó Móránál a szövegkörnyezet miatt már olyasmit jelöl: magábaroskad, tehetetlenül elengedi magát, valami leveri, nyomasztó kedvetlenségbe sülyed, búsan üldögél.

A számnév tárgyalásakor idézhető ez a sor a *Dózsa György lakomáján* c. Ady-versből: „*Különb volt, mint nyolcvan apátúr.*” Olyan „határozott” megjelöléseket, mint: tízen, százan, ezren, kismillióan voltak, nem veszünk készpénznek, inkább akkor lepődünk meg, ha valaki ezt komolyan gondolja, mint Aragon egyik hőse: „*Akkoriban meglehetősen ismertem a parlamenti világot. Az egész képviselőházban nincs tíz ember, aki társaságképes... És az a kilenc is csirkefogó.*”²³ Hogyan? Ha nincs tíz ember, akkor öt-hatra számítunk, s úgy látszik, az író szó szerint vette a mondottakat, ez pedig — most eltekintve a satirikus ábrázolástól — önmagában is humoros hatású: Adynál is olyan megokolatlan az a „*nyolcvan*”: honnan vette? miért ennyit említ? nem túlzás ez? Mindenesetre e meglepő számnévvel, melynek hitele még nem csökkent, megállásra, elgondolkozásra készíti az olvasót — azaz tartóssá varázsolja az élményt — felejtethetetlenül állítva eléje Dózsa nagyságát, amit persze a folytatás erősít-fokoz: „*Szentebb úr nem vala itten. Úgy trónolt ott a tüzes trónon, Mint egekben az Isten.*”

Ilyen beszélgetések alkalmával válik világossá: hogyan kopnak, szürkülnek a sokat használt szavak, szókapcsolatok; törvényszerűen frázisokká devalválódnak, de a szegényítő tendenciával szembeszegülnek a nyelvgyazdagító törekvések, s újjászületnek, felfrissülnek, sajátos hangulattal gyarapodnak némelyek. A megbeszélések nyomán tisztázódik egy-egy szó jelentéstartalmának gazdagsága, a szövegkörnyezet módosító szerepe, a jelek jelentésének egyéniség szerinti sajátos jellege s íze. Ritkán akad két olyan ember, kiknek ugyanazon jelek — főként az absztrakt főnevek, melléknevek vagy a tárgyalt igék — ugyanazt a tartalmat közvetítenék. Ilyen szempontból hozzátvetőlegesen mindenki saját szótárral rendelkezik. Hogy milyen benyomások raktározódnak el, s milyen források fakadnak fel bennünk egy-egy szó hallatán, példa rá egy Veres Péter-részlet: „*Tudod, hogy én addig csak olvasásból vagy hallomásból ismertem a bőség szót és mindig olyan bibliás íze volt, «tejjel-mézzel folyó*

²¹ Toldi estéje. Harmadik ének, 18. versszak.

²² MÓRA FERENC: Georgikon. Nádihegedű. Bp., 1959, 121.

²³ LOUIS ARAGON: Az omnibusz utasai. Bukarest, 1968, 381.

*Kánaán» és a többi»*²⁴ Nyilván egészen más a helyzet, ha valaki a közösség által elfogadott szójelentéssel nincs tisztában, s rosszul használja a szavakat. Disznóssy uram Mikszáth művében elunva az egybeöntött garmada aprópénz olvasását, azzal vetett véget az egésznek: „*ej, no, ha eddig stimmelt, ezután is stimmel*”²⁵. Való, hogy jelenthetünk ki ilyesmit nagynéha, de Disznóssy uram bölcsessége csak ott lenne helyénvaló, ahol több kisebb, azonos összegű summa találomra, szűrőpróba-szerűen végzett ellenőrzése és egyezése megengedné e következtetést. Ám a jóváhagyó bosszús dörmögés másról árulkodik: vagy türelmetlenségből az egyhangú, unalmas munka miatt, vagy zavarból, s „úrias” gesztussal rázza le, hártja el magától e becsületes férfi a gyanúsításnak még az árnyékát is, mert a pénz megszámlálása — a pénz olvasva jó szóolás ellenére is — feltételez egy adag bizalmatlanságot. A jelenet humorát színezi, hogy Disznóssy uram szántsándékkal, a tréfa kedvéért vagy ötölve-hatolva, izzadva végső szükségében vágja-e ki magát a kínos jelenetből; ehhez pedig a szereplő jellemének — azaz egy szélesebb összefüggés-hálózatnak — az ismerete szükséges.

Látható, hogy a stíluselmzéseket bevezető, előkészítő beszélgetések arra való, hogy érdeklődést támasszanak a stílus jelenségei iránt. Bőven nyílik ezekre alkalom más anyagrésznél is, de mindig ügyelni kell arra, hogy „Adott stílusrealizáció helyenként más és más «eszmei-érzelmi» magatartást” fejezhet ki²⁶, valamint arra, hogy a vidám, humoros példák esetében a nevetségesség oka többször is „nem annyira a nyelvi jelek és jelkapcsolatok alakjában és jelentéshasználatában, mint inkább a nyelven kívüli valóságról alkotott értékelésben keresendő”²⁷. Az alkalmas, vonzó, játszi szövegek felvonultatása fűszerezi, élménnyel dúsítja az órákat, a nyelvszemlélet rohamos változását készíti elő; olyan adottságokat fejleszt ki, melyekkel a kapcsolatok, a vonatkozások, világba emelkedhetnek. Ahhoz szoktatjuk tanítványainkat, hogy az élettapasztalat, az egyéniség, az elrendezés művészete és a nyelv milyen szoros egységet alkot; a mondat és minden eleme, sorrendje hogyan biztosítja azokat a bizonyos stilisztikai hatásokat. Magvetés ez, de a tenyérbe nemcsak azonos fajtájú magvak kerülnek, s a mozdulat nyomán így támad színdús, tarka világ.

4. Több éves iskolai tapasztalat alapján változatosság céljából, kedvük megnyeréséért vagy fokozásáért olyan szabad óra beiktatása is ajánlatos, mely újdonságánál fogva is vonzó, s mely ilyen romantikusan csengő címet kapott: Mi a mondat titka? A tanár számára ugyan ez nagy megterhelést jelent, mert úgy kell összeszemegetni a szövegeket, hogy a stilisztikának más-más ágait érintsék, az óra élvezetes egyveleggé formálódjon, egy-egy példa ne

²⁴ VERES PÉTER: *Almáskert*. Bp., 1954, 193; vö.: MARIO PEI, *Szabálytalan nyelvtörténet*. Bp., 1966, 146.

²⁵ MIKSZÁTH KÁLMÁN: *A vén gazember* (Kritikai kiadás, 17. kötet. 18).

²⁶ HERCZEG GYULA: *A stílusvizsgálat módszeréhez*. Magyar Nyelvőr. 1955, 213.

²⁷ NAGY FERENC: *Esztétikai értékítélet, nyelv és komikum*. Magyar Nyelvőr. 1970, 164.

kényszerítse hosszas pepecselésre, s így ne veszélyeztesse az óra tarka pergését.

Íme, néhány szemelvény, rövidített magyarázattal:

„*Én azt tartom, hogy nemes ember vagy soha nem lop vagy nagyon óvást lop*”.²⁸ Aranynak *Az elveszett alkotmány* c. művében elhangzó mondata ellentmondásos: a „soha” szó semmiféle választást, kibúvót nem engedélyez, de a kortesek megnyerni akarván a bocskoros nemességet, óvatosan kinyitják — a nagy szavak tövében — a kiskaput, hogy el ne riasszák az állami s egyéb vagyonhoz is örömetest hozzányúló tömeget. A patétikus hangnem ezért vedlik át hirtelen, cinkos módra sunyivá, s egyetértőleg csak a rajtakapás s a megsegélyenülés veszélyére figyelmeztet.

„*Annyira szeretem Rodostót, hogy el nem feledhetem Zágont*”²⁹ — írja Mikes, de két állítása közül az egyik nem igaz, mert ha igazán szereti az egyik várost, a másikat könnyen felejtetheti; ha pedig nem feledheti, akkor mégis csak az a szeretetének tárgya. Itt Zágón feledhetetlen: havasaival, völgyeivel, kis házikóival s kis gondjaival. Rodostóért tehát nem rajonghat, sőt csak megszokni se bírja. De miért e furfangos, góbé észjárású mondatalkotás? A búbanat öltözködik itt játékos, vidám színű ruhába, hogy leplezze önmagát, de a lélek mélabúját a díszes öltöny sem képes elfedni. A csöndes ironia mélyén, akárcsak Babitsnál, Tóth Árpádnál később, rejtett jajok égneek.

„*Nemzetőrség (azaz a' melyekkel a nemzetet őrzik)*” — mondja Arany³⁰. Az írók Csáti Demeter óta szívesen fordulnak a szófejtéshez, szóetimológiához: izgatja őket a szó eredete, gyökere: titkokat szívznak belőle, mint Ady, de itt Aranynál, a szómagyarázat nem tudóskodó, hanem gúnyos, neveltető³¹, mert a nemzetőrségnek nem „őrizni” — azaz csendőrködni —, hanem védelmezni kellene a nemzetet. A birtokos jelzői összetételt Arany tárgyassá alakította át, hogy keserű helyzetrajzot nyújtson. Hasonlóan gúnyos s önkényes etimológia a Széchenyié is: midőn a Kossuthtól meghonosított vezércikket — a lap szellemét meghatározó „vezérlő”-cikket — úgy értelmezte, hogy ez a „vezérnek a cikke”.

„*El ne felejts engem minden harmadik szónál mamának szólítani: Igen mama, — nem mama, — olyan szép, olyan megható az —*” tanítja Szederváry Kamilla, a gyászoló özvegy nevelt lányát Csiky Gergely: *A proletárok* c. drámájában³². Világosan kitetszik a szóhangulat ereje, valamint az is, mint élnek vissza a szó expresszívításával, segítségével férközve mások bizalmába. De hogy ugyanannak a szónak a jelentése, hangulata mennyire változó lehet, bizonyítja egy Aragon-részlet. *A bázei harangok* egyik hősnője idegesen, türelmetlenül okítja lányát, mert inkább tetszelegne a nővér, mint az anya szerepé-

²⁸ Az elveszett alkotmány. Negyedik ének.

²⁹ XXXVII. levél (Rodostó, 28. Maji. 1720).

³⁰ Az elveszett alkotmány. Harmadik ének.

³¹ Mint a Mórác: „nyájatlan olvasóm (Mert akik nyájjal rendelkeznek, azok engem nem olvasnak. Sokkal okosabb emberek azok)” (i. m. 75).

³² I. felvonás. 4. jelenet.

ben: „*Ne képzeld, hogy azt hiszem, ez öregít engem. Igazán, az ember olyan korba jut, amikor idegesítő fiatalot mutatni. De úgyis tudják, hogy az anyád vagyok. Nem muszáj folyton emlegetni. Mama, mama és megint mama.*”³³

Amikor Santiago, az öreg halász a nagy kaland után letörve hazaérkezett, a vendéglős Manolinnal azt üzenté: „*Mondd meg neki, hogy mennyire sajnálom. — Köszönöm — mondta a fiú.*”³⁴ Ez a „köszönöm” udvariassági formula, de itt olyat köszön meg Manolin, ami nem reá tartozik. Szoktunk ugyan ilyet csinálni, de csak akkor, ha legközelebbi hozzátartozóinkról: szülőről, testvérről, édes gyermekről van szó. Santiago nem tartozik e legszűkebb családi körhöz, vagy azaz mégis: mert Manolin úgy megszerette, hogy ezek után a Santiagónak szóló üdvözlét is magáénak vallja. Annaira egyik már: mint a mester és a tanítvány, mint a szülő és a gyermek, mint elválaszthatatlan két jóbarát. Az akaratlan köszönöm egyenlő az összeforrottsággal, a soha el nem hagyással, a csodálatos öreg ember mellett maradással.

„*Azután mivel a házban nincs személy felvonó... szerintem sokkal helyesebb személyfelvonót mondani lift helyett... szóval, minthogy nincs liftjük*”³⁵ — ez az akaratlan elszólás, s önellentmondás tanúsítja, hogy hiába a pontos tájékozottság, sőt a készség, — a megszokás, a beidegzettség győz. Derűs emberi gyarlóság: személyfelvonót akar mondani, még vitázik is igaza tudatában, s a meggyőző okoskodás csődöt mond: s mégiscsak az idegen szó szalad ki a száján. Mert a mindennapi életben polgárjogot nyerve s különböző viszonylatokban használva hatalmas élményanyagot, hangulatot szívott magába — praktikus rövidségéről nem is szólva —, így a fogalmat mégiscsak ez az idegen eredetű szó jelöli.

„*A rablóvezér épen úgy viselte magát, a hogy rablócsapatok vezéreihez illik: mikor csatázni kell, elől megy, mikor futni kell, akkor is elől megy*”³⁶ — írja Jókai, s a tréfa csattanóját az „akkor” névmási határozószó után váratlanul beugró „is” kötőszó biztosítja, mely önmagában is kifejezné a mondandót, a határozószó és az ige csak arra való, hogy megnyújtsa, fokozza s teljessé tegye a vidám hangulatot.

„*Hol látja ezt és ezt és ezt? — s mindig csak ezt kérdezte*” — mondatja Munkácsival Szomory Dezső *A párizsi regényben*.³⁷ S a háromszoros ismétlés nyomán fellépő mosoly kétségtelenül Munkácsy rovására jelenik meg. Holott arról van szó, hogy az író arcképét festő közepes tehetségű művész munkájában Munkácsy hibákat találva, önkéntes és jó-akaratú javítgatása közben, a vonalakat és a szint el nem találó festőt korholgatás helyett szelíden és csodálkozva kérdezgette. Így az író olyan szellemeskedéséről van szó, mely a

³³ Bp., 1965, 12.

³⁴ E. HEMINGWAY: Az öreg halász és a tenger. Bp., 1961, 150.

³⁵ ALEKSANDER POPOVIC: Bútorozott szoba. Híd. 1968, 70.

³⁶ Török világ Magyarországon. Bp., 1925, I. 81.

³⁷ Bp., 1957, 79.

lényeket megkerüli, a valóságot megcsonkítva próbál a híres művész fölébe kerülni, utólag. Nyelvi bűvészkedésről van szó, semmi egyébről, így az olvasó előtt nem Munkácsy, hanem az író jár pórul.

„A verandáról gépi szó Tereli bajszát jobbra-balra, de tekintetét is a gazda. Hogy mit hadrál a rádió.”³⁸ Az Illyés Gyula-i derűs életképben megjelenő gazda a megelégedett, pirospozsgás falusi ember megtestesítője. Mögötte ott a siker: a módos élet, az új ház, s előtte az elkövetkező és megvalósuló igények ígérete, s így hallgatja, hogy mit „hadrál” a rádió. A sértő szó amolyan hadd fűjja a magátét, rá se hederints legyintést tartalmaz, de itt e környezetben eltűnik belőle a kellemetlen, ellenszenves íz; valami gyermekes öröm, kamaszos büszkeség dagadozik helyette. A szorgos gazda a történelem és a szívós szorgalma ajándéka folytán érthető túlzással tekintélyeskedik; átértvén a helyzetet, hogy a cselédből ember lett végre, a szó jelentése és hangulata módosul tudatunkban, s csak elnéző, vidám, sőt jóleső mosolyt csal ajkunkra.

Tamási Gáspár könyvében, a *Vadon nőtt gyöngyvirágban* olvashatjuk, hogy midőn bátyja, Tamási Áron amerikai utazásra indult, egy kis zacskó földet pakolt úti bőröndjébe, mondván: „Ezt legalább elviszem, s amikor elfog a vágy, megnézem.”³⁹ Első pillanatra semmi különös nem akad az ember szemébe, csak a hazai táj, a székely föld bensőséges szeretete ragyog benne, de cseréljük fel az „amikor” kötőszót a „ha” kötőszóra, az érzés mindjárt hatványozottabban tűnik elő. Nem kérdéses a honvágy majdani feltámadása, oly biztos az, mint maga a halál, tehát hamisítás lenne a feltételes kötőszó használata. A fájdalmas igazság, hogy a szülőföld képe felejtethetetlen: erdeinek zúgása, patakjainak csörgése, a mezők illata oly kibírhatatlanul hívogat, hogy időnként enyhítő orvosságul szükség lesz arra a marék földre. Ez foroghatott az író agyában, s ezért sóhajtott így: „amikor elfog a vágy, megnézem.”

Gárdonyi írja, hogy „Ingyen még senki se szerette a Habsburgokat.”⁴⁰ A szeretet önzetlen, azért szeretet, mert feltétel nélküli. Az ellentmondást feloldani könnyű: csak mutatták, megjátszották a ragaszkodó és hűséges alattvalót, számításból, hogy a színlelésből hasznot húzhassanak. A mondat élére — tehát hangsúlyozott helyre — rakott határozó e közismert tényre hívja fel a figyelmet. Érthető, hogy a kortársak miért derültek Mikszáthnak azon a megjegyzésén, hogy nincs is ezeknek a Habsburgoknak más kincsük, csak a népeik szeretete.

A *birtoklandó holdhoz* c. Illyés-versben olvasható: „Nekünk még: Szent Parázs! Nekik?! «Égi kilométerkő!» «Bakterház!» «Első állomás!»”⁴¹ Az évezredek át titokzatos, sápadt bolygó emberi közelbe került s a friss meg-

³⁸ Mozgóvilág. Poharaim. Bp., 1967, 717; vö.: „Föl van jegyezve, mi volt abban a szóban hajdan: «A házam!» — aztán: «Rakattam!» —? (uo.).

³⁹ Bukarest, 1970, 87.

⁴⁰ GÁRDONYI JÓZSEF: Az élő Gárdonyi. Bp., 1934, II, 183.

⁴¹ Poharaim. Bp., 1967, 617; vö. Uő.: Állati szép és oltári jó, vagy: hogyan beszélünk fiatalul. (Népszabadság, 1965. jan. 17).

ismerés menten elfújta a romantikus képzelgést s a pátoszt. Mindezek helyébe vidám otthoniasság költözött, mely magától adódó természetességgel jelöli ki a hold helyét a világegyetembe lépés útján. Modern a gondolkodás, újszerű a látásmód, ezért kerül a romantikus ihletésű „Szent Parázs” metafora helyébe három olyan hétköznapi hangulatú metafora, mely eddigi nimbuszától megfosztja a holdat, s ötletesen, fiatalosan, buzgó kedvvel illő helyére teszi. A mérész ívelésű ellentétbe némi vidorságot visz a „bakterház”-zá degradálással s így az axiómaszerű leleményes telitalálatok meggyőző ereje hatásosabban érvényesülhet.

„Kijött a formájából, azaz: kijött a formája”⁴² — állítja Gárdonyi. A két szólás közé magyarázó kötőszót s kettőspontot tett, s ez egyenlőségi jellel felér, pedig a két állítás nem ugyanaz, — azaz mégis. Az azonosítás némi gondolkodás után igaznak bizonyul. Ha ritkán árulja is el magát valaki, mert ügyesen tud színészkedni, port hinteni a világ szemébe, azonban egy véletlen percben észrevett indulat felfedi az igazi énjét: ilyenkor lehet meglátni, hogy mi lakozik benne; úgy is mondhatnánk: kimutatta foga fehérét.

A kísérleti óra vagy órák nyomán képzetük támadhat olyan fogalmakról mint: jel és jelentés, szóhangulat, jelentésváltozás, a poliszémia érvényesülése, a szavak céltudatos megválasztása, szóetimológia, metaforák és a más elemek funkciója, a mondatfelépítés logikája, a csattanó előkészítése, a beszédhelyzet szerepe, üres virtuózkodás, a jellem és a szóhasználat összefüggése, rejtőzködő líraiság stb.; s melléktermékként az az élmény, hogy a szöveg megfigyelésére fordított idő egyáltalán nem időfecsérlés.

5. Az érdeklődés felkeltése után néhány megbeszélés „szakosításával” is érdemes próbálkozni. Vonzó témát kellő időben kitűzve a diákok is gyűjthetnek anyagot, s így lebilincselő adathalmaz kerülhet össze. A sok lehetőség közül csak arra idézünk két példát, hogyan beszélteti Jókai a törökjeit, milyen a pompázó, keleti, különleges stílus.

A kétszarvú emberben a „nagyérdemű seraskier”, a „dicsőséggel teljes Baruch Tavaif” pártfogoltjának levélben azt üzeni: „hanem azt a tízezer aranyat nem bántam volna, ha egyszerre lefizetteted, mert ámbátor véghetetlenül tisztellek, attól tartok, hogy megcsalsz.”⁴³ Az olvasó azon ütődik meg, hogy a látszólagos tisztelet és a keleties ékes szóvirág mögött közönséges gyanúsítás húzódik meg, s a levélíró nem átallja sértő szóval a címzett tudomására hozni. A bántó szónak a helyzeti energiáját azzal is növeli, hogy egy többszörös összetételben a negyedik alárendelt mondat végére, egy udvarias, majdnem hódoló nyilatkozat után, s kellő várakozás és feszültség után, hirtelen hangnemet változtatva, nyersen és csattanósan rukkol ki vele, így mutatva ki — volt már szó róla — a foga fehérét.

⁴² GÁRDONYI JÓZSEF: i. m. II, 269.

⁴³ JÓKAI: A kétszarvú ember. Török világ Magyarországon. Bp., 1925, II, 149.

De nem is kell ily mérvű árulkodójel, a gyakorlott fül meghallja a finomabb rezdüléseket is. Az Apafihoz küldött Olaj bég-üzenetben: „*ha pedig azt végezitek, hogy őt ki ne adjátok szerelmes fiaim, avagy elszöktessétek előlem... akkor tégedet viszlek el helyette, derék tanácsosaiddal együtt, én édes gyermekem...*”⁴⁴ — hiába a kedveskedő, ájtatos hang, a becéző atyai intelem mögött kegyetlen eltökéltség szikárlik, mely pardont nem ismerve, anélkül, hogy magát indulatba hergelné, mosolygó, kenetes arccal foganatosítja majd a megtorló, büntető intézkedéseket. A nyájas stílusnak éppen ez a túlzása dermesztő: a jelzők és a megszólítások csöpögő jóindulatot lennének hivatva kifejezni, s helyette a kígyó alattomos hidegsége csúszik elénk. A mondandó és a stílus egysége megbomlott, de nem tévedésből, tudatlanságból vagy ügyetlenségből, hanem rideg számításból. S ez az, ami megszúr, hidegséget lehel; a káprázatosan csillogó pókháló mögött ott lapul a gyilkos pók. De van e stílusnak olyan vetülete is, hogy rákényszeríti magát a vele szemben álló félre: akarva-akaratlanul az álszent, mézes-mázos nyelvet kell védekezésül és fegyverül saját maga elé rántani. Nyíltság, őszinteség, érzelmi kitörés elképzelhetetlen és nem is ajánlatos. Nem bírja meg a megszokott légkör, a nagyhatalmi pozíció, a százados regula s a szigorú etikett. S íme, előttünk áll a stílussteremtő kor, összetevőivel, legszembeszökőbb vonásaival egyetemben.

6. Az iskolai és házi feladatként gyakran szereplő mondatelemzések olykor még az észélesítő, gondolkodásra készítő funkciójukat is nélkülözik. Az egyhangú, rutinszerű megoldás nyomán fellépő közönyösség változatos, problematikus példatárral elhárítható, de kérdés: kellő haszonnal jár-e, ha olykor-olykor stilisztikai vonatkozásokat viszünk az elemzés menetébe. Lehetséges-e nagyobb huzavona nélkül, anélkül, hogy megfosztanánk az elemzést eredeti jellegétől, átnöveszteni a stilisztikai szférába.

Az alkalom néha magát kínálja.

A „*Széles országúton andalog a jobbágy*”⁴⁵ kezdetű versben elemzés közben talán fel se tűnik a minőségjelző szerepe, de rákérdezésre meglepetve állapítják meg, hogy nem hiátustöltő henye jelzőről van szó — a harmadik versszakban meg is ismétlődik —, hanem fontos szerepet szánt neki a költő. Funkciója akkor válik világossá, mikor a dölyfös úri kocsis a széles országúton is hetykén arrább zavarja, lekergeti a kövezett részről a jobbágyot, holott a robogó úri hintó a nyikorgó szekér mellett bőségesen elfért volna.

A stilisztikai szempontot itt mintegy kívülről vittük be, a megszokott elemzési metódustól függetlenül, sok esetben viszont a mondattani elemzés kényszerít stilisztikai megfontolásokra.

A *Gavallérok* c. Mikszáth-műből e mondat előzményei: „*Ostobaság volna*

⁴⁴ JÓKAI: i. m. (I, 145).

⁴⁵ ARANY JÁNOS: A szegény jobbágy .

25-én távozni és példátlan a történelemben”⁴⁶ — ismereteseek. Csapiczky az újságírók hóvégi sztrájkja ellen tiltakozva javasolja, hogy bőjtöljék ki még azt az egy hetet, s majd csak fizetés után lépjenek sztrájkba, hisz egy III. Napoleon is, igen helyesen, csak másodikán, fizetés után követte el a nevezetes államcsínyt. Mindjárt az első kérdés: hány tagmondatból áll a szöveg, fejtörést okozott. Odaértendő-e a „*példátlan*” melléknév mellé a „*lenne*” igealak. Ha nem, tekinthető-e tagmondatnak, névszói állítmánnyal s közös alánnyal? Ha pedig az író kitette volna a létige megfelelő alakját, nem válna-e rossz hangzásúvá, elvesztvén lejtését, Jókai szavával numerózítását? Vagy ha összevonta volna, a „*példátlan*” szót áttéve az elsőbe, nem lenne-e nehézkes mondat, melyből hiányozna a szenvedély, a felháborodás, a tiltakozás heve? A méltatlankodást az inverzió, a „*példátlan*” szónak jelzői degradáltságából való kiemelése biztosítja, jelezve a felindulás hőfokát, s e művelet az „*ostobaság*” főnevet is hangsúlyozottabbá teszi, mert a jelző levette volna róla a nyomatékot. Minden odahat tehát, hogy az író az egyszerű bővített mondat zártságát megbontsa, szétvágja. Színre lépve a mondatformáló erők a tanulók akarva-akaratlan bepillanthatnak a szerkesztés, Arany szavával: a számítással költés, az alkotás titkaiba.

Nehéz megbirkózni némely többszörösen összetett mondattal, pl. a *Kiskunhalomból* való részlettel: „*az urak bölcsességét, mely szerint, ha a paraszt tyúkot eszik, akkor vagy a paraszt beteg, vagy a tyúk, nem ismeri.*”⁴⁷ A mellékmondatokat keretként körülvevő főmondat aránylag gyorsan megállapítható, de hol a folytatása a „*mely szerint*”-nek? Nem kapcsolható egyik mondathoz sem, önmagában, befejezetlenül áll, de nem funkciótlanul, mert elindít egy gondolatsort, mely részletezést nem kíván, hisz folytatását könnyű odagondolni. Az értelem a pillanat tört része alatt kiegészíti — mely szerint az az igazság —, mert e mechanizmus a rengeteg hasonló rövidítő kezdeményezés, szokás alapján már szinte ösztönösen formál teljessé félbehagyott gondolatsort. Az áttekinthetőség kedvéért a továbbiakban a keretet leválasztva maradt maga az „*úri bölcsesség*”. A két részből álló mellérendelő választó mondatnak alá van rendelve egy időhatározói feltételes mellékmondat, melyben a „*paraszt*” az alany és a „*tyúk*” a tárgy. A csattanó e két elemre épülve nem teljesen váratlan, már csak azért sem, mert a „*vagy*” kötőszó a mondat alanya és nem az állítmány előtt áll, ami több variációt engedne, — s mégis csattanóként hangzik a választó mondat másik tagja. Mert egyesek számára teljességgel megfoghatatlan, elképzelhetetlen a nyomorúságos eset, hiszen a beteg tyúk lehet fertőző is, s így nézőpont kérdése, hogy vidul vagy elkeseredik az ember az urak e csattanós bölcsességén.

Néha nem az elemzendő mondat bonyolultsága hozza elő a sajátos stilisztiz-

⁴⁶ Kritikai kiadás, 8. kötet, 188.

⁴⁷ NAGY LAJOS: *Kiskunhalom*. Bp., 1962, 53.

kumokat, hanem szembeötlő jellegzetességek terelik rá a figyelmet. Kemény Zsigmond egyik mondata, melyet a szabadságharc idején szűkebb hazájából, Erdélyből s általában a csataterекről érkező hírek hallatára vetett papírra, került elemzésre: „Köz a rémülés, az ember véres, a föld pusztított és nagyok a szenvedések.”⁴⁸ A dísztelen és kopár mondat, mely csak leverő tények felsorolására szorítkozik, elemzési nehézséget nem rejteget. De a mondatstruktúra számbavételénél feltűnt a tömondatok kizárólagossága. Tömondatnál általában sorsdöntő tételeket, megváltozhatatlan tényeket fejezhet ki az ember, pl: „a vész kitört”; „törvényem él”; „a gép forog”; „az alkotó pihen”; „elhull a virág, eliramlik az élet”. Itt a pusztító tények kiáltanak: tulajdonképpen helyzetrajz, igei állítmány nélkül. Három melléknév és egy melléknévi igenév tölti be az állítmány szerepét; de nincs meg közöttük az az arányosság, párhuzam, mely Petőfi előbb idézett híres verssorában harmóniát lebegtet. Itt minden egyensúlyellenes, diszharmoniót, feszültséget villóztat: a két szélső mondatban elül, a két középsőben hátul helyezkedik el az állítmány. Az elsőben ritkán használatos, „általános” jelentésű, főként összetételekből ismert (köznép, közegészségügy stb.), s csonkának érzett szokatlan szó vonja magára a figyelmet, az utolsóban az előzőektől elütően többes számot találunk. De az alanyoknál is mennyi a rendbontó, izgatottságot sugalló feszültség. Az elsőnél a visszaható denominális igeképző beleszorította az elvont főnévbe a cselekvés folyamatát, de benne a cselekvés eredménye is. Ugyanilyen kettős arculatú az utolsó főnév is: a többes szám a ritka voltával, sokasító tendenciájával az országos pusztulást s a honfi megrendülését jelzi. A két elvont főnév az általános rettenet kifejezőjeként fogja közre a sebzett ember és a letarolt föld látványát, oly körképet tárva elénk, ahol a sújtó végzet elementáris erővel tombol. S aztán: az első három tömör mondat közé borzongató szüneteket iktatott, az utolsóban pedig, melyet az „és” kötőszóval kapcsolt az előzőkhöz, már újat nem mond, hanem megkövülten következtetést von le: összefoglal, hasztalan keresve reményt.

7. A könnyebb és nehezebb fajsúlyú, próbára tevő elemzések váltakozásának ritmusához hozzáigazodik az osztály. Együtt dolgozva és haladva önkéntelenül is magukba szívják rengeteg élményt; olykor az elemzett részlet szó szerint megragad fejükben, máskor az adatok kihullanak emlékezetükből, de a megközelítési mód, az elemzési módszer nem tűnik el nyomtalanul.

Nem volt meglepetés, hogy elsősorban a furcsaságokba botlottak bele, ezzel számolni kell, csak éppen nem szabad ennyivel megelégedni. Majdnem törvényszerű, hogy a kiinduló pont valami felötlő különösség, szokatlan alakzat, mely mint kínálkozó, hangos idegenvezető tessékkel beljebb a szürkébbnek látszó, de korántsem érdektelen tájakra.

Ezért nem kárhoztatható a különlegességek tárházának módszere, bár

⁴⁸ Pesti Hírlap, 1848. nov. 5. (-a-jelű).

nyilvánvaló veszélyei vannak. „Valószínű, hogy elszigetelt megfigyeléseket, jellegzetességeket gyűjtünk, s közben elfeledkezünk a műalkotásról, mint egészről”⁴⁹, de ez a buktató elkerülhető körültekintő óvatossággal. Inkább az egy helyben topogás, a stagnálás, a stíluselemzés elkerülése okoz bajt, pedig helyénvaló tanári irányítással érzékeny, finom megfigyelések tehetők.

Összefoglalóan még annyit: a példák nevelő ereje — s ez el nem hanyagolható — az elemzés folytán megsokszorozódik, a szövegtisztító nő, a stílust vizsgáló babramunka tekintélyt kap, az olvasás és meditálás ingere hódít, az úgynevezett stílus-szépségek iránti érzékenység magasabbra hág, és az eleven módszer ösztöne — remélhetőleg — majd később is virul bennük.

BARLA GYULA

Stilistische Analyse in den Grammatik-Stunden der Oberschule

In der aus theoretischem und praktischem Teil bestehenden Arbeit werden Ziel und Methode einer in den ungarischen Oberschulen nicht üblichen Stilanalyse behandelt. Der Analyse soll ein einleitendes, das Interesse der Schüler wachrufendes Gespräch vorangehen, dessen Aufgabe es ist, die Sprachbetrachtung der Schüler zu verändern. Dann kommen Stunden, in denen die Schüler — anhand der stilistischen Analyse nicht schwieriger Beispielsätze — die Begriffe und Funktion der Stilistik kennenlernen. Der nächste Schritt besteht darin, daß der Lehrer die traditionelle grammatische Analyse in die stilistische Sphäre hinüberwachsen läßt. Die Stufenfolge, auf die während des Unterrichts Wert zu legen ist, wird, durch Analyse von Beispielen unterschiedlicher Schwierigkeit illustriert, und so werden Wesen und Nutzen des Verfahrens bzw. der Methode klar.

GY. BARLA

⁴⁹ RENÉ WELLEK — AUSTIN WARREN: i. m. 269.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A Magyar Nyelvjárások Atlasza

(III. rész: 389—570. térkép. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvatlasz munkaközössége: BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, KÁZMÉR MIKLÓS, KERESZTES KÁLMÁN, LŐRINCZE LAJOS, VÉGH JÓZSEF. A munkálatok során közreműködtek: BALOGH LAJOS, FARKAS VILMOS, S. MEGGYES KLÁRA, SZÉPE GYÖRGY. A munkaközösség elnöke Bárczi Géza. Szerkesztette DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. — Budapest, 1973., Akadémiai Kiadó.)

Az országos magyar nyelvatlasz 1968-ban megjelent első, majd az 1970-ben kiadott második kötete után (ezekre lásd évkönyvünk ismertetését MNyj. XVI, 103—10; XVIII, 135—9) most újabb szép térképsorozattal gazdagodott nyelvföldrajzi kutatásunk. A forma, a tartalom, a kivitelezés a korábbi kötetekhez hasonlóan igényes. Az első, bevezető lapok ismertetik a kötet térképeinek betűrendes címszójegyzékét, a jelzések magyarázatát, a kutatópontok listáját hálózati jelzésük, illetőleg betűrendjük szerint, majd pedig üres térképlapra vetítve.

A kötet anyagának tematikáját ezúttal is a lapok kézbevétele és osztályozása árán tudhatjuk meg: hasznos segítség lenne, ha legalább a címszók jegyzékét mellékelnék a térképek sorrendjében is a gyorsabb áttekinthetőség kedvéért: ez bőven elférne ugyanazon az oldalon, ahol most a betűrendes lista található. Azt is sajnáljuk, hogy az első kötethez mellékelte nagyobb formátumú hegy- és vízrajzi térkép a kutatópontok valóságos helyzetének jelölésével a későbbi kötetekből elmaradt: az egyszer elkészült klisé birtokában ez nem okozna nehézséget, és igen hasznos volna.

A kötet címszavainak túlnyomó többsége most is a falusi életvitel kifejezéseit mutatja be. Nagyjából négy nagyobb fogalomkörbe sorolhatjuk be a térképeket. Először a táplálkozás legfontosabb szavait mutatja be a kötet mintegy ötven lapon: ide számítva a tejtermékeket, kenyérrrel kapcsolatos kifejezéseket, ételneveket, a disznóölés és -feldolgozás szókincsét stb. Húsz körül van a ruházatkodással kapcsolatos második szócsoport lapjainak száma. A harmadik tárgykör valamivel nagyobb mennyiségben a család és a rokonsági viszonyok fogalomkörét mutatja be. A negyedik, legbővebb szócsoport

az emberi test részeivel, az egészség—betegség, élettani működések, külső és belső tulajdonságok fogalomkörével foglalkozik. Látni való, hogy a mindennapi élet szempontjából ez a szóanyag központi jelentőségű: a létfenntartás legfontosabb kifejezéseit, leggyakoribb szavait tartalmazza.

Érdekes és elgondolkoztató már önmagában az is, hogy az egyes fogalomkörök szókinszének milyen eltérő a lexikális heterogenitása. A rokonságnevek például rendkívül tarka szóanyagot adnak, legtöbbször területileg is jól elkülöníthetően. Ezzel szemben a testrésznevek jóval egyszínűbbek, egységesebbek, aminek bizonyára megvan a nyelvtörténeti magyarázata. Vagy: a disznó testrésznevei, belszervei egységes elnevezésűek, viszont a disznóöléskor készített élelmiszerek — hurka, kolbász, sajt, gömböc, kocsonya stb. — igen változatosak. Valószínű, hogy ezekben, akárcsak a rokonságnevekben, a velünk együtt élő népek hatása mutatkozik meg. Az is feltűnő, hogy míg az élettani működést kifejező szavak — igék — lexikálisan kis szóródást mutatnak, addig a testi vagy lelki tulajdonságok megjelölésére feltűnően gazdag szókinszünk van: változatos, szemléletes, nem ritkán humort rejtő.

A címszók szófaji megoszlásában természetesen most is a főnevek száma dominál: a 182 lap közül 128 főnévi tartalmú fogalmat mutat. Aránylag sok viszont e kötetben az igék száma: 35. Nagy részük a legegyszerűbb cselekvéseket, életműködések fejezi ki: *csuklik, dadog, dalol, dobog (a szív), fűtyöl, hány, horkol, izzad, korog, köhög, köp, mosolyog, nevet, nyújtózkodik, pislog, tüsszög* stb. — A melléknevek száma 18; többségük valamilyen tulajdonságot jelöl: *falánk, fősvény, himlőhelyes, kócos, lúdtalpú, pisze, puffók, púpos, rekedt, sápadt, selyp* stb. — Határozószó van még egy: *hanyatt*.

Természetes, hogy a címszók túlnyomó többsége szóföldrajzi jellegű: a lexikális változatokat tudakolja elsősorban. Ilyen a 182 lapból 172. A fennmaradó tízből nyolc alaktani és kettő hangtani célú. Alaktaniak („morf.” jelzésűek: 391: *ebédel*, 420: *megörli*, 421: *megdohosodik*, 444: *kötény*, 478: *feleségem*, 479: *uram*, 486: *szoptatja*, 516: *csípője*; hangtaniak („fon.”): 443: *pendely*, 459: *pulóver*. — Ez utóbbiakról a címszóhoz fűzött legendából azt is megtudjuk, hogy eredetileg szóföldrajzi célúak voltak, csak a várt lexikális variáció valami oknál fogva nem derült ki, így lettek hangtani jellegűekké később.

Hangtani megfigyelésekre természetesen bő alkalmat nyújtanak a morfológiai és szóföldrajzi céllal közölt térképlapok is. Sőt: néhány „lex” jelzésű, szóföldrajzi célúnak minősített lap tulajdonképpen nem lexikális jellegű, mivel ilyen változatokat egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély mértékben mutat. Ilyenek a mostani kötetben például a 393: *vacsora*, 399: *leves*, 419: *korpa*, 426: *máj*, 437: *avas (szalonna)*, 439: *gyapjú*, 440: *vászon*, 449: *csizma*, 450: *bakancs*, 468: *legény*, 489: *konty*, 548: *izzad* stb.

Az egyes térképlapok fejrésze ebben a kötetben is tartalmazza a címszón és annak francia jelentésén kívül annak a kérdésnek a szövegét is, amely a kérdő-

ívben szerepelt. Néhány esetben a kérdőívhez képest megváltoztatták a szerkesztők a térkép címszavát: 403: *pirított kenyér* (a kérdőívben: *pirítós kenyér*) 412: *krumplinudli* (eh.: *angyalbögyörő*), 417: *forradás* (*a kenyéren*), (eh.: *gyürke*), 420: *megőrli* (eh.: *őrli*), 423: *vág* (*kenyeret*) (eh.: *kenyeret metsz*), 438: *pörzsöl* (eh.: *pörköl — disznót*), 459: *pulóver* (eh.: *kötött mellény*), 462: *mostoha* (eh.: *mostohaanya*), 501: *oldalborda* (eh.: *borda*), 552: *tüsszög* (eh.: *tüsszent*) stb. Mindezekben az a törekvés látszik, hogy a szerkesztők a köznyelvi, általánosabban használt, a fogalmat semlegesebb lexikai elemmel megjelenítő szavak irányában változtattak, ha ez szükségesnek látszott. Egy-két esetben már gyűjtés közben módosították vagy ellenőrzéskor változtatták meg a címszó aspektusát (*megőrli*, *tüsszög*).

Igen értékesek a hiteles nyelvi helyzet megismeréséhez azok a jegyzetek, amelyeket általános tájékoztatásként vagy kiegészítésként, mint a térképekről lemaradt adatokat kapunk. Rokonszenves vonás, és a munka iránti bizalmunkat növeli, hogy gyakran azt is jelzik: mit nem sikerült pontosan kideríteni gyűjtés közben, mit nem mutat a térkép.

A kötetben igen sok szép térképlapot találunk: olyanokat, amelyeken a nyelvatlasz klasszikus célját, a fogalom megnevezésére szolgáló változatos lexikai anyagot és hangtani árnyalatokat egyaránt tanulmányozhatjuk, ahol a variánsok területhez kötődése olyan tagolódást mutat, melyből a nyelvtudomány legkülönbözőbb kérdéseire vonható le tanulság. Szinte csak találomra sorolunk fel néhányat a nekünk legjobban tetsző szólapok közül: 389: *früstök*, 400: *pörkölt*, 401: *rántotta*, 402: *töltött káposzta*, 412: *krumplinudli*, 424: *súrol*, 425: *böllér*, 455: *gatyakorc*, 457: *mellény*, 467: *fiú*, 494: *szemüveg*, 522: *pattanás*, 523: *szemölcs*, 531: *fösvény*, 532: *himlőhelyes*, 534: *pufók*, 537: *kancsal*, 538: *pisze*, 540: *falánk*, 567: *csettint* (*az ujjával*) stb.

Szinte nincs egyetlen térképlap sem, amely a szemlélőben ne indítana el valamilyen gondolatsort, önkéntelen következtetést, magyarázatkeresést, esetleg meghökkenést. De éppen így van rendjén, ez mutatja, hogy az atlasz beváltja hivatását, mozgósít, további munkára sarkall. A *reggeli* (389) lapja például szinte tökéletes szemléltető anyaga lehetne a MTESz. *früstök* szócikkének: a nyelvemlékekből és a nyelvjárásokból eddig ismert adatok, alakváltozatok szinte teljes sora szerepel rajta, még sokkal gazdagabb hangtani változatossággal. Bennük nemcsak a németből és a hazai német nyelvjárásokból való származás ismérveit találhatjuk meg, hanem — a nyelvterület peremeiről való adatok tanúsága szerint — a szomszédos szláv nyelvjárásokból való átszivárgás nyomait is. A jegyzetekben sok érdekes adat található a szó jelentéstani árnyalataira, megoszlására is (a jugoszláviai Kórogyról közölt *együnk réggërre* kifejezés azonban alighanem félreértés következménye: a kérdés — „Hogyan mondják az első étkezést?” — az adatközlő talán úgy értelmezte: hogyan indítványozzák az étkezést).

A népi konyhamesterség közepébe visz bennünket a 410. és 411. térképlap,

amikor a levesbe való metélt és kockatészta neve után érdeklődik. A levesek és főtt tészták hazájában néprajzi—népnyelvi monográfia lenne szükséges a különböző fajtájú és formájú tésztaváltozatok számbavételéhez. A leves-tészták és főtt tészták nagy vágási változatossága arra a tételre támaszkodik, hogy ahány forma, annyi íz: ugyanabból a nyersanyagból is merőben eltérő zamatot hoz elő az eltérő metélés. A két térképlap adatainak tarkasága, a jegyzetekben bőven rajzó megszorítások, értelmezési eltérések arra engednek következtetni, hogy a tárgyi háttérben és a megnevezés tarkaságában is nagy keveredés van, amelyet a gyűjtők — nemigen lévén szakemberei a népi konyhamesterségnek — aligha tudhattak tisztázni: talán még a levestészta—főtt tészta fő kategóriák tökéletes elkülönítése sem mindig sikerült. Ez természetesen nem is egy általános nyelvatlasznak, hanem inkább egy speciális néprajzi atlasznak lenne a feladata.

Meglepő, hogy a 394: *falat* térképlapján milyen szépen elkülönülnek a *falat* és a *harapás* előfordulási területei. A *harapás* elterjedt a nyelvterület egész északi és északkeleti vidékein, középen pedig, a Duna—Tisza közén „lecsüng” a Szolnok megyei Vezsenyig. Etimológiájából tudjuk, hogy az étkezéssel kapcsolatos jelentése másodlagos: eredetibb értelme ’avar, lehullott gally-törmelék’ lehetett. Úgy látszik, e korábbi jelentés tájszójellegű volt, és az északi, északkeleti országrészek hegyes vidékein volt járatos. A *harapás* későbbi kialakulását támogatja a *falat*-hoz képest a szó képzője is (igaz, előbukkan egy-egy *harapat* adat is, de ez még ritkább, mint a nyilvánvalóan későbbi *falás* és *falat* mellett).

Az *ebédel* (391) térképlapja nemcsak azt a tanulságot kínálja, ami morfológiai jellegéből következik: az *ebédel* és *ebédez* területi megoszlását. A csaknem fél évezreddel fiatalabb *ebédez* (vö. MTESz. *ebéd* c. a.) csak a Dunántúlon él, és szinte seholsem kizárólagos változatként, hanem mintegy újabbkori belső szupersztrátumként. A lap színes hangtani változatossága mellett még arra utalnánk, hogy néhány déli — dunántúli, jugoszláviai és romániai — kutatóponton ma is eleven a szónak az átvett szláv elem jelentésével rokon ’reggelizik’ értelme is. Helyes, hogy erre a szemantikai mozzanatra az alaktani célzottság ellenére is utal a térkép legalább jegyzetben. — Itt jegyezzük meg, hogy ennek a szónak az adatai teljes kutatóponthálózattal szerepelnek, s ennek megfelelően a térképlap a szokásosnak kétszerese. Ezen kívül a kötetben csak két hasonló található: az 520: *gerince* (ezt eredetileg hangtaninak tervezték, ellenőrzéskor alakították át szóföldrajzivá) és az 567: *csettint* (*az ujjával*).

A 467: *fiú* ’garçon’ lapja nemcsak a *fiú*; *gyerek*; *legényke* stb. szép területi megoszlását mutatja, hanem azáltal, hogy az ilyen értelmű *inas* előfordulását kizárólag a szlovákkal érintkező északi részekre lokalizálja, döntően beleszól abba is, melyik szláv nyelvet tekinthetjük az *inas* szó közvetlen átadójának.

A *pisze* szótérképe (538) oly gazdag variációt mutat, hogy szinte csábítana az elemzésre. De csak arra utalunk, milyen termékeny lenne ennek a lapnak

és az atlasz második kötetében található *kese* (*disznó*) lapjának (352) összehasonlítása abból a szemszögből: hogyan viszi át a nép az emberen megfigyelt sajátság nevét környezetének megfelelő objektumaira (vö. MNyj. XVIII, 137—8).

Tiszteletre méltó bátorsága a szerkesztőknek, hogy sehol sem hallgatják el a gyűjtés esetleges hiányosságait, a dologi háttér nem ismeréséből eredő vagy nem kellően tisztázott jelentéstani problémákat. Ilyen jegyzeteket találunk például a 417: *forradás* (*a kenyéren*), a 421: *megdohosodik*, 431: *abált szalonma* stb.

Összegezve elmondhatjuk: atlaszunk harmadik kötete rendkívül fontos szóanyagot dolgoz fel a maga immár jól bevált, kipróbált módszerével. Újabb adatok gazdag tárházát nyitja meg a legkülönbözőbb célú nyelvészeti kutatások előtt. Reméljük, hogy a még hátralevő térképlapok, valamint a nagyon várt módszertani kötet is rövidesen kezünkben lesz.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

IMRE SAMU, *Felsőőri tájszótár*. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó, 174 l.

Nemrég jelent meg a szerző nyelvtani monográfiája szülővárosának, Felsőőrnek nyelvéről a Nyelvtudományi Értekezések 72. számaként (ismertetések: SEBESTYÉN: MNyj. XVIII. 149—52 és KÁLMÁN: NyK. LXXIII. 445—8). Örvendetesen gyorsan követte ezt a munkát a most ismertetendő tájszótár. Ez a „műfaj” még kevésbé ismeretes nálunk. A századfordulón sorozatosan megjelenő nyelvjárási monográfiák közültek ugyan néha viszonylag terjedelmes tájszójegyzéket, de terjedelmük a 30—40 lapot csak akkor érte el, ha egy nagyobb (10—12 faluból álló) tájegység tájszó anyagát közölték.

CSÚRY BÁLINT Szamosháti Szótára óta (1936) folytatódtak ugyan a tájszóközlések, de csak folyóiratokban, gyakran folytatásokban. A hangsúly a teljes nyelvjárási szótárra került (KISS-KERESZTES, Ormánysági szótár 1952, BÁLINT, Szegedi Szótár 1957). Az kétségtelen, hogy több információt, teljesebb képet adnak ezek a szótárak a tájszójegyzékeknél, de egy ilyen szótár rendszerint több évtized munkája, és így alig várható, hogy sok jelenjék meg belőlük. Mivel azonban nincs remény arra, hogy a közeli jövőben Felsőőrrel is készüljön hasonló méretű szótár, így nagyon szerencsés gondolat volt a szerzőtől, hogy tervszerűen összegyűjtötte, majd kiegészítette a feljegyzéseiben előforduló tájszóanyagot. Ugyanolyan elvek szerint járt el, mint a most készülő ÚjMTsz. (Vö. évkönyvünk 15—27).

Az előszót és rövidítésjegyzéket (7—19) a mintegy 3500—4000 körüli tájszó követi. Szerencsénkre a szerző — aki maga is Felsőőrön született és ma is beszéli a nyelvjárást —, elég szélesre vonta meg a tájszavak határát. A felsőőri nyelvjárás ugyanis egy bizonyos fokig *l*-ező, de számos *j*-ző alak is van benne,

gyakran *i-ző*, de nem következetesen, *ő-zése* is csak mérsékelt, így tehát gyakorlatilag minden *l-ező*, minden *i-ző* és *ő-ző* alak bekerült a szótárba. A német jövevényszavakban kissé tartózkodó a szerző, de csak helyeselni tudom eljárását, mert a felsőőri nyelvsziget már régóta kétnyelvű és „nyílt” a német felé, tehát bárki, bármikor keverhet annyi német szót a beszédbe, amennyit csak akar, a hallgatóság úgyis megérti.

Azt is helyeslem, hogy olyan szavakat is bevesz szótárába, amelyek alakjukban azonosak a köznyelvvél, de ragozásukban feltűnően eltérnek.

Az előszóban leírja szótárának keletkezési körülményeit, jellemzi a felsőőri nyelvjárást és bemutatja a szócikkek felépítését.

A szócikkek igen tanulságosak, és az ún. hangtani „tendenciák” csődjét jelentik, mert számos jelenségre megtaláljuk az ellenpéldákat is, ha a köznyelvvél hasonlítjuk össze. A magánhangzók egy része zártabb (régiesebb) a köznyelvnél, pl. *durung*, *dzsunyik* (gyónik), *maskura*, *sörkü* (serke), *szoft*, *szoppány*, *topluo*, *tora* (taraj), *torruo*, *vijosz*, *zuzmora*. Máskor tovább ment a köznyelvnél a nyíltabbá válásban: *goboncos*, *hadvas* (hódvas, vö. Hadpatak, a Tisza máramarosi mellékfolyója; a *hód* állatnév régi adataiban rövid a magánhangzó), *harog*, *kaszaruo*, *mohár* (muhar), *marzsa*, *mast*, *matuola*, *mëksölled*, *podvás*, *safüör*, *spandza*, *söpped*, *haszit* (uszít).

Ugyancsak gyakran feloldja a szókezdő mássalhangzótorlódást: *durusza*, *firis*, *kurumpi*, *kovárti*, *përiës*, *puruszli*, pedig egyébként a nyelvjárás (talán újabban?) jól megtűri: *stráng*, *kriëgli*, *kráhëlli*, *krisztirëz*. A hiátustöltő helyenként más, mint a köznyelvben: *ëjis* (éves), *füölis* (fövés), *mëkszöjet*, *piharc*, *sijás-rijás*, máskor kettőshangzóvá olvad össze a két találkozó magánhangzó, és így a szótagszám csökken: *iëd*, *hüökk*, *hüöl*, *hüös*, *iërce*, *miënk*, *siët*, *süög*, *üög*.

Jellemző a nyelvjárástra összetett szavakban a szóhatáron a magánhangzó kiesése: *komasszony*, *konyhajtó*, *konyhablak*, *tanituor*, *uccajtuo*. Bőven van példa a hasonulásra: *dahodzs* (dehogy), *henëm*, *kalandáriom*, *kálvonyista*, *mëndërgüös* *mënkü*, *ödben*, *ötkün*; *jesemmed* (elsenyved), *uállás* (alvás). De vannak meglepő elhasonulások is, mint: *patlan* (paplan; másutt van *paklan* alak is), *rasponya* (naspolya), *tiërbetül*, *törgel* (tördel).

Nagyon érdekesek az azonos töből, de a köznyelvitől eltérő képzővel, kötőhangzóval vagy képző nélkül alakult szavak: *börçök* (bérc), *csinguol* (csimpaszkodik), *danaj* (dal), *döröngöz* (dörömböl), *jebujás* (bujócska), *fëduzza ez orrát* (duzzog), *fizetik* (fizetés), *gëräblälädik*, *dzsuobil*, *gyöttöl* (gyötör), *kimül* (kímél), *langál* (lángol), *lëfarag* (farol), *likogat* (lyuggat), *öregëszik*, *üröget* (üritget). Két szótagúak a nyelvjárásban a köznyelvi *-ng* végű igék, mint *dunog*, *rönög*, *zönög*. Néhány különös raghasználat: *füjjente* (fűként), *hazul* (hazulról; régies alak), Egy-két egyéb ragozási és tótani különösség: *hiëb* (padlás), *hiëba* (iness.), *hetfën* (hétfő és hétfőn), *diluta* (délután fn.).

Helyenként ablaut-szerű jelenségekkel is találkozunk, vagyis magánhangzó-váltakozásokkal azonos tő más-más alakjában: *tisztëlendüü*, de *tisztül* (tisz-

tel), *dunog*, de *donguo*, *ihen* ~ *ehës*, *íz* ~ *juüüzü*. Egyetlen haplológiát (egyszerejtést) találtam: *ápítus* (<*ápëtitus*) 'étvágy'. Népetimológiának (vagy tréfás szófacsarásnak) tűnik az *abrakul* (elver) az ugyancsak élő *abrikutl* mellett.

Rendkívül szabadon bánik a nyelvjárás a tulajdonnevekkel: *Fáblán* (Fábián), *Kozmor* (Kázmér), *Ězsbán* (Osbán), *Ězsvát* (Osvát, a szerző szerint Oswald), *Pongorác*, *Iskó* (Siskó), *Szanulok* (Szalónak), *Szamar-ton* (Szentmárton), *Bukics* (Vukics), *Bájsz* (Weiss). Érdekes labiális névikerítésből vagy diszsimulációból (?) származik a *Puzsi* (Zsuzsi). Ugyancsak figyelemre méltó a szláv eredetű *Strém* patak *Ösztörmen* alakja, pedig hangtanilag valóban jól megfelel neki, akárcsak a belgiumi folyó flamand *Schelde* és vallon *Escault* neve. A *Tüskevár* széleskörűen ismeretes Vasban, Zalában és Somogyban is falurész nevéként.

A nyelvjárás *ë-ző* ugyan, de akadnak szép számmal *ö-ző* alakok is, nemcsak *ë-ző*, hanem *e-ző* alakok megfelelőiként is, pl. *főj* 'fej (ige)', *fejkesz-könyűö*, *hőböög*, *lőjt*, *möddi* (meddő). A hangrend is más néhol, mint a köznyelvben: *dërikebb*, *firjijek*, *gelegënye*, *dumuckul*.

Jelentéstani szempontból érdekes tájszavak pl.: *híg* (laza), *lëhajt* (villanyt elolt), *mëgiramodik* (megrándul), *reminkëdik* (rimánkodik), *siërelem* (sérv), *tívelëdëtt* (örült), *vajda* (mezőőr), *fëloagul* (felbízta; én Óriszigetről *fëloaz* alakban ismerem azonos jelentésben). Feltétlenül német tükörszónak kell tekintenünk a következőket: *mëgissza magát* (megfullad, vö. ném. ertrinken), *toll* (rugó, vö. ném. Feder). A *láz* talán a *váz*-nak olyan változata, mint a *lép*-nek a *vép*, a *vápá*-nak a *lápa*. A *hujcsa* (hinta) a német nyelvjárási *Hutsche* valamelyik alakváltozatából származhat, a *máláf* (mafla) a *Maulaffe* szóból, a *kilajdul* (kifárad) szónak meg talán van köze a német *leiden* igéhez.

Számos kevésbé ismert tájszót közöl a fentiek némelyikén kívül is: *dërze* (reszelő, gyalu), *diëzsën* (bödön), *jetohad* (eldugul), *fiëforsoguos* (féloldalas), *herkiël* (csúnyán vág), *hidul* (szántás közben az állatot vezeti), *kámpol* (gúnyol), *lábánszároz* (kiszáradt fa), *lüörinc* (szitakötő), *lufikuo* (rigó), *püösting* (moha), *poncsos* (vemhes) stb. A *kimar* (erőszakkal elragad) szót a debreceni diáknyelvből ismerem más igekötővel, de azonos jelentésben: *ëlmär*. Igen gazdag a nyelvjárás kifejező hangutánzó szavakban: *burukkul* (turbékol), *fëduccsul* (felöklel), *hoppicál* (biceg), *pücsörög* (pityereg), *pücsmöget* (fitymál), *pükkenüöség* (hőség), *szëszërég* (panaszkodik), *zalámpul* (csavarog), *zunog* (mélyen zümmög).

Érdekes, hogy a csángóhoz hasonlóan számos nyelvújítási szót, jövevényt is „saját nyelvújítással” fejez ki, vagy régebbi jövevényt használ: *dara* (vö. budapesti és debreceni *gríz*), *feketëpërnye* (áfonya), *gyerëkruha* (pelenka), *huzómuzsika* (harmonika), *írókő* (palavessző), *telikípüö* (pufók), *terëget* (gesztikulál), *vastagborsuo* (babfőzelék), *vínsütt* (nem frissen sült), *vínszuoma* (régiszalma).

Ez a szemelgetés is megmutatja, hogy hangtani, alaktani, jelentéstani

és szókincsbeli „csemegéket” egyaránt kínál ez a — sajnos most már erősen asszimilálódó — nyelvshiget.

Néhány apró megjegyzésem van csak az egyébként mintaszerűen meg szerkesztett tájszótárhoz:

A *bevág* szócikk példamondatában nem értem az *erekk* szót. A *csap* szócikkében pedig az *e* kívánna magyarázatot. A *mennykő* c. a. van egy *szít-harsogat* ige, amelyet nem találunk a szójegyzékben, a *harsogat* jelentése sem illik ide.

A *süögel* alak meglepő, de nem látszik hibásnak, mert a példamondatban is így szerepel. Az ember inkább **süögül* alakot várna, de minden nyelvjárás tartogat meglepetéseket.

IMRE SAMU könyve értékes nyeresége nyelvjárasi irodalmunknak, és jól egészíti ki ugyanezen városka nyelvjárasi monográfiáját, mintegy gazdag illusztrációs anyag a hangtani és alaktani leíráshoz.

KÁLMÁN BÉLA

TEISZLER PÁL: **A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszere.** Bukarest, 1973. Kriterion Könyvkiadó, 199 l.

Azokból a beszámolókból, amelyek a romániai magyar nyelvtudomány-nak, illetőleg nyelvjáraskutatásnak a második világháború utáni fejlődéséről és mai helyzetéről szólnak (vö. pl. MÁRTON GYULA: MNy. LV, 8—16; Uő.: NyIrK. XIII, 205—21; Uő: Korunk Évkönyv 1973. 173—93) mindnyájunk számára világos, hogy a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi intézetében évtizedek óta rendkívül intenzív, jól átgondolt, tervszerű dialektológiai kutatás folyik. A hatalmas mennyiségű adatanyag azonban — sajnálatos módon — nagyrészt kéziratban maradt, nem kerülhetett be a tudományos vérkeringésbe. „Ha térképre vetítenők nyelvjárásaink tanulmányozásának második világháború végi és mai helyzetét — írja Márton Gyula a Korunk Évkönyv említett számában — megnyugvással szemlélhetnők, hogy az akkori nagy fehér foltok teljesen eltűntek. Persze ezúttal azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a kész munkák (atlaszok, monográfiák, szójegyzékek stb.) kiadása terén még fennálló nagy lemaradás behozása a feltétele annak, hogy mindazok az eredmények, amelyeket fáradságos munkával, nagy áldozatkészséggel elértünk, a tudományos élet vérkeringésébe valóban bekerüljenek. Mert a lemaradás ezen a téren nagy!”

Az utóbbi években a romániai magyar nyelvészeti könyvkiadás öröndetes fejlődésnek indult. És — miközben még mindig fájdalmasan nélkülözzük a kéziratban heverő nyelvjárasi atlaszokat, amelyeket nem tudunk szembesíteni a nagy magyar nyelvatlasz megjelenő köteteivel — örömmel tapasztaljuk, hogy a megjelenő kiadványokban a kolozsvári nyelvészeti műhely egyre sokszínűbb

munkássága tükröződik. Teiszler Pál könyve a nyelvjárási hangtani monográfia itthon is hiányzó műfajában ér el rendkívül figyelemre méltó eredményeket.

Ha úgy tekintjük, hogy az erdélyi magyar nyelvjáráskutató iskola első korszakát Csűry Bálint és Szabó T. Attila munkássága jelenti a század harmincas éveiben, akkor második generációnak a Márton Gyula, Gálffy Mózes, Nagy Jenő és kortársaik együttese tekinthető. Eszerint Teiszler Pál, aki Márton Gyula tanítványai közül való, ennek az iskolának már harmadik nemzedékéhez sorolható, mindazokkal az erényekkel, ami az elődökre is jellemző volt: rendkívül intenzív terepmunka, egyidejű követése a magyarországi és a külföldi — német, francia, román, majd szovjet és amerikai — szakirodalomnak. (Vö. SZABÓ T. A.: MNépn. III, 305—13; MÁRTON GY.: Korunk Évkönyv i.h.)

Teiszler Pál már hosszú idő óta foglalkozik a Nagyvárad környéki nyelvjárással: 1957-ben már egy tájnyelvi atlasz gyűjtését is elkezdte erről a vidékről (vö. NyIrK. VI, 165). A terület nyelvét anyanyelvjárásaként beszéli, így minden biztosítékunk megvan rá, hogy személyében a legalkalmasabb kutató nyúl a témához. A nyelvjárás különböző jelenségeivel már korábban is számos tanulmányban foglalkozott.

Egy nyelvjárás hangrendszerének fonológiai, fonetikai leírása önmagában sem könnyű feladat. Ebben az esetben még tovább nehezíti a munkát az a tény, hogy a vizsgált terület nyelve nem zavartalanul fejlődő magyar nyelvjárás, hanem elmagyarosodott svábok, interferenciákkal tarkított, sokféle hatást mutató, heterogén magyar nyelvjárása. A fonológiai leírásban a szerző — mint előszavában mondja — egyrészt a magyar nyelvtudományi hagyományokat, a prágai fonológiai iskolának a romanisztikában kialakult elméletét és gyakorlatát követte, de hasznosította az amerikai deskriptivisták disztribucionális módszerét és a statisztikát is.

A módszerrel egyébként külön önálló fejezet foglalkozik (7—27). Ezt nemcsak az indokolja, hogy az ilyen típusú modern monográfia eljárás módjai nem egyöntetűek, hanem az is, hogy a munka doktori disszertációként készült 1969-ben, és ebben a műfajban nagy figyelem esik a kutatási eljárások részletezésére és indoklására.

Az anyaggyűjtés módszeréről megtudjuk, hogy a 2572 magánhangzó fonémát tartalmazó kérdőívet 16, egymással földrajzilag összefüggő, Nagyvárad környéki, szatmári faluban, összesen 82 adatközlőtől kérdezte ki a szerző. A hangárnyalatok feljegyzésében impresszionista eljárást követett, de hogy a kérdőíves szituáció esetleges torzításait elkerülje, külön magnetofonos felvételeket is készített, és azok anyagát is figyelembe vette.

A feldolgozás módszeréről ezt írja: a leírásnak „fel kell ölelnie a fonéma-rendszer, a fonémaállomány, a fonémagyakorlás és disztribúció, a fonémák változatos realizációs rendszere fonetikai és fonológiai leírását, megfelelő anyag és kísérleti eszközök birtokában a szuprasegmentális elemek rendszerének bemutatását.” (23). Fő feladatának a fonémaállomány leírását tekinti: végig-

megy a nyelvjárás magánhangzó rendszerén, bizonyítja a vizsgált elem fonéma voltát a szokásos kommutációs próbákkal, majd anyagának elemzésével bemutatja a fonéma megterhelésének arányait, illetőleg a fonéma vátozatainak rendszerét és az egyes változatok jelentkezésének nyelvi és nyelven kívüli okait, feltételeit és körülményeit.

Azt gondolhatnánk, hogy a nyelvjárás fonémarendszerének felvázolása, illetőleg az egyes fonémák relevanciájának — releváns jegyei összességének — felmérése viszonylag egyszerű feladat, különösen akkor, ha a fonémarendszer a köznyelvvél egyező. Az egyes fonémák elemzésekor ezt a részt igyekezett leg-rövidebbre fogni Teiszler Pál is: a szokásos kommutációs próbákat eredeti értekezéséből a rövidítés során nagyrészt elhagyta, és csak a fonéma-szemben-állások bemutatásával érzékelteti a releváns jegyeket. Csak alkalmanként tér ki arra az érdekes kérdésre, amikor a szóban forgó jegy a szófónológiában nem releváns, csak a morfonológiában (55), vagy más kérdésre. A fonéma tartalmának a releváns jegyekben való meghatározása igen fontos a beszéd konkrét hangjainak besorolása szempontjából is: hiszen ezen múlik, hogy egy sajátosan árnyalt hang mely fonéma realizációja.

Így például egyetértünk a szerzővel az *i* : *i* fonémák elkülönítésében, noha oppozíciójuk nem bizonyítható egyértelműen (63—4). Nem csekély nehézséget rejt az *ő* bizonyos változatainak elhelyezése az *ő* vagy *õ* fonéma állományában (73). Probléma a felső nyelvállású hosszú fonémák relevanciájának meghatározása, valamint az *al*, *el* köznyelvi fonémakapcsolatok helyén ejtett hosszú *ā*, *ē* megítélése, főleg ha az *oj*, *øj* kapcsolatok helyén jelentkező hosszabb magánhangzókkal összefüggésben gondolkodunk. Úgy látszik, ezek a magyar fonémarendszernek olyan kérdései, amelyek további vizsgálatot igényelnek.

Nemcsak nyelvjárási, hanem köznyelvi szakirodalmunkban is újszerű az a gondos mérlegelés, ahogyan Teiszler Pál az egyes fonémák releváns jegyeit mérlegeli, megmutatva, melyik milyen súllyal esik latba a többi fonémától való elkülönítéskor, melyik hajlamos a neutralizációra stb.

Az egyes fonémák vizsgálatán belül a második fő szempontja szerzőnknek a „fonémaváltozások” bemutatása. Ezt a szakkifejezést nem tartjuk szerencsésnek. Gyakorlatilag azt vizsgálja, hogy az egyes fonémák a nyelvjárásban milyen más fonémák rovására mutatnak többletet vagy hiányt, tehát milyen a terhelésük. Igaz, ez a terhelési eltérés mindig valamilyen más fonémával való szembenállás felmutatásával válik megfoghatóvá és mérhetővé — de akkor ezt kellene mondani. A „változás” szakszó a magyar nyelvészeti irodalomban elsősorban a szabad variánsok tetszőleges előfordulását jelenti, így már lefoglalt szakkifejezés. A módszertani fejezetben Teiszler Pál is a fonéma *megterheltségéről* beszél (25), és így nevezi Imre Samu is „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című átfogó munkájában (amelyet szerzőnk nyilván azért nem említ, mert kéziratának elkészülte után jelent meg).

Tudjuk, hogy a magyar nyelvjárásoknak egyik leginkább jellemző saját-

sága a fonémák terhelés-eltolódása a köznyelvhez képest. Ugyanakkor az is igaz, hogy két nyelvjárás a fonémák statisztikailag egyező terhelése ellenére is nagy eltéréseket mutathat, mivel a fonématöbblet vagy -hiány más morféma-állományban mutatkozik. Pontos képet tehát csak akkor kaphatunk, ha a terhelési eltéréseket morfémaákhoz kötöttségükben mutatjuk be. Ezért helyeseljük, hogy Teiszler Pál is ezt teszi az esetek többségében, annak ellenére, hogy leírása egyébként a szinkron rendszerre koncentrált.

A terhelési eltérések másik csoportja a hangkörnyezet szerint mutatkozik. Ezt a hagyományos felfogás asszociatív jelenségnek minősíti. Teiszler Pál „pozicionális kötöttségről” s ennek megfelelően a disztribúció pozicionális befolyásoltságáról szól. Eljárását helyeseljük, és úgy véljük, célszerű lenne a fonéma szembenállások esetében pozicionális terhelési eltérésekről beszélni, a realizációs folyamatok tagolásakor pedig alkalmazhatnánk az asszociatív befolyásolt realizáció megkülönböztetést. Így a szakkifejezésekben is tükrözhetnének a fonémikus szembenállásokat és a fonéma körén belül maradó realizációs eltéréseket.

Érdeme a könyvnek az is, hogy a terhelések eltéréseinek elemzésekor tekintettel van az adott fonéma köznyelvi statisztikai arányaira, ezzel szembe-síti a vizsgált nyelvjárásbeli terhelést már az egyes fonémák vizsgálata során is, nemcsak a végső, kifejezetten ilyen célú fejezetben. Esetenként arra is kitér, hogy milyen terhelési különbségek mutatkoznak a nyelvjárás kérdőíves módszerrel, illetőleg magnetofonnal gyűjtött anyaga között. Értékes kommentárokat találunk sokszor a nyelvhasználatot befolyásoló extralingvisztikai tényezőkről is: például arról, hogyan befolyásolja az eltérő fonémikus változatok közötti választást a beszélők nyelvi tudatossága, a köznyelvhez igazodás törekvése vagy a svábos artikuláció-bázis maradványainak interferenciája.

Az egyes fonémák vizsgálatának harmadik fő szempontja a realizáció kérdése, vagyis az egy fonéma körébe tartozó hangszínárnyalatok számbavétele. Ez közvetlenül összefügg a fonéma releváns jegyeinek megállapításával, a tartalmi jegyek meghatározásával — talán célszerűbb lett volna közvetlenül az után tárgyalni. A változatokat a szerző a fonéma releváns jegyeihez közelebb eső típusoktól elindulva veszi számba. És bár hangoztatja, hogy eszköz-fonetikai méréseket nem alkalmazott az árnyalatok elkülönítésekor, a gazdag változatosság néhol tucatnyi változatot mutat. Ez mindenesetre rendkívül kifinomult hallást, nagy gyakorlatot feltételez még akkor is, ha figyelembe vesszük az impresszionista feljegyzésmódot, s az ebből következő hapaxokat. Sajnos, a nyomdatechnika nem mindig volt képes követni a jelölési finomságokat: számos esetben nem egy betűtessen levő betűrajzú, hanem összeillesztett mellékjeles betű vált szükségessé, és ebből eredően gyakori az elcsúszott vagy letört, nyomás közben elmozdult jelkombináció.

A realizációk egyenkénti számbavétele, fonetikai jellemzése, előfordulási körülményeiknek környezettől, beszédhelyzettől, nyelvi tudatosságtól, társa-

dalmi körülményektől függő előfordulása olyan színes és érdekes szinte minden esetben, hogy ezeket az elemzéseket a tanulmány legkitűnőbb részleteinek érezzük. Hatalmas munkát igényelt már e változatok statisztikai arányainak kiszámítása és egymással való összevetése is: ezt nemcsak összesítve tárja elének a szerző, hanem — ha a vizsgált községek közt e téren eltérések mutatkoznak — községek szerinti bontásban is. A realizációk megoszlását, disztribúcióját mindenütt követi még egy mozzanat: a változatok „lecsökkentése”, vagyis redukciója, annak bemutatása, mely változat melyik másikból ágazik el, s hogyan vezethető vissza arra, rajta keresztül a fonéma fő változatára.

A tanulmány a nyelvjaras 14 magánhangzó fonémájának egyenkénti vizsgálata után rendszertani összefoglalást ad (134—60). Ebben a nyelvjárásra jellemző sajátságok rendszerezésén túl a köznyelvhez mérés alapján sok értékes általános megfigyelést is találunk. A korrelációk rendszerét Laziczus és Pilch felfogására építve vázolja fel. A nyelvjárás és a köznyelv fonémáinak szembenállásait ábrákkal teszi világossá. Különösen érdekes e fejezetben is a változatok különféle fajtáinak típusokba csoportosítása, és e típusok kölcsönviszonyainak vizsgálata: mely típusok járnak együtt, melyek hogyan befolyásolják a nyelvjárás akusztikai összhatását stb.

Már az összefoglaló fejezetben teljes statisztikai táblázatokat kapunk arról is, hogy a magánhangzók megterheltségi adatai milyen eltéréseket mutatnak a kérdőíves, illetőleg példamondatos gyűjtésben az öt ilyen célra kiválasztott helységben: Mezőfény, Mezőpetri, Kaplony, Nagykaroly és Erdőd nyelvjárásában. A dolgozat előszavának problémafelvetéséhez kanyarodik vissza e fejezetnek az a része, amely a sváb és magyar fonológiai rendszer keveredésének általános sajátságait vizsgálja.

A könyv utolsó fejezete adattár formájában statisztikai táblázatokat ad, közli a hangtani kérdőív címszavait, szemelvényt közöl a magnetofonos szövegfelvételekből. A rövidítések és irodalomjegyzék után román és német nyelvű összefoglalást kapunk.

Teiszler Pál könyve nagy nyeresége nyelvjáráskutatásunknak. Újszerű, bátor, friss szemléletű írás, amely ha helyenként vitát csíhol is majd, első fecskéje a modern magyar nyelvjárás hangtani monográfiának.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményben. Közreadja SCHRAM FERENC. Budapest, 1973, 185 l. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 132. sz.

Történeti helynévanyagunk tekintélyes része csak levéltárakban található, más, jelentős része az okmánytárakban szétszórva, és csak viszonylag csekély része (bár ezek száma is sok ezerre rúg) található meg megyék és községek

szerint csoportosítva. A helységnevek jelentékeny része (főleg a XV. századból) CSÁNKI nélkülözhetetlen kötetében, az Árpád-kor anyaga szinte teljes egészében 15 vármegyére GYÖRFFY GYÖRGY nagyszerű sorozatának I. kötetében (már több, mint egy évtizede várjuk a folytatást!) jelent meg. Egyes vidékek (Gyergyó, Kalotaszeg, Marosszék) történeti anyagát SZABÓ T. ATTILA és KELEMEN LAJOS feldolgozásában ismerjük. Az egri, a baktalórántházi járás és a nemrég megjelent Somogy megye a ma élő helynevek mellett figyelembe vette PESTY FRIGYES kéziratot gyűjteményét és a kataszteri térképek adatait. Elég hiányosak azonban ismereteink a XVI—XIX. századi határrésznevekre vonatkozólag.

Ezért kell örömmel üdvözlönnünk Schram Ferenc értékes adatközlését, amely az egész történelmi Magyarország 1327 községéből közöl mintegy 14 ezer helynevet. Első adata 1492-ből való, az utolsó az 1820 körüli évekből, de zömük a címben jelzett 16—18. századból. Éppen ezért érthető, hogy a közölt helynevek elsősorban a töröktől meg nem szállt területről származnak, főleg Abaúj, Bereg, Gömör, Máramaros, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Trencsén és Zemplén megyéből.

A megyék határai közül sok volt az állandó, évszázadokig változatlan, de akad számos ingatag határ, különösen az alföldi részeken. Így nem csodálható, hogy az egyes községek megyébe való beosztása nem következetes. Az mindenképpen helyes, hogy nem a mai megyebeosztást követi, mert ez nagyon sokban tér el a sok évszázados határoktól.

Érdekes, hogy tucatjával fordul elő olyan községnév, amely a helységnév-tárakban ismeretlen, pl. *Gyanda* (Abaúj m.), *Ságod* (Bács m.; megtalálható CSÁNKINÁL, II, 207), *Roglatica* (uo.), *Vörsönd* (Baranya m.; azonos a mai *Versend* községgel, Mohácsról nyugatra), *Bartháza*, *Nagybresztó*, *Nagyloho* (Bereg m.), *Eperjes* (Békés m.), *Szentjakab*, *Szil* (Bihar m.) stb. Néhál azonban (l. *Ságod*, *Vörsönd*) némi utánjárással azonosítani lehetett volna néhány helységet, pl. *Szemő* (Komárom m.) csak *Szímő*-vel lehet azonos, *Oberlosdorff* (Sopron m.) pedig *Felsőlászló*-val (ném. Oberloisdorf). *Szerdahely* (uo.) valahol *Pimnye* környékén lehetett, mert a határnevek közt van *Csapody ut mellett*, *Lossy ut mellet*, *Sarlodi utra Deöleő*, *Szeplaki ut mellet*, és innen visz út *Csapod*, *Nagylózs*, *Sarród* és *Fertőszéplak* felé. Remélhető, hogy a hasonló községnevek a vármegyei és járási jelenkori helynévsorozatokban majd valamilyen formában felbukkannak, mint ahogy az eddig megjelent zalai és somogyi kötet is gyakran nagy segítséget nyújt elpusztult középkori települések lokalizálásában.

Mivel XVI—XVII. századi helyneveink óriási többsége kiadatlan, Schram Ferenc vállalkozása hézagpótló, és nagy nyeresége helyneveinkre vonatkozó történeti forráskiadványainknak.

KÁLMÁN BÉLA

(Megjelent Somogy megye Tanácsának támogatásával. VÁRKONYI IMRE és KIRÁLY LAJOS vezetésével gyűjtötték a Somogy megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: VÉGH JÓZSEF. Közzétette: BALOGH LAJOS, HAJDÚ MIHÁLY, HOSSZÚ FERENC, KIRÁLY LAJOS, MARKÓ IMRE LEHEL, ÖRDÖG FERENC, PESTI JÁNOS, SZABÓ JÓZSEF, SZABÓ LÁSZLÓ. — Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó. 1174 l.)

Tíz évvel a Zala megye földrajzi neveit közlétező kötet megjelenése után jóleső örömmel vesszük kezünkbe a vele szomszédos Somogy megye impozáns méretű helynévgyűjteményét. Annak idején, a zalai mű sikerét látva, a hazai és külföldi kritika egyöntetű elismerését olvasva azt reméltük, hogy megyeink gyors egymásutánban követik majd a szép példát. Erre bátorította az illetekéseket az a minisztertanácsi körlevél is, amely hasonló kezdeményezések erkölcsi és szervezési támogatását kérte. De látnunk kell: lehetőségeink nem kimeríthetetlenek. Amilyen nagy jelentőségű és sürgős az országos gyűjtés, olyan nagyok a nehézségek is. A nyelvész szakemberek száma kicsi, ezért nem szakemberekből álló önkéntes vállalkozókat kell toborozni a helyszíni munkák elvégzésére. A sokszor nagyon is eltérő képzettségű gyűjtőket elméleti és gyakorlati szempontból is fel kell készíteni feladatukra. Ki kell dolgozni a munkálatok tudományos tervét, elő kell készíteni a nevek lokalizálásához szükséges térképáázlatokat, számba kell venni a legfontosabb történeti névanyagot, megszervezni a terepmunkát, ellenőrizni ennek alaposságát, pótolni hiányait, kiegyenlíteni színvonalbeli eltéréseit stb. És ha mindez már megvan, megkeresni a kiadás lehetőségeit — ami ilyen nagyarányú, egész megyére kiterjedő gyűjtés esetén pénzügyileg sem könnyű feladat —, hozzálátni a sokszor heterogén anyag megszerkesztéséhez, elkészíteni a használat szempontjából elengedhetetlen mutatót, lektorálni, korrigálni — mindez bizony csak évek munkájával mérhető.

Mindezek a nehézségek magyarázzák, hogy Zala után tíz évig kellett várnunk a második nagy megyei helynévgyűjteményre. Annál nagyobb elismerést érdemelnek mindazok, akik e szép munka létrehozásában így vagy úgy közreműködtek. Az utóbbi években öröndetesen megszaporodtak a községek, városok, járások, megyék saját hatáskörben kiadott kötetei. Sajnos, nem ritkán azt tapasztaljuk, hogy e mecénási tevékenység olyan második vonalbeli művészeti és tudományos műveket segít napvilágra a rosszul értelmezett lokálpatriotizmus alapján, amelyek legfeljebb a szerzők szempontjából tekinthetők jótéteménynek, de a közönség művészi vagy tudományos nevelésére nincsenek pozitív hatással. Meggyőződésünk, hogy a használni akaró jóindulat és anyagi áldozatokat is vállaló lokálpatriotizmus akkor cselekszik helyesen, ha olyan helytörténeti, honismereti adatfeltáró kutatásokat finanszíroz, mint éppen a somogyihoz hasonló névgyűjtemény. Az adatok nem

évülnek el: az ilyen forrásokhoz a kutatás újra meg újra visszatérhet, új meg új szempontok szerint hasznosíthatja, szembesítheti más vidékek hasonló anyagával, kimutathatja a közös jegyeket s a helyi színeket. Ezekből a forrásokból a helyi közművelődés és az országos tudomány egyaránt gazdagon meríthet. Reméljük, azok a megyék, amelyek Zala megye névgyűjteményének megjelenésekor ezt még nem látták be, Somogy példájára felméri saját tennivalójukat.

A somogyi gyűjtemény csaknem tíz évi munka eredménye. Összesen 253 település bel- és külterületének helyneveit tartalmazza. Mintegy 36 000 objektum megjelölésére — a változatokkal együtt — 70—80 000 név-adatot közöl. Anyagát járasonként csoportosítva, községenként rendezi, térképvázlatra vetítve azt is, melyik név hova lokalizálható megközelítőleg. A neveket a helyi kiejtés szerint, egy józanul mérsékelt fonetikával kapjuk, amely sem a nem szakember gyűjtők, sem a szélesebb olvasóközönség számára nem okozhat nehézséget. A kötet tagolása a következő: Bevezetés (7—34), Somogy megyei földrajzi köznevek értelmezése (35—42), A névanyag (43—828), Mutató (829—1174).

A bevezetésnek a gyűjtés történetével foglalkozó részéből megtudhatjuk, hogy a munka kezdetei 1965-ig nyúlnak vissza: ekkor hívta össze Várkonyi Imre, a megyei tanács akkori elnökhelyettese azt a háromnapos értekezletet, amelynek célja a gyűjtőgárda magvának összekovácsolása, a munka elméleti kérdéseinek megvitatása volt. Talán ennek, és a két évvel későbbi balatonboglári országos helynévgyűjtő találkozónak köszönhető, hogy a somogyi gyűjtés nagyobb figyelmet fordított a történeti adatok bedolgozására. Levéltári munkáról természetesen rincsen szó, hiszen a gyűjtemény elsődleges célja az élő névkincs összeállítása. De néhány — tömeges anyagot kínáló — forrás számbavétele feltétlenül előnyére válik az ilyen munkáknak. Nagy értéke a somogyi gyűjtésnek is az 1852-ből való croquis-térképvázlatok névanyaga, a századfordulón készített színes kataszter birtokívek helymegjelölései, a Pesty Frigyes-féle 1864. évi országos gyűjtés helyi anyaga, valamint a Jankó János néprajztudós Balaton melléki gyűjteményei. Arról ugyan a bevezetés nem szól, hogy törekedtek-e a már korábban publikált nevek számbavételére, gyűjtés közben való ellenőrzésére, de ennek nincs nyoma az anyagban. Igaz, a nyelvjárási bibliográfia Jankó említett munkáin kívül csak Csököly, Gyugy, Kaposmérő, Somogyszől és Szőlősgyörök községekből említ nagy vagy közepes adatközlést és még három-négy faluból kisebbet. Talán ezek számbavétele nem feszítette volna szét a terjedelem korlátait.

A bevezetés egyébként még számos érdekes és fontos kérdésről ad felvilágosítást, olyanokról, amelyek nemcsak itt, hanem más hasonló munkák alkalmából is felbukkannak. Elméleti tisztázást igényelne például az a kérdés: földrajzi tulajdonnévnek tekinthető-e az olyan egyes épületek, objektumok neve, mint a *templom*, *tanácsháza*, *futballpálya*, *szeszfőzde* vagy a *Koplalta-lak*,

Vár-lak típusú villaelnevezés. A térképvázlatok használata külön kérdéscsoport. Itt és a hasonló kiadványokban a térképvázlatok csak szükségszerűen elnagyoltak lehetnek, a nevek lokalizálásához csak igen szerény segítséget adnak, a térszín érzékeltetéséről lemondanak, sokszor még az út, csatorna nyomvonalát sem jelölik. Kérdés — és a szakirodalomból tudjuk: több évtizedes kérdés —, érdemes-e egyáltalán közölni őket. Azzal, hogy az egyes nevek jelölte terület nagyságát nem próbálják nyilakkal vagy más módon érzékeltetni, feltétlenül egyetérthetünk.

Jogosnak és elfogadhatónak tartjuk, hogy ahol él a név népnyelvi formája, ott ezt közlik, és figyelmen kívül hagyják a vele párhuzamos köznyelvi ejtés-változatot. Nem problémátlan viszont az az átírási törekvés, amely egyidejűleg kívánja érzékeltetni a nevek fonetikus ejtését és morfológiai szerkezetét: jelöli a zárt *ĕ* hangot, nem jelöli a köznyelvvél megegyező hasonulást — viszont fonetikusán jelez akkor, „ha a névelemek értelme, jelentése nem világos a mai nyelvérzék számára” (14). Belátjuk persze, hogy erre a terjedelem korlátai készítették a kiadókat. A kötet anyaga újra meggyőz bennünket arról, hogy a földrajzi nevek helyesírása megoldatlan kérdése nyelvtudományunknak (vö. MNyj. XVII, 159). A gyűjtemény helyesírási gyakorlata egyébként egyszerűbb és jobb a hivatalos használatra előírná. Hasznos, hogy a használatban német és orosz kivonat segíti a külföldi érdeklődőket. A gyűjtők és közlétevők névsorát (29., 31) a községek betűrendes, illetőleg sorszám szerinti névsora követi. (31., 33). A közlétevők névsorát a címlapon is olvashatjuk, ott azonban valami oknál fogva a *Rónai Béla* neve hiányzik (a 31. lap szerint tíz község anyagának ő a közlétevője). Kár, hogy a gyűjtők foglalkozása csak az egyes falvak anyaga mellett szerepel: érdekes lehetne ilyen jellegű megoszlásuk. Igaz, a címlap verzója utal rá, hogy főleg pedagógusok végezték e munkát. A feladat nagyságára egyébként jellemző, hogy még e teljesen kívülállónak nem tekinthető réteg gyűjtőmunkája is szigorú ellenőrzést kíván: előfordult, hogy az ellenőrzők 50 százalékkal növelték a gyűjtő névlistáját (7).

Nem kis nehézséget jelent a hasonló gyűjtemények számára az azonos objektumhoz kapcsolódó névváltozatok megítélése, illetőleg jellegének jelölése. Ezt a kérdést a bevezetés a történeti anyag feldolgozásakor is érinti — ahol a morfológiailag nem mindig rekonstruálható nevekről ír —, de az élő nyelvhasználatban is gyakoriak az azonos objektumhoz kötődő hivatalos és népi változatok vagy kiejtésbeli eltérések. A „változat” műszó hovatovább kevésnek bizonyul mindezek jelölésére. Jó lenne, ha névtudományunk kialakítana valamilyen műszóhasználatot a változatok típusaira. A magunk részéről elképzelhetőnek tartanánk például, ha a nyelvészet más területéről áthoznánk olyan szakkifejezéseket, mint az *alternáns*, *allomorf*, *allofon*. Alternáns lehetne az olyan változatok neve, amikor azonos objektumra két vagy több teljesen független konstrukció vonatkozik. *Kisálomás: Boglár fősső; Pesti ut: Lellei ut* stb. Allomorf változatnak tekinthetnénk az olyan részben egyező névala-

kokat, amelyekben azonos elemek mellett morféma-különbség is mutatkozik: *Grosz-bót*: *Grosz-ház*; *Fehéregyház*: *Fehéregyháza* stb. Végül a llofon lehetne az olyan változat neve, amely csak kiejtésben tér el a többitől: *Szényel-bocka*: *Szégyen-bocka* stb. Ez persze nem a gyűjtés, hanem a feldolgozás kérdéskörébe vág.

Külön figyelmet érdemel a Somogy megyei kötetben a földrajzi köznevek értelmezése. Hasonló gyűjteményekben eddig ilyennel nem találkoztunk, pedig gyakran éreztük hiányát, amikor egy-egy névelem jelentését nem tudtuk kihüvelyezni. A földrajzi nevekben leggyakrabban szereplő fogalomkészlet fontosságára régen rámutatott névkutatásunk. A felszabadulás előtt „térszíinforma-nevek” összefoglaló kifejezéssel jelölték e szóanyagot, és nem egy kitűnő tanulmány igyekezett egy-egy vidék vagy más terület anyagát feldolgozni (HEFTY GYULA, NyF. 66. sz.; ÁRVAY JÓZSEF: MNépn. III, 39—56. stb.). Részben ebbe a körbe vág a nevek szerkezeti megközelítésekor használt „név-alapelem”, illetőleg „bázisnév” megjelölés is. A „földrajzi köznév” műszót főleg „A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai” című kiadvány vezette be a gyakorlatba (Bp., 1965. Akadémiai Kiadó, 40—9), fel is sorolva mindjárt több mint 1200 ide tartozó kifejezést, és helyesírási konzekvenciákkal kapcsolva össze ezek használatát — szerintünk helytelen módon (vö. MNyj. XVII, 165—6).

A somogyi kötetben Markó Imre Lehel szólistája a helyi kifejezőkészletet értelmezi: csaknem négyszáz szót és szókapcsolatot. Célja nem az volt, hogy a gyűjteményben szereplő névelemeket értelmezze — a nem élő közszókat a lista nem is tartalmazza —, hanem hogy képet adjon a lakosság által használt földrajzi köznevekről. Újszerű benne a nyelvatlaszra dmlékeztető megközelítésmód: előre elkészített kérdőív segítségével 11 kutatóponton gyűjtötte fel anyagát. Kíváncsinos lenne, hogy ez a tevékenység ne maradjon ennyiben: jó lenne a szókincset nagyobb területi kiterjedésben is összegyűjteni vagy esetleg monográfia-szerűen feldolgozni.

Az egyes községek névanyaga járasonként, azon belül pedig területileg rendezve, „sorletapogatásos” egymásutániségben következik. Új járásra áttérve a községek sorszámozása folytatódólagos, nem kezdődik újból. A megye hét járásában összesen 253 község szerepel. Az egyes községek hivatalos nevük mellett helyi formában ejtve is szerepelnek; utalást találunk helyragozásuk módjára és *-i* képzős változatára is. Jelzi a címsor a település területének nagyságát — kataszteri holdban —, illetőleg lélekszámát is. A községen belül a megnevezett objektumok sorszámot kaptak, ez után találjuk a név vagy név-változatok élő formáját. A bel- és külterületi nevek sorszámozása folyamatos, bár a két névcsoport külön van választva. Ez mindenképpen célszerű, és akkor sem okoz nehézséget, ha a térképvázlaton két külön ábra volt szükséges a lokalizáláshoz. A gyűjtemény végén minden községnél utalást találunk arra, hogy a történeti források mely neveit nem ismerték a mai adatközlők. Végül a gyűjtők és az adatközlők neve szerepel.

Bár e bevezetésben azt olvashatjuk, hogy „a gyűjtő, ellenőrző, közlétevő és a szerkesztők a nevek magyarázatára vonatkozó véleményüket nem közlik” (13), az egyes nevek mögött gazdag információs anyagot találunk: utalást a földrajzi viszonyokra, a terület művelési ágára, a név népi magyarázatára, a vele kapcsolatos hiedelmekre, hagyományokra, az ott talált esetleges régészeti anyagra stb. Természetes, hogy e tekintetben találhatunk eltéréseket a gyűjtők között, itt mutatkozik meg leginkább a gyűjtés alapossága vagy elnagyoltsága. És — mint fentebb is utaltunk rá — ezeket az ismereteket lehet a jövőben még további adalékokkal gyarapítani, esetleg helyesbiteni.

Külön kell még szólnunk a *Király Lajostól* összeállított — Király Lajosné és a Megyei Könyvtár munkatársainak közreműködésével elkészített — kitűnő mutatóról. Már Zala megye hasonló kötete is bebizonyította, hogy ilyen mennyiségű adathalmazban csak külön mutató segítségével lehet eligazodni. Nehezítette az itteni mutató összeállítását a történeti adatok nagyobb aránya és az önként vállalt feladat, hogy a névelemeket is tükröztetni kívánták. Így szinte külön tanulmánnyá nőtt ez a mutató, szinte már egyfajta feldolgozásává a gazdag névtárnak. A kivetítés elveiről külön eligazítást is kapunk (829—30). A kötet egész terjedelmének csaknem egyharmadát kitevő, negyed-félszáz oldal terjedelmű, kéthasábos szedésű mutató szinte csábít a kutatásra: a névtípusok megyén belüli arányainak felmérésére, illetőleg más vidékek anyagával való összemérésre, egyeztetések és eltérések feltárására.

Somogy megye földrajzi neveinek gyűjteménye nagy nyeresége névtudományunknak. Olyan gazdag forrás, kézikönyv, amelyhez gyakran nyúl ezután mindenki, aki magyar névtani kérdést kíván érinteni bármikor a jövőben.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

KRISTÓ GYULA — MAKK FERENC — SZEGFÜ LÁSZLÓ: **Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I.** (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae) Acta Historica, Szeged, t. XLIV, 1973, 96 l. + térkép; II. t. XLVIII, 1974, 55 l. + térkép

A három történész két füzetben megjelent műve egy rövid előszóból (I, 3—7) és adattárból áll. Az adattár egyes fejezetei előtt ugyancsak néhány soros, legfeljebb egy lapnyi bevezető szöveg van (I, 8—10, 32, 39, 42, 51, 61, 65, 71, 75, 76, 77; II, 3—4). Mindkét füzet végén (I, 82—92; II, 49) található a rövidítések feloldása, amely a felhasznált irodalomról tájékoztat. Ugyancsak mindkét füzetet mutató (I, 93—4; II, 51—3) zárja le.

Az első füzet adattára a következő fejezetekre oszlik: Népnevek, Konsztantinoszi törzsnevek, „Vélt” törzsnevek, az Árpád-család nem-keresztény nevei, A hét honfoglaló magyar vezér, A hét honfoglaló kun vezér, További honfoglaló magyar (kun) vezérek és vitézek, A honfoglaló magyarok ellenfelei,

Kalandozó magyar vezérek, A nagyszentmiklósi kincs X. századi személynevei, X. századi bevándorlók. A második füzet a nemzetségnevek helynévi előfordulásaiival foglalkozik. Mindkét kötethez egy-egy térképmelléklet csatolódik.

Az előszóból értesülünk, hogy gyakorlatilag egy év alatt gyűjtötték össze a szerzők ezt az imponálóan tekintélyes és rendezett anyagot. Az Árpád-kori Magyarország helynevei c. sorozat első kötete 1961-ben jelent meg, de ennek a páratlan értékű és érdekességű sorozatnak további kötetekre — sajnos — soká kell várunk. A szegedi kiadvány ezért igen nagy szolgálatot tesz akkor is, ha okleveles anyagot nem dolgoz fel, hanem „csak” a nyomtatásban megjelent okmánytárakat és egyéb forrásokat. Így is óriási segítséget ad a helynévkutatók (és természetesen a történészek számára) e legrégibb névréteg feltárásával, összegyűjtésével és lokalizálásával. Az előszó szerény és óvatos, rámutat a feladat nehézségére és a tévedések lehetőségeire. Ilyesmivel természetesen minden hasonló jellegű kiadványnak számolnia kell.

Az adattár egyes névcikkei előtt néhány soros történelmi és etimológiai tájékoztatást ad. Ahol az adatokra más valószínű magyarázat is van, ott utal az ilyen lehetőségekre is (pl. *Kozár* <*kazár* népnév, vagy szláv *kozár* 'kecskepásztor', *Orosz* <népnév vagy szn.). Nagy segítséget nyújt azzal, hogy megadja további összeállítások leelőhelyét egyes nevek vonatkozóan, ha van ilyen. A népnevek latin megfelelőit is közli.

A névcikkek sorszám szerint felsorolják a névhez vonható helyneveket, közlik (az eddigi) első előfordulás idejét, majd a forrás alapján leírt nevet, a leelőhelyet, a községnev mai alakját, majd a térképre utaló betű és számjelet. Egy helynévre rendszerint csak egyetlen (legrégibb) adatot hoznak. A sorszámozás a térképhez igazodik.

Az *Üllő* névhez (I, 43) megjegyzem, hogy ebből származtatom a Fejér megyei *Előszállás* községnevet is (MNY. LXIX, 478—9). Az Árpád-család nem-keresztény nevei közt megemlíti az adattár azokat is (Levente, Ézelő), akiknek a neve helynévként nem fordul elő. Ezt a helyes gyakorlatot követi a további fejezetekben is. A hét honfoglaló vezér nevét a krónikák nem egyöntetűen közlik, ezért a névsorba mindegyik személy nevét beveszi, sőt a krónikákban említett felmenőiket és leszármazottaikat is. Felsorolja az Adattár az Anonymusnál említett hét kun vezér nevét, noha ezeknek a honfoglalás korába való beillesztése a szerzők szerint is anakronizmus, de föltétlenül igen korai személy- vagy helynevek. A kalandozás-kori vezérek nevét a magyar források a honfoglalók közé sorolják, de a külföldiek néhányat megőriztek (*Dursák, Szalárd, Apor, Súr*).

A második füzet a majdnem 250-re tehető nemesi és várjobbágyi nemzetségek nevét és a velük kapcsolatos helyneveket közli.

Az idén megjelent „Somogy megye földrajzi nevei” c. majdnem 1200 lapos kiadvány bizonyára néhány adattal majd ki is bővíti ezt a gyűjteményt.

Az adatokat nem ellenőriztem, de úgy látom, betűhíven közlik a források adatait. A szövegben (az I, 8 kivételével) nem akadtam sajtóhibára.

A három szerző igen hasznos és értékes munkát végzett, remélem, hogy rövid ismertetésem is hozzájárul, hogy a helynévkutatók felhasználják e két kiadvány fontos útmutatásait és adattárát.

KÁLMÁN BÉLA

KOBILAROV-GÖTZE; GUDRUN : Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. O. Harrassowitz, Wiesbaden, 1972, 571 l.

A Societas Uralo-Altaica közleményei 7. köteteként kiadott doktori értekezés ismertetését megkönnyíti az első pillantásra áttekinthető szerkezet. A diszsertáció bevezetését betűrendbe szedett, a tájékozódást és ellenőrzést segíteni hivatott forrás- és irodalomjegyzék előzi meg (6—51. l.). A rövidítések a magyar nyelvészeti szakirodalomban használt formákhoz igazodnak; az itt közölt jegyzék nem teljes, további részletekkel bővül az anyag tárgyalása során. A módszertani, tudománytörténeti bevezetés — valószínűleg óvatosságból — túl rövidre sikerült (52—73. l.); húsz rotaprint lemezre nem lehet összezsúfolni mindazt, ami ide kívánczik: a vizsgálódás belső és külső indítékait, az eddigi kutatások történetét és eredményeik értékelését, továbbá a majdnem évezredes nyelvészeti háttér felvázolását.

A könyv gerince az adattár (Materialsammlung, 74—478. l.). Felépítése alfabétikus, 1116 német vagy annak vélt jövevényszó etimológiáját tartalmazza. A szócikkek megszerkesztésében a szerző a TESZ-t tekintette követendő példának. De nemcsak ebben, hanem a következtetések megfogalmazásában is nagyon érezhető a hatása ennek a kitűnő kézikönyvnek, amely az anyaggyűjtés befejezéséig (1969. dec.) részben csak cédulázott formában volt hozzáférhető. Az adattár nem önálló anyaggyűjtésre épül; forrásai: a TESZ, ÉrtSz., NySz., OklSz., Nagyszótár (cédulaanyaga) — hogy csak a legfontosabbakat említsük —, valamint a témába vágó hazai és külföldi szakirodalom. Ezért a dolgozat anyaga nagyon pontosan összeállított leltárra emlékeztet, í életei pedig túlnyomórészt tudományos konszenzust tükröznek. S így van ez jól, ilyen méretű vállalkozásnál ennél többet egyelőre aligha lehet megkockáztatni.

A könyv utolsó ötödét (Gesamtanalyse, 479—569. l.) a szerző az anyag értékelésére szánta. Vázlatosan kidolgozva megtalálható itt minden probléma, ami a kérdéssel összefügg: német jövevényszavaink kronológiai szempontú, fogalmi körök és stílusérték szerint történt csoportosítása; a hangtörténeti tanulságok rendszerezése magyar és német szempontból egyaránt. De túl vékony karikákra, szinte metszetekre szeletelve. Kevesebb kérdés, de az részletesebben tárgyalva, jobban kielégítené az olvasót.

Ilyen természetű munkában természetesen van számos ellentmondásra,

vitára ingerlő részlet is. Erről nemcsak a szerző tehet, német jövevényszavaink kérdése sok tekintetben még ma is tisztázatlan. A könyv címe magyarra fordítva: *A magyar köznyelv német jövevényszavai*. A német *Gemeinsprache* tágabb jelentést hordoz ugyan, mint a magyar *köznyelv* (vö. ném. Umgangssprache), de mégis számon lehet kérni a szerzőtől, hogy miért sorolt be az anyagba néhány elavult vagy tájjelegű szót. Elégtelenre vizsgázna köznyelvből jó átlagos nyelvi műveltséggel bíró néhány honfitársunk, ha meg kellene mondania, mit jelent pl.: *fardagály*, *capistráng*, *bukéta*, *ferslóg*, *bókony*, *baráber*, *hecsepecs*, *berdó*, *sifli*, *sneff*, *szaletli*, *torniszter* stb.

Német eredetű vagy német közvetítéssel hozzánk került szavaink sorsán tűnődve mindig belebotlunk két kényes kérdésbe. Az egyik az átható német nyelvjárásra, a másik a hanghelyettesítésre irányul, s ráadásul összefonódik egymással. A szerző szerint a legtöbb vendégszó (arányt nem közöl) a bajorból, a bécsi köznyelvből jött. A bizonyíték többek között a bajor bilabiális *w* helyettesítése magyar *b*-vel, pl.: *bakter*, *berdó*, *billikom*, *bognár*, *bükköny*. A feltételezés teljesen jogos, különösen akkor, ha meg tudjuk magyarázni, hogy miért maradt meg a szókezdő hang (— igaz, labiodentális! —) *v*-nek a *vádli*, *vakparádé*, *vándorol*, *vegni*, *verbunk*, *vurstli* szavakban, amelyek feltehetően szintén bajor eredetűek. Természetesen számol a szerző a magyarországi német nyelvjárások hatásával is, főleg az erdélyi szászra gondol s kevésbé a szepességire, különösen akkor, ha egy szó közép-német eredetét kell latolgatni. De a Szepességből is kettő volt; egy felső és egy alsó, s ez utóbbiban — s ugyanígy a Nyugat-Szlovákiában nem is olyan régen még meglévő kolóniákon — bajor-közép-német keveredéssel létrejött német nyelvjárásokat beszéltek. Itt ejtettek pl. *b*-t a szó(tag)kezdő germán bilabiális *w* helyén, itt hangzott a felnémet affrikáta (pf) *f*-nek, a közép-német *ei* diftongus *e*-nek (vö. *bakter*, *sneff*, *trébel*), tehát már az átható német nyelvjárásban, s ezért jónéhány esetben (isten őrizze az általánosítástól!) nem volt szükség hanghelyettesítésre a magyarban.

A pár példával talán sikerült szemléltetni a bírált mű és egyúttal német jövevényszó-kutatásunk gyengéit, hiszen ezek visszfénye csillog a könyvben is; meg kell vallani: nagyon sok víz le fog még folyni a Dunán, mire elég megbízható módon ki lehet dolgozni ezt a kérdéskomplexumot. Német jövevényszavainkat jó hetven évvel ezelőtt LUMTZER—MELICH vizsgálta először a teljességre való törekvés szándékával. Kobilarov-Götze könyve a második öszszegző kísérlet, s méltán számíthat a kérdés iránt érdeklődő magyar és német nagyközönség, továbbá a szakemberek érdeklődésére.

GÁRDONYI SÁNDOR

VERDOODT, ALBERT, *Les Problèmes des Groupes Linguistiques en Belgique*. Université Catholique de Louvain, Cours et Documents 1.) Louvain, 1972, 235 l.

Az ún. nyelvészociológia vagy szociolingvisztika egyre népszerűbb tudomány lesz szerte a világon. Egy kicsit hasonlít ahhoz, amit régebben „külső nyelvészetnek” (*linguistique externe*) neveztek, illetve a nyelvtörténetben „a nyelv külső történetének.” A nyelvészociológia legismertebb művelői az Egyesült Államokban U. WEINREICH alapvető munkája után LABOV és J. FISCHER, Európában többek közt éppen az ismertetendő könyv szerzője is, aki számos tanulmányban foglalkozott a kétnyelvűség kérdéseivel, többek közt a kelet-belgiumi német, az elzászi német kisebbség és a luxemburgi német nyelvjárás kérdéseivel, azonkívül az egykori belga gyarmat, Burundi nyelvi állapotával, a kanadai angol—francia nyelvi harcokkal, a nyugat-európai vendégmunkások gyermekeinek iskoláztatásával stb. Legutóbbi munkái közül csak kettőt említék: „Relations entre anglophones et francophones dans les syndicats québécois (Québec, 1970)” és „La protection des droits de l’homme dans les états plurilingues (Paris—Bruxelles, 1973)”. Még itt bevezetőben megemlítem DÉCSY GYULA nemrég megjelent könyvét (*Die linguistische Struktur Europas*. Wiesbaden, 1973) is. Magam csak egy napilapban vázoltam egy hasonló kérdést: Finnországi svédek (Népszava 1974. febr. 9. 8. 1.).

Verdoodt ismertetendő könyve egy különös műfaj, mert terjedelmének majdnem kétharmada bibliográfia, mintegy kétezer mű, könyv, tudományos folyóiratokban, heti és napilapokban megjelent cikk csoportosított felsorolása. Hogy mennyire mai a nyelvi probléma e többnyelvű országban, azt az is bizonyítja, hogy az említett mintegy kétezer közlemény többsége 1965—71 közt jelent meg, a régebbi művekből a szerző csak a legfontosabbakat válogatta ki.

A könyv és a bibliográfia hat fejezetre oszlik: 1. Általánosságok; 2. Nyelvi csoportok; 3. Szociális és kulturális jelenségek; 4. Kétnyelvűség; 5. A nyelv megtartása és cseréje; 6. Gyakorlati megoldások.

Az első két fejezet főképp a tárgyra vonatkozó kutatások eddigi történetét mutatja be. Érdekes, hogy több külföldi író von párhuzamot a belgiumi vallon (francia) — flamand és a kanadai angol — francia nyelvi viszályok között. Míg Belgiumban a flamand nyelvi mozgalmak a harciasabbak, Kanadában hasonló szerep a franciáknak jut.

A mintegy 30 500 km² területű Belgium lakossága megközelíti a 10 milliót, talán már el is érte. A flamand—vallon nyelvhatár szinte egyenes vonalban húzódik Brüsszeltől valamivel délre. Flamand nyelvű tartományok (meg kell jegyeznem, hogy a flamand irodalmi nyelv azonos a hollanddal) a következők: Nyugat- és Kelet-Flandria, Antwerpen, Limburg és Brabant nagyobb, északi része. Vallon (francia) nyelvűek a következők: Namur, Hainaut, Liège, Luxembourg és Brabant déli része. A főváros, Brüsszel flamand nyelvterületen van, hivatalosan kétnyelvű, de lakosságának nagyobbik része francia nyelvű már a 18. század óta.

A hivatalos statisztika szerint a flamand (holland) nyelvű lakosság 1969-ben

55,93%, a vallon (francia) 32,32%, Brüsszel és környéke (többségében francia) 11,11%, német anyanyelvű (a német határon Eupen, Malmédy és St. Vith, valamint néhány falu) 0,64%.*

A népszaporodás azonban kisebb a vallon tartományokban, mint a flamandokban és így az arány — ha lassan is — előreláthatólag tovább növekszik a flamandok javára.

A múlt században és e század elején az ipar súlypontja még a vallon területen levő bányavidékeken volt, tehát az a vidék volt gazdagabb, ma azonban a szénbányák kevésbé kifizetődők, és így a gazdasági súlypont is a flamand területre tolódik át. Kulturális szempontból mindkét nyelvcsoporthoz teljes autonómiára törekszik. Az alig több, mint fél százaléknyi német nyelvű kisebbség is rendelkezik nyelvi autonómiával, német nyelvű iskolákkal, sajtóval, a katonaságnál külön egységet alkot.

A IV. fejezet a kétnyelvűség (bilingvizmus) kérdéseivel foglalkozik, amely főleg a mai kor terméke, tehát a két irodalmi nyelv (holland és francia) tudásán vagy legalább a másik megértésén alapul, de megkülönbözteti a diglossziát, tehát egy irodalmi és egy nyelvjárás tudását. Ilyen az, ha egy vallon nyelvjárást beszélő megtanulja a franciát, és otthon a nyelvjárást, hivatalban, munkahelyen a köznyelvet beszéli. Ugyanez a helyzet flamand—holland viszonylagban. A szerző véleménye szerint főleg a flamand anyanyelvű értelmiség kétnyelvű (bilingvis). A francia köznyelv a két világháború közt egészen háttérbe szorította a vallont, a második világháború után pedig a holland kezdi a flamand nyelvjárásokat kiszorítani.

A nyelvi mozgalmak közül a flamand a régebbi, amely elsőbbséget és többségi külön jogokat kíván a franciával szemben. A vallonok mozgalmát a flamand nacionalisták támadásai hívták szinte életre, a francia anyanyelvűek inkább védekező álláspontot foglalnak el. Ellenséges magatartásnak veszik a francia nyelv fokozatos kiszorítását Flandriából, a történelemtanítás eltolódását Flandria történetére stb.

A flamandok követelése következtében nincsenek pontos adataink Belgium nemzetiségi megoszlására vonatkozólag 1947 óta. Ez volt ugyanis az utolsó népszámlálás, amelyben még az anyanyelvet is kérdezték. 1961-ben törvényt hoztak az anyanyelvi rovat eltörlésére. Határt vontak ugyanis az anyanyelv szerint. A nyelvhatár egyik oldalán mindenki holland anyanyelvűnek számít a statisztikában, a másik oldalán pedig francia anyanyelvűnek. Így tehát pl. az antwerpeni vallonok is a holland anyanyelvűek számát gyarapítják, a liège-i flamandok pedig a franciákét. A brüsszeli konglomerátum anyanyelvi megoszlását meg senkisé sem tudja megmondani, egyesek szerint 83%-ban francia, mások szerint csak 73%, de az biztos, hogy erősen francia többségű. A hiva-

*Ha Brüsszel nemzetiségeit a franciák számára kedvezőtlenebb becslés alapján (1. később) 73%-ban franciának, 27%-ban flamandnak veszem, akkor az ország flamand anyanyelvű lakosságát 59%-ra, a franciákét 40%-ra, a német és egyéb nemzetiségeket 1%-ra kerekíthetem.

talos nyelvhatár nem mindenütt felel meg a valóságnak, és mindkét oldalon vannak vegyes lakosságú helységek, ahol saját hazájukban kisebbségi sorba kerültek az emberek.

Így tehát „belgának” csak a brüsszeliek számíthatnak, mert ott teljes a kétnyelvűség, Belgium többi részén csak flamand, vallon és német nemzeti-ségű (holland, francia és német anyanyelvű) belga állampolgárok laknak.

Belgium területén kelták laktak i. e. 500 körül. Gallia meghódításakor a mai Belgium is római uralom alá került, sőt a mai déli Hollandia is a Rajnáig. Gallia néhány évszázad alatt romanizálódott, és a római birodalom bukásakor már egy helyileg színezett latin nyelvet beszélt a lakosság. A germán frankok benyomulása megváltoztatta a nyelvhatárt, és bár a frankok többsége ugyan-csak romanizálódott, a X. századra nagyjából kialakult a mai nyelvhatár. Belgium mai területe a történelem folyamán részben vagy egészben hol frank, spanyol, osztrák stb., hol francia uralom alatt állt, de a nyelvhatáron csak annyi lényeges változás történt, hogy a XIX. század folyamán Brüsszel francia többségű lett. A napoleoni háborúk után Belgiumot egyesítették Hollandiával, és néhány keleti község Poroszország uralma alá került. A független Belgium csak 1930 óta létezik. Az első világháború után visszacsatolták az 1814-ben porosz uralom alá került Eupen, Malmédy, St. Vith városkákat és a köztük levő néhány falut Belgiumhoz.

A nyelvi villongások már a XIX. század végére nyúlnak vissza. Az eredetileg francia nyelvű állam fokozatosan kétnyelvűvé alakult át, de ez nem ment súrlódások nélkül, és különösen flamand részről nem egyszer tüntetésekbe, sztrájkokba torkollott. Kiemelkedik ezek közül a leuveni egyetem körül támadt viszály.

Belgiumnak négy egyetemi városa van (Leuven, Gent, Liège, Brüsszel). Ezek közül a genti és liège-i a múlt század tizes, a brüsszeli a harmincas éveiben keletkezett, de a leuveni még a XV. sz. elején, s így Európa legrégibb egyetemei közé tartozik. 1962-ig mindenki természetesnek vette, hogy a „kétnyelvű” Belgiumban az egyetemek is kétnyelvűek legyenek. Mikor azonban 1962-ben megvonták a nyelvi határt, Leuven városa a flamand területre esett, és a város közigazgatása csak holland nyelvű lett. Az utcákról eltűntek a francia nyelvű feliratok, és ekkor derült ki, hogy az ősi és legnagyobb belga egyetem tanárainak és diákjainak legalább a fele francia anyanyelvű. A flamand diákok és a város lakossága tüntetéseken egynyelvű flamand (holland) egyetemet követelt, a munkásság sztrájkba lépett, és a (véletlenül éppen flamand) minisz-terelnök megbukott. A püspöki tanács (a leuveni egyetem katolikus ugyan, de állami támogatást kap) erre kettéosztotta az egyetemet. Az orvosi kar francia nyelvű oktatóit és hallgatóit Brüsszelbe telepítették át, az egyetem pedig két külön rektor igazgatása alatt csak francia, ill. csak holland nyelvű két egyetem-mé vált szét. A szétválás előtt még szavazást rendeltek el mindkét nyelvű oktatók és hallgatók közt abban a kérdésben, vajon a szétválasztás után

a francia egyetemet áttelepítsék-e vallon területre. A szavazások több mint 60%-a a két egyetem párhuzamos leuveni fennállása mellett szavazott, több mint 30%-a nem nyilvánított véleményt, az „áttelepítést” kívánó szavazatok száma a 10%-ot sem érte el. Ez további nyugtalanságot váltott ki a városban, és végül a kormány ígéretet tett az áttelepítésre. Mivel azonban az ilyesmi súlyos anyagi áldozatokat rótt volna az egyetemre, a kormányra és a városra, az időpontot nem állapították meg. Így a két egyetem területileg ugyan egymásba gabalyodva, de külön közigazgatással és külön hivatalos nyelvvel működik, és a kedélyek egyelőre megnyugodtak. A flamandok azért, mert elvben győztek, a franciák meg azért, mert csak *elvben* vesztek.

Ugyanakkor a brüsszeli túlnyomórészt francia nyelvű egyetem egynyelvűvé vált, mert megalakult a brüsszeli flamand (holland) nyelvű egyetem.

A másik Érisz almája Brüsszel városa. A belga főváros a flamand nyelvterületen van, 1962-ben Brüsszel és környékéből hat elővárost „kétnyelvűnek” nyilvánítottak. Az egész várostömbhöz (agglomération bruxelloise) azonban 19 közigazgatási egység tartozik, ezek pedig az említett 6 kivételével flamand nyelvterületen fekszenek. A kétnyelvű területen, mivelhogy az anyanyelvre és nemzetiségre vonatkozólag a hivatalos népszámlálási íveken nincs rovat, magánszondázásokat végeztek. Érdekes módon három flamand nevű szociológus (Kluft—Van der Vorst—Van der Eycken) francia nyelvű kiadványa 17,6%-ban állapította meg a főváros holland anyanyelvűinek számát, egy francia és egy flamand nevű (Kint—Moteyne) flamand nyelvű írása, valamint egy névtelen francia nyelvű kiadvány 27%-ban.

Hozzá kell tennünk, hogy a múlt század első felében még flamand többségű volt a főváros. Mivel a városba áramlás nemcsak a vallon területről történt, hanem természetesen még inkább a környező flamand lakosság köréből, így Brüsszel ilyen óriási francia többsége a flamand szerzők szerint csak a flamandok asszimilációjával magyarázható. Ezért törvénnyel akarták kötelezni a flamand bevándorlókat, hogy gyermekeiket csak flamand iskolába járassák. Végül mégis megmaradt a szülőknek a joga, hogy maguk döntsék el, milyen nyelvű iskolába küldjék gyerekeiket.

Az autós kor jelensége, hogy a zsúfolt belváros lakói szívesebben költöznek a peremvárosok tisztább levegőjű kertes utcáiba. Így van ez Brüsszelben is. Ez viszont azzal jár, hogy a többnyire francia nyelvű villaépítők és házvásárlók a flamandnak nyilvánított nyelvterületre telepednek le, sőt némelyikben többségbe is kerülnek. Gyermekeiket francia iskolába akarják járatni, a templomban francia nyelvű szentbeszédet és egyházi szolgáltatásokat kívánnak. Mivel azonban a flamand közigazgatás mereven tiltakozik mindenféle kétnyelvűség ellen, nem engedélyezte sem a francia nyelvű iskola felállítását, sem a francia nyelvű istentiszteletek tartását a község templomában. Így Vilvoode peremközségben a francia lakosság bojkottálta a flamand istentiszteletet, a szabad téren tartatott misét, azután sátorban, majd községi hozzá-

járulás nélkül építettek templomot, és oda Brüsszelből jár pap a francia istentisztelet tartására. Gyermekeiket pedig a távolabb fekvő francia iskolákba járatják, vagy pedig magániskolát tartanak fenn. A belga törvények szerint ugyanis a magániskolák tanítási nyelvébe az állam nem avatkozik bele. Számos nagyobb városban (Gent, Antwerpen), ahol jelentős francia kisebbség lakik, megszüntették 1962-ben az eddig működő francia nyelvű állami, községi és egyházi iskolákat, de ott is magániskolák felállításával segítettek magukon a francia anyanyelvűek.

Noha a brüsszeli agglomeráció erősen francia többségű, — de mint a két nyelvű ország fővárosában — a különféle városi tanácsokban szigorúan ügyelnek az egyenlőségre, tehát minden kulturális, gazdasági, egyházi bizottságban egyenlő számú vallon és flamand tagnak kell lennie.

A német kisebbség olyan autonómiára törekszik, amely ne a francia nyelvű Liège tartományon keresztül, hanem közvetlenül a brüsszeli kormánytól függjön, akárcsak a főváros és környéke. De így is megvannak anyanyelvi iskoláik, sajtójuk.

Ennyi nyelvi nehézség láttára az olvasóban önként felmerül a kérdés: vajon létezik-e belga nemzet, mi tartja össze Belgiumot? De ez a kérdés a belgáktól sem idegen. Az ismertetett könyv négy lehetséges gyakorlati megoldást mutat be:

a) Egységes kétnyelvű állam (unitarisme). E felfogás hívei már a merev nyelvhatárok megvonását sem helyeselték. Mindkét nemzetiségből igen nagy tömegek támogatják ezt a felfogást, amely a flamand—vallon feszültséget mesterségesen szított nacionalizmusnak tartja, az önkéntes kétnyelvűséget propagálja. Belgium azonban már túllépett ezen a fokon.

b) A mai állapot a regionalizmus, sőt bizonyos fokig már az első nyelvi törvény (1873) óta, tehát éppen száz éve az. Megalakulásakor (1830) a belga állam egynyelvűen francia volt: a törvényhozás, az államigazgatás nyelve, a kétnyelvűség még Flandriába is csak fokozatosan vonult be. A könyv a nyelvi törvényhozásban négy szakaszt különböztet meg:

1. 1873—98. A népszámlálás szerint flamand többségű területen megengedték a flamand nyelv használatát is a helyi közigazgatásban és a bíróságokon, bevezették a flamand nyelven való oktatást ugyanott a középiskolákban. 1898 óta pedig megtette a törvény második hivatalos államnyelvnek a flamandot.

2. 1930—38. Bevezették a flamand többségű területeken a flamand nyelv egyedüli használatát, a vallon területen a franciáét, Brüsszelben és környékén pedig a kétnyelvűséget. A genti egyetem flamand nyelvű lett. Megállapították a nyelvhasználatot a hadseregben.

3. 1961—63. Eltörölték az anyanyelv feltüntetését a népszámlálásban, megvonták hivatalosan a nyelvi határt, tovább erősítették a regionális egynyelvűséget, semmiféle jogot sem biztosítottak a másik nyelvnek a nyelvhatáron kívül,

még iskolázásban sem (kivéve az említett leuveni francia nyelvű egyetemet — ideiglenesen).

4. 1971 óta tovább folyik a nyelvi szétválasztás (Brüsszel és környékének kivételével). Ellenőrző bizottságokat szerveznek a nyelvi törvények végrehajtására.

A francia nyelvű lakosság sérelmesnek tartja, hogy a flamand nyelvhatáron belül a gyakran jelentős (Brüsszel környéki antwerpeni és genti) francia nyelvű kisebbség iskolái nem kaphatnak állami támogatást.

c) Az államszövetség (fédéralisme) koncepciója Flandria és Vallonia államszövetségét hirdeti Brüsszellel mint fővárossal, amely egyik államhoz sem tartozna, akárcsak az Egyesült Államokban Washington, a főváros. Ennek a felfogásnak is vannak lelkes hívei, de ellenzői is mind flamand, mind pedig vallon részről. Még olyan elképzelés is akad, amely egy európai konföderációba építi be a belga nyelvi kérdést: Brüsszel lenne az európai konföderáció fővárosa, amelyhez egyenrangú tagként csatlakozna Hollandiával, Franciaországgal, Olaszországgal stb. együtt Flandria és Vallonia, sőt a nyelvi alapon tagállammá előlépő Baszkföld és egyéb, ma még csak nemzetiségi területek.

d) A szeparatizmus hívei a mostani nyelvhatárok mentén szétदारabolnák és ezzel megszüntetnék Belgiumot. A flamand lakosságú terület Hollandiához csatlakozna, a vallon terület Franciaországhoz, a csekély németlakta terület pedig Németországhoz. Az első világháború idején a németek a megszállt Belgiumot két államra szakították: Flandriára (Brüsszel fővárossal) és Valloniára (Namur fővárossal). A második világháborúban azonban csak a németlakta részt (persze vallonok lakta községekkel kikerekítve) csatolták Németországhoz, Belgiumot meghagyták (természetesen kollaboráns) belga közigazgatás alatt. Voltak más elképzelések is, de minden szeparatista törekvés csak csekély visszhangot vált ki Belgiumban. Ehhez még hozzájárul az a tény is, hogy a szomszédos államok (Franciaország, Hollandia, NSZK) a legcsekélyebb érdeklődést sem tanúsítják Belgium felosztása iránt, a nemzetiségi kérdést teljes mértékben belügynek tekintik.

A könyv igen szemléletesen és tárgyilagosan tárja fel egy többnyelvű ország gondjait, és arra is példa, mennyire fontos kérdés az anyanyelv szabad használata.

KÁLMÁN BÉLA

Nyelvjárási szövegek*

VIII. Az abaúji ő-ző nyelvjárás. Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti és déli része

Pusztafalu, Borsod-Abaúj-Zemplén m. A felvételt Nyirkos István készítette 1960. január 28-án.

— [Milyen munkákat végeznek a kenderrel?]

— *Ősszel mekszántik a földet, a kendörnek. Tavasszal leganajozzák ... és akkor utánna mekszántik. Ujból oszt mekszántik, ujból és akkor baronával elbaronájják. Utánna belevetik a magot. A kendörmagot asztán ujból bebaronájják, hát osztán szépen elegyengetik, eléggyenlítik. Asztán aszt abbahaggyák. Kikél a kendör, aratásfele a virágost kinyűjjük, addig nem csinájju vele sëmmit. Kinyűjjük, asztat elvigyük a mocsojára¹, elásztattyuk, az asszonyok, és aszt kidobájják, mikor megázot, kihajigájják. Mikor kiszáríttják, ki kél tilólni... Utánna pedik hazavisszük, kitiløjjuk, ujból, és akkor megágyozzuk. Elővegyük az öcsötölőt², és megágyozzuk. Asztán gyüm megint az ősz, akkor a magvast kinyűjjük a földből.*

— [Azzal mit csinálnak?]

Azzal megintelen... kipucojjuk a mocsoját, beleásztattyuk és utánna pedig mikor megázott... vaty három hétig ázik... megázott, kidobájju belőle, és mekszáríttjuk, asztán asztat is csak kitiløjjuk, és asztat is csak elvisszük a kü-hübe³, mektörjük és ugyanúgy megágyozzuk, mint a virágost. Ágyozás után hozzáfogunk a fonáshoz. Mikor készem van, meg vam fomva, a csüpü, utánna a szalat mekfonnyuk, kimossuk a fonalat...

— [Mit csinálnak vele?]

— ... kimossuk és fölcsörøjjük fajfákra⁴, a fajfákról pedig megvessük vetőfán⁵, és akkor a szátvára⁶ felhúassuk, valaki asszonnyal, aki ért hozzá.

* Vö. MNyj. XII, 193—210; XIII, 173—90; XIV, 117—33, XV, 143—56; XVI, 137—52; XVIII, 173—82; XIX, 155—53.

¹ 'kenderáztató'

² 'gereben'

³ 'kendertörő'

⁴ '30-35 cm hosszú fonalorsó'

⁵ 'tengely körül forgó készülék, melyre felméri a fonalat'

⁶ 'szövőszék'

Utánna pedig gyűn a szövés. Nappal is vagy esténként is, amikor van ideje az embörnek, megszöjjük, mikor mekszöjtük, készem van, leszöggyük a szátvárol, utánna kiforózzuk, kivisszük a kërbe . . . nyáron . . . kiteringessük, bemártogattuk vízbe és kitericcsük, hoty kifejéröggyön. Így asztán utánna kimossuk, és meglöz belöle a vászon.

— [Hallottam egy tűzről, amely . . .]

— *Igen . . . egy aratási alkalomkor, este ejjöttével lefeküttünk, el vótunk fáradva, anyukával és a bátyám . . . ahogy mink édesden elahuttunk . . . bátyámmal, ëccör anyuka förriád, hogy mi történt, világosságot látott a falon, nész ki az ódalsó kisablakon, láii, hogy a szomszét háza világít. Mi van evvel? Ahogy nész kifele, hát láttya, hogy lángok csapnak ki a levegöbe. Ahogy odaborult a nagy ládára, párnára, dunnára, oda vót levetve, ot maratt. De asztám mégis erőt vet magán, fölkélt, oszt elgyüt hozzánk az ágyra, és mekszölytött, hogy gyermeökeim, nē ijeggyetök meg, mer tűz van. És amikor förrázod bennünköt, nagy riijattam fölkéltünk az ágybol, kis vászoningbe, hát még akkor az vót. Kis vászoningbe leugrottunk az ágyrol, nekiugrottunk az ajtónak, de mán az ajtón, nyíldsánl verd be a láng. Szërhás vót a lakásung, de azér nem gyulat meg. Ez ujan csoda törtener vót, hogy ez igazán . . . Hát körölböl vagy négy-öt méterre vót tölünk a másik lakás, az égő lakás. Akkør hozzáfogott anyukám kiabálni, embörök, gyértök, segiccség, segiccség, mer ideégjünk. A Józsi bátya mëkhallotta. Kin, fönn alutt a padláson. Leugrod, de nem találta a bokancsát, ügyesen mezítláb szalat fölfele, ő nem bírt fölgynni, mire ő fölért vóna, akkorára a másig bátyám, Pista bátyya odaért minálunk. Engem kikapot, kis vászoningben elszalatt a . . . átalelleni harmadik szomszédba velem. Od becsavàrtak holmi szoknyába, kabátogba, asztán én csak ot remektem, fásztam, hideg vót. Átvert az esső.*

— [Mikor volt ez?]

— Ez, mikor?

— [Télen?]

— Nem, ez nyáron, aratáskor.

— [Na, és aztán?]

— *Asztán amikor engöm oda elvittek, anyukaékat [!] kihurcolták ököt is a házbol, gyött a katonaság, kivitték a nagyládát, régimódis nagyládát, abba vót neküng berakva ruha, az ágynemüt széthurcolták a szomszédogba. Asztán keszték ótani a tüzet. Gyütt a falusi tűzoltóság, de oszt csak nem tutták elótani a tüzet, a házat annyira, hanem leégött egészem földig, leégött a csür is. Vót ott az átalelleni szomszédnak vaty húzs zsúpja, az is odaégött. Asztán anyuka elbágyatt ijettébe, azon sírt, hogy én hova lettem, nem is tutta, hogy engöm hova cipöltek. Akkor a szomszédba, ahova engöm elvittek, onnan kiszalattak a népek, én ingbe, foktam magam, kiszalattam és akkor megbetegëtem. Elkaptam a bárányhimlőt, rá vaty három napra, de azalat míg ot tüzelt a ház, égëtt, addig máshol aluttunk. A házunkat összapocsolták sok vízzel, alik tutták megmenteni. A csürünk tetejire fölmászott egy embör láptón, asztat levízipuskászták. Ő meg telitalálatot kapott,*

ódálba. Az vót a szerencséje, hogy le nem esött. Mer már a szél a tüzet, ety kizsikecsóvát⁷ förrepített a csűrünk tetejire. Má hozzázékdött égni annak is a teteje. De osz közbe szerencsére úty történt, hogy az elalutt. El tutták ótani.

[Elmondta: Tóth P. Júlia, 28 éves.]

— [Szoktak-e lucernát vetni?]

— Hát a lucernát, hát esztet isz szokták kétféleképen is vetni. Mer van aki vesse vagy árpába, vagy búzába, vagy gabonába⁸ is vetik. De van amejik mek csak tisztán asztat vettye, a lucernát. Utyhogy asztá vet a sor közzé egynéhá szöm árpát, hogy már hamaráp, hogy lekaszáloggyon, így jószág részire. Akkòr jobban sűrösöd az a lucerna, hotyha kaszálódik. A lóherét megin szinte csak úty szokjuk. Vagy árpába, vagy búzába, vagy gabona közzé. Árpába is bele vessük, akkor a tavasziba, akkor lebaronájjuk. De má őszibe nem boronájjuk, csak úty hagyjuk.

— [Milyen vadnövények vannak a veteményekben?]

— Hát úty hogy van abba minden. Vam benne búzavirág, vam benne fű, gòrdony⁹, hát úty mint a tavaszon is, vót sog gòrdony, útyhogy akkor èlmentünk aszt a gòrdonyt mind kiszurkálni.

— [Mivel?]

— Nálunk sallóval, meg mám mos csináltak esztet a gòrdoszurkálót is.

— [Hogy nevezik azt?]

— Nálunk csak szurkáló. És asztat... úty hoty sok részi összeszötkögye, csakhoty száraggyanak meg. Mèr bizony az benne marad az a gòrdony, akkòr má mikor aratni kell, akkor oszt igen rossz beköini [ti. a gabonát]. Mek konkoj akad benne, meg ijemféle, asztat úty kipucojja az embör, hoty tiszta legyön.

— [Milyen növényeket szoktak vetni Pusztafaluban?]

— Gabonát, azut kukoricát, kompért, bökkönyt, ijemféléköt vetnek. Cirköles nálun nincs.

[Elmondta: 1958. jún. 9-én H. Hutkai András, 61 éves.]

— [Szoktak-e húsvétkor locsolkodni?]

— Nálunk húsvétkòr mikòr kezdőd, már gyün az üdnap, mindenki készül rá, sütnek előre, hogy a legényök... Különösen a jányos háznál sütnek sok sütemént, meg bort készítenek, mer ezelőtt, igaz mos már nem is annyira, de ezelőt még vaty három-négy évvel is jártak a legényök karomfogva a falum végig, danoltak, minden, minden lányos háshoz menteg be, ittak valamennyit, oszt mēntek tovább.

De először igaz réggelébe jártak öntöszködni a házakhoz kettesével, hármasával, csoportogba így elmēntek egy jányos háshoz, oszt törték bē még az ablakot is. Nem számítot nekik, hogy betörik, hoty feszítették karókkal az ajtót, mēr nem

⁷ szalmacsóvát

⁸ rozsba

⁹ vastag kórójú, szúros dudva

nyitottuk ki, féltünk, hogy leöntnek. Oszt nem úgy öntöttek, hogy bádoggal¹⁰. Mëkfoktak egy vedör vizet, oszt rázuhantották, nem számítot, hogy mekfagy is. Akärmijen hideg üdõjárás vót, de ez vót a szokás, hát nem hatyták. Mostanába má nem öntöszködnek, csak bádoggál. Meg nincs is annyi jány. Igaz, nem is járnak még a fiúk sē úgy mint . . . má azelőt jártak. Na oszt akkor ittak házaknál, mēntek a másik jányos házánál. Oszt vót ujan hej, ahova má nem menteg be. Valamejik fiú összeharagudott avval a jámval, há nem ment oda. Megmonta a fiúknak, nē mēnyönök oda. Szégyöm vót a jányra, hogy má nálók nem mentek a fiúk, ezér meg azér. Hát így osztán, így tōlt osz ki vele a fiú. Utánna oszt második nap vód bál, vótak sok jányok. Akkor táncōltak, mūlattak, mer vói vagy negyven jány is, mek fiúk is, hát akkōr jobbam mēnt a fiátalságnak. Muzsikáltak, há mos nincs kinek. Hát így nemigen sokat szórakoznak. Oszt akkor így elmūl a húsvét. Utánna osztán nincs üdnap, csak má megint ha pünkōstkor, akkor meg nincs ép ujan naty különös sēmmi . . .

[Elmondta: ifj. Czók Józsefné 28 éves.]

Összeállította és lejegyezte: NYÍRKOS ISTVÁN

Nagyszalánc Slanec, Csehszlovákia. A felvételt Kovács István készítette 1963. ápr. 29-én.

— A kēndert májuzsba szokták | vet . . . És jó földbe, jól elkészíteni. Apró trágyát hintetgk rá, és asztán csakis ojan földbe, ami jó porhanyós vót, hogy az ne legyen röges, hogy a . . . a kēndör az símán kējön ki. És mikor elvetették, májuzsba, akkor az megnyōt, mejik, hogy. Mikor, hogy megnyōt, mikor mijen vót rá az idő. És akor, mikor eljōt az idő, talán júliuZsba, júliuZsba, a virágoskēndert¹ kiszōttük. Kiszōttük közzōle, mert az elvált, a virágoskēndör a mogoskēndōrtōl elvāltozot, és akor a . . . a virágoskēndōrt² kiszōttük. Mekszárát, beásztatuk a mocsojába. Kitiloltuk, azután gyūt az ősz, a mogoskēndör már . . . már izébē . . . szeptēmbē megért a moG, akkor aszt is kiszōttük, mekszárítottuk, a mogot kiverjük, be . . . hazahoszták a férfiak a szekerōn, [ebben a] csūrbe kiverjük a mogot. Felszōrtuk, hogy már legyen a más évre. És akor aszt is, mikor már rendbe vót, elvitük a mocsojába, kiázot, és úty tilōltuk. Ha még hosszab vót az ősz, hogy még melegeb vót, kitilōltuk a napról, ha még már hideg vót, akkor ráraktuk az aszalóra, amin szilvát, gyümōcsōt aszaltunk, és azon melegitōttük, és úty tilōltuk ki. És akor elvitük a kűjűbe. A malomba vót ojan kűjű | nek neveszték. És ot mektōrte, mektōrtük, oan naGy | kalapádzs bunkók vótak. És az . . . az alat mektōrtük, a . . . a . . . az . . . naty por is vót. Asz nem is e . . . akárki bírta. És akor hazahosztuk, atōl a portól kiverjük, kirásztuk, 'és a napon ha j . . . jó nap vót, megōcsōltük, megágyosztuk, 'és úty fontuk. De aszt elfelejtōtēm, mondani,

¹⁰ bádogcsuporral

¹ A vi és a ke szó egyaránt hangsúlyos!

² A vi és a ke szó egyaránt hangsúlyos!

hogy a virágoskendőrt már azelőtt | hoztuk rendbe, még mikor meleg vót, mert aszt... ugye már... már asztat júliuzsba rendbehosztuk, kitilóltuk, hát aszt még akkor, mikor meleg vót, akkor megöcsöltük, megágyosztuk, és a... a szálát külön koszoróba fontuk. Oan szép vót, mind a szép haj. Asztá két öcsötön öcsöltük le. Vót csüppü is mek pátyosz is róla. És aszt külön fontuk, a szálát külön. Az vót így a férfiaknak, asszonyoknak ingéknék. Aszt pamutal mekszötük, az vékonyab vászon vót, és asztán a pátyosvászon, ami... ami a második öcslés vót, asztat ponyvákra használtuk, mek alsónadrágokra a férfiaknak. És asztán a csüppüt, asztat vastagaban fontuk mek, az... aból csináltuk a zsákokat, ponyvát, búzaszáritóponyvát, ijengket | csináltunk a csüppü | szözből. Szösznek hituk csak, hogy... csüppünek is nevesztük mek pátyosznak mek szálnak, így.

— [Tessék még visszatérni oda, amikor a koszorúkat csinálták, abból aztán mit csináltak?]

— Aszt mondom, hogy mikor a... a szálból csináltunk úgy, ahogy így vót a szál, mind a haj. És akkor végé... a végém mekcsavartunk ojat, mind egy bábu, és megkötötük. És akkor asztat szépen egymáshoz raktuk, koszorúba csavartuk, tizënkét markot³ tétünk ggy | koszoróba. És már akkor akinek vót tizënkét koszoró is, hát aszt ugyan kellett fonni. S akkor télbe, estékön fontuk, meg még fona-tunk is, ha nem bírtuk. Vót aval sog dolog, mert mikor vo... ahol vót három, néty férfi is, ara sok vászon kelöt.

— [Hogyan ment itt a fonás? Onnan tessék tovább elmondani!]

— Már aszt montam talán a fonást.

— [Részben. De mégis hány fajta volt, mit különböztettek meg?]

— Na, hát a... a szálát fontuk, mondom, oan vékonyan, mert az ojan vót, mintha ęty szép haját tęcik látni, hát az ojan vót, de asz szépen... ojan szögek voltak az öcsögbe, és azon úty húzgáltuk. És az, ami rövideb vót, gyeng'éBB, az lement róla, és elősször... amint, mikor elősször öcsöltük, hát asz csüppü | szösz vót, mert az oan durváb vót. És aszt férecsaptuk, külön, asztán megint még a sú-rőbb öcsötön öcsöltük, hogy még tisztábban gyüjjön ki belőle az a... azok a rövidep szálkák. Hát asz nevesztük pátyosznak. Az már megint vékonyabb, aszt vékonyabban lehetet foni, mer asz finomab vót, mind a csüppü. És akkor már, amikor a pátyosz lement róla, akkor már egész oan szép tiszta vót, mind a szép hajszál. Hát akkor abú... asz nevesztük szálnak. A szálbúl ujan vékony fanalat fontunk. És aból szötük gsztet a vékony vásznat.

— [Min fontak?]

— Hát ijen guzsjon, kézi guzsjon is meg asztán kerekezs guzsjon is. Asztán már a férfiak okosabbak vótak, valahoty kitanálták, hoty kerekezs guzsjon, azon szaporában ment. De azér az is fáraccság vót, mert kęlet hajtani lábval is, meg a kézzel is húzgálni, de szaporáb vót, mind íty kézzé fonni.

— [Mikor megfonták...]

³ A tagolása így: tizen kétmarkot. A *ti* és a *két* szótagok hangsúlyosak.

Mikor mekfontuk, akkor szombaton mindég motóláltunk. Vót eggy oan motóla, hogy az... anak vót... mind a... egy pácának vóna az aján is, egy... az egyik végén is ety kereszt | fácska, meg a másik végén is. És akkor asztat úgy kellett tudni, hogy el ne tévgyen. Rámotólálni sorba, hogy asz szépem mennyen, és mikor vót hatvan szál, akkor mekkötötük, az vót ety pászma. És i gyüt sorba. Egy | singbe motóláltunk a szálból húsz pászmát. És az vót ety sing. És mikor már megvót a sing, akkor levettük. És a... a csüpiút is úgy motóláltuk, de már az vastagab vót, aból csak tísz pászmát tétünk egy daraba, asz félsing vót, de csak tísz pászmát motóláltunk egy darabba, hogy az nehéz let vóna ety singbe. A pátyozból mek tizenöt pászmát. Mer az oan közepes vót.

— [Mit csináltak aztán ezzel?]

— *Mikor lemotóláltuk, akkor szapultuk, mostuk.*

— [Hogy hívták ezt, amit a motolláról levettek?]

— *Hát asz⁴ mondom, hogy vót... hoj a... a húsz pászma vót ety sing. Aszt ety singnek nevesztük. Na hát ezék mit hoznak ide? [Valami külső esemény megzavarta a beszélgetést.]*

— [A gyűjtő valamit kérdezett, de a kérdés nincs rajta a hangszalagon.]

— *Igen. Mik... akkor fölraktuk a rúdra, hogy... mert akkor vizes vót, tecik tudni, mikor fontuk, nyálazni, kelet, ara sok nyál kelet, mek ha... ha nem vót elég nyála az asszonynak, száraz vót a szája, hát kelet almát rágni vagy ... vaty kenyeret vagy mit, hogy legye nyál. És azal fontuk, hát azér, mikor lemotóláltuk, akkor fel kelet rakni a rúdra, hogy asz száraggyon meg, hogy meg ne cikkennyen. Mer akkor elomlot vóna, ha mekcikent vóna. És mikor eljöt az idő, hoty kelet mosni, akkor beásztatuk, hamut leforószunk, csináltunk lúgot, és abba beásztattuk, hogy az abba ázzon meg, és akkor dúrtuk [!] aba a lúgba. Erő kelet hozzá jól meg'gyúrni, mekpuhítani, hogy az ne legyen... mer ha nem gyúrtuk vóna meG, akkor oan let vóna, mind a drót. De mikor jól meg'gyúrtuk, úgy meg'gyanáltuk, akkor úgy mekpúholt. És akkor beraktuk, felraktuk a szapulóra, és egy napig öntöszük lúgval, mer... meleg lúgval. És utójjára meg már mikor le akartuk, el akartuk végezni a szapulást, akkor háromszor fölföszük a lúgot, és aszt a főt lúgot öntötük rá körül. Hát az a... amejik sikerült, a bikfahamuval csináltuk, mert az vót a legjobb, a bikfahamu, hát atól oan szépen meksárgult a fanal. S akkor, mikor jól fagyott, kiraktuk a fagyra, kifagyot, hát mekfehírdöt. Akor asztám mikor rákerült a sor a szövésre, akkor a fanalat mikor már kiszáritottuk, jól rendbe vót, akkor lecsöröltük. Vót ujan, ojan három lábú... három lábú bak, aszt hitug baknak, és azon ity körösztl vót két levél, úty, hogy az körül... körül, mind ety karika vót. És abba... abba a... abba a levélbe vótak ojan jukak. És abba a jukagba ojan pácát szúrtunk, aminek vót ijen, mind a... mind az asszonynak a fejje, hogy it hátúról ijen... ijen, mind ety fejecske vót, úgy nézöt ki. Hogy a fanal le ne csúszon róla. Belső ódala síma vót, és a külső*

⁴ A szótag erősen hangsúlyos.

óda így ált ni. Íty, hogy lę nę csúszon a fanal. És úgy lecsőröltük, aszt kiszámítottuk, hogy ety singből vót ety fal. A szátyvának. Falnak nevesztük. S aba a falba vót öt méter. Hát úty kiszámítottuk, úgy osztotug be a fajtákra, ahá. . . amennyit szoktunk, amennyit számítottunk szőni. És akkor asztat rendesen a pászma után kiszámítottuk, és tizenkét fajtára lecsőröltük, és akkor a vetőfán úgy megvetöttük. És ojan hosszúra. És akkor, mikor szőtük le a vetőfáról, az egyik tartotta, hogy a vetőfa le ne szalagyon, męr ha ęlsza. . . szaladot vóna, akkor mind összebomlot vóna.

[Elmondta: Cikó Andrásné, sz. Peti Erzsébet, 69 éves]

Nagybózsza, Borsod-Abaúj-Zemplén m. A felvételt Balogh Lajos készítette 1962. febr. 7-én.

— [Hogyan készülődnek hozzá a kenyérsütéshez? Előző nap. . .]

— Hát előtte nab beásztassuk ęstę a kovászt, dęlután a kovászt bęasztatom, lisztę mększítáloom, bękésztittęm a melegre, hogy nę lęgyęn hideg a liszt. Akkor ęstę lęfęgvęs előt langyos vízzel bękovászolok, a kovászhoz az élesztőt hozzákeveręm, 2elásztatot kovászhoz, és akkor avval este ęty kis. . . ęgy litęnyi vízzel, míg ami asztat fęlvęsz lisztet, avval bękovászolok, oan naty fakanállal [keverni?] bekeverjük, letakarjuk, és az reggelik kél. Reggel pedig, akkor megin langyos vízzel. . . szóval jól meleg vízzel, ha nem is langyossal będagasztjuk, hát nem tom asz, hogy megmondanyi, sę nęm kemęn, sę nęm lágy | tészta będagasztom. Hát a. . . azután, szóval az már különböző, hoty ki hoty süti a kęnyeret, mer van, aki kéccęr keleszti, mongyuk, van, aki csak ęccęr keleszti a kęnyeret. Él legalábbis kéccęr kelesztem, mer akkor a kęnyér kõnyneBB, püháb, magasap, szóval. . . én kéccęr szokom. Elősször beda. . . bedagasztom a kęnyeret reggel, és akkor hagyom kęlni még a tękęnőbe is. Akkor bę | gyűjtok a kemencébe, mikor má ęccęr lęęgett a kemencébe ety csomó fa, akkor jövög bę, arra má tekenő [t?] meg van kélve a kęnyér. Akkor a szakajtógba, nálunk ien faszakajtók vannak abba nem kel kenyérruha, mongyuk, mint más vidékękęn, ahol szalmaszakajtógba ruhát tęsznęk, it csak ijen faszakajtók vannak, meglisztezzük, kiszakítom bele a kęnyereket, és abba is ujra ki hagyom kęlni. Mikor má másoccor is a kęmęncébe elég a tűz, ęlvęręm a tüzet, lehamvad, mikor mán ojan az. . . asz má tuggya az embęr, hogy mikor kęl kihúzni a tüzet. Akkor vaty kukoricafosztalęgbol vaty pedig rongybul én szokok, [ná?] én úty szokom legalábbis, hogy | pęnętę csinállok, ęgy botra rá van erősítve, és asztat még | kitörülöm a kemencęnk az ajját a hamutol. S akkor asztá lapáton | berakjuk a kęnyeret, másfél óra a sütés ideje.

— [A kovászt miből csinálják?]

— Hát a kovászt, mikor a kęnyeret kiszakítom, és ami a tekenő szélím marad, ezek a tészta maradékok, ahhoz még lisztę tészęk, kanállal levakarjuk, szé. . . szédđörzşőjjük kézzel, és kiszáríttjuk. Ez a kovász. Ez ęrjęszti meg a kővetkęző sütésének az anyagát.

— [Élesztőt tesznek-e bele?]

— *Élesztőt minden sütéshez, igem, még a kovászhoz tészék öd deka élesztőt, mek ha van komló, az is nagyon jó, én aszt is szokok tenni,  k kis komlól be  sztatom meg a kov sz,  s akkor m g jobb a keny r, magasab, j l felh zza, mer annak is  rjed   r je van.*

[Elmondta: Kov cs Andr sn , sz. Mak  Margit, kb. 40  ves. P lh z n sz letett, 12  ves kor ban ker lt Nagyb zsv ra.]

Cser pfalu, Borsod-Aba j-Zempl n m. A felv telt Balogh Lajos k sz tette 1961. dec. 22- n.

— [Hogyan k sz lt az  nnepekre eddig?]

— *Hogyan k sz ltem edd G?*

— [Igen.]

— *H t, takar tottam, t gnap is, igaz- . Sparh ltot, k jhacs vet, mind nt. Ez k t takar tottam, mos m mma akarok m kod dar lni, k poszt t s tni, kal dzsba,  zs di t  r lni, kal dzsba.*

— [Milyen kal csot csin l?]

— *Di sat, m kosat, a m gba citromot t sz k, a di ba vanill t, a k poszt ba, aba nem nagyon, csak a zs rba m ks t m, oszt  gy a kal dzsba... oszt cukrot b ven bel .*

— [H t Jakab n ni, a kal cs receptj t mondja el, hogyan kell j  kal csot s tni!]

— *Este bekov szolom az  leszt vel. Abba cukrot nem t sz k a kov zba. R ggel akkor m gmeleg t m a tejet, bel   ty kis s  t,  zs bel  a tejbe a cukrot. Esz m ksz r m,  s  gy r  nt m a kov szra. De nem szabad nagyom meleg t a kov szra, csak ojan j  langyosat, mer akkor a kel sit elv szi, a... a t szt nak a kel sit.  s azut n  ggy   raig  n esztet | dagasztom, vaty k  cc r, mikor m n f  l id nyit | dagasztottam, k  cc r beken m zs rral. Akinek van vaja, de nek m nincs,  n zs rral beken m,  s  gy asz l dagasztom. Ett l l sz foszl s a kal cs. Akkor, ha  n esz kidagasztottam  ggy   raig, akkor beliszt l m kicsik t, akkor l ter t m, meleg t r , beter t m, akkor m kkel.[ ] M  mikor telikel, mikor gondolom, hogy m n el gend  a kel si, akkor ki nt m gy ... d szk ra, ny t d szk ra,  s akkor elvagdalom kicsigbe  s asztat n gy m k h rom... h rom  g sra befonom. Ez a csupas z kal cs. Azut n a m kosnak is ammeny t gondolok, hogy  ty hajtotnak h vuk.  ty, hoty hajtotnak el g a t szta, asztat elny tom s k l val,  s a m kod bel ken m avval a j ... j  elk sz t t cukros, citromos m kkal. Asz'  ssz hajtom,  zs bel rakom tepsibe. Az abba m gint m kkel,  s csak ezut n m gy a k m nc  be, abba m k kel. Az eg sz kal cs is, m g a hajtottak is. Ez a kal csnak a sora.*

[ ] A m sodik sz tag hangs lyos.

— [Miért kemencében sütik a kalácsot?]

— *Hát azért kedvesem, hogy mos karácsonra többet sütök én, mer nálunk István van kettő, fíjam, uram, és ha gyönnék [fügé'nyű?] köszöntők, hát hoty töb légyen. Még ęty kis sütemént is sütök mellé, de mán aszt sütőbe sütük. A kém. . . a sütőbe soká lēnnē ez a nagyob mennyiségű kalács kisűlve. Mēg oszt így mongyuk, hoty szébb is a kémēncēbe sült kalács. Nem is sűlnē át az a dombos, nagyop kalácsok.*

— [A kemencét hogyan szokta fűteni?]

— *A kémēncē't?*

— [Mivel. . .]

— *Ēn fával fűtöm.*

— [Hogyan gyújtanak be?]

— *Hád be van ojan rendēsen rakva, így vannak a fák egymás tetejibe. Fēnt ojan ligetēsen berakuk a fát, és alá szalmával, kis vinyégével begyúccsuk, alágyútunk. És az elég, mikor elége [!] pártűznek, akkor szé'tterítűk a kémēnce-fenekinn a tüzet, és azuton [!] átmelegíti ej. . . elég jól. A kémēncefeneket, és akkor húzuk szēnvonóval a tüzet, és lapáttal, sütőlapáttal⁶ berakom a tepsikēt.*

— [Tepsiben van a kalács?]

— *Igēn, tepsibe, tepsibe van az.*

— [Akkor azt ráteszi a sütőlapátra, vagy hogyan rakja be?]

— *Igēn, rátēsžēm a sütőlapátra a tepsit, és úgy, úgy tēsžűg be a kémēncēbe.*

— [Meddig van ott a kemencében, mikor sül meg?]

— *Hát a kalács, az egész kalács, annak ēggy óra kēll. De a hajtottaknak, annak elég ęty fél óra.*

— [Ezt ugye megnézik. . .]

— *Igēn, megnēžűk, kedves, hoty hát hoty sül, ęty párszor, idēbē megnēžűk. Hát ha nagyon sül, akkor a kémēnce sűbērját kihúžuk, ha nem mēg akkor úgy hagyuk a sűbert. Úty híják, hos sűbēr van a kémēncēnek.*

— [Régebben hogyan készülődtek karácsonyra? Most is lesz karácsonyfájuk?]

— *Nekűnk nem, nincsen kedves, itt a házná, csak az uram mēg ęn mēg a fíjam, mán az is nēgyvēn ēf felé van. Hát má nekűnk karácsonyfánk nincsen.*

— [De régebben. . .]

— *Rē'gebben, mikor a fíjam kicsi vót, akkor v'ēktelen örűlt neki, mīk kisseb vót, addig eltakartam túllő, hogy nē lássa, hogy a Jé'zuska hoszta neki, mindēn. De mikor nagyob lētt, akkor is nagyon szerettē a karácsonfát. Osz mán akkor ēggyűtt ővélē diszítēttűk a karácsonfát.*

— [Kapott akkor ajándékokat is, biztosan.]

— *Hát it parasztnaknál nem oan nagyon vód divat, lelkēm, ez a. . . Ha ruhát vēttűnk is, igaz-ē, hát mīnk vēttűk, hát csak jobban urak monták esz, hoty hát*

⁶ Az első és a harmadik szótag hangsúlyos.

a Jézuska hozta eszt a nagyop tárgyakot is. Igaz-ë, hát nem vót úgy divat, csak má mos később jött az, hoty hát. . . Má mos parasztnál is teljesen divat, hoty karácsonyi ajándék | nak, hogy mindénki vész valamit. Kérözgyeréknek, testvërnek, mindènkinek.

— [Azt karácsony este adják oda?]

— *Karácsony este, igèm, mikor lészáll az alkony, akkor kigyúl a gyërtya. Énnálam ugyan úgy vót, mikor a fíjam kicsi vót, vót ëty picike harangom, osz no hát csilingèlt a harang, no gyere fíjam, hozta a J^ezúska a valamit. Hát véktelen örül, min gyerek, igaz-ë. Hát akkor, igaz-ë, hát vótak ojan vallásosabbak, mim például a bátyámék is, hogy akkor énekèltek, imátkosztak a karácsonfa alatt, hát ez az igazi karácsonyest.*

— [Aztán gyertyák is vannak a karácsonyfán?]

— *Igèn, a karácsonfán, gyertyák, csill. . . csillakszóró, hát az vót nagyon széép.*

— [Azokat meggyújtják akkor, karácsony este?]

— *Igèn, igèn, karácsony este még'gyújtják a gyertyákat, egy darabig ég, azután elolcsák, osz még másnap este is mégim még'gyújcsák, mer [hát] a gyerekek nagyon örülnek neki.*

— [Meddig szokott megmaradni a karácsonyfa?]

— *Hát asz ki, meddig szokta. Én addik tartogattom, betettem, úgy mondom, a natyházba, betettem, mik csak nem hullott a levelei lë. Má mikor osz lehult az a tûlevelei, mán akkor osz kitettem, mer én annyira tisztèltem, annyira szerettem, hogy nekèm az nagyon széép vót.*

[Elmondta: Jakab Istvánné, 60 éves.]

Berzék, Borsod-Abaúj-Zemplén m. A felvételt Végh József készítette 1961. dec. 9-én.

— *Tyúkot hoty szoktak?*

— [Igen, tavasszal.]

— *Hát, ha van kotlágos, fészket csinájjunk neki, s akkòr alá. . . , mijen nagy a tyúk, attúl függ. Hús-huszonöt tojást. S akkor rá a kotlóst, lëboríjja az ember még mészszokja, asztán oszt nem kël rá boríték. Mindèn nap lëvèszí az ember, megéteti, megítati, s akkor feltèszí, ül szépèn a kotlágos.*

— [Kenyeret hogy szokott sütni a néni?]

— *Kényèrèt? Hát annak is az ember elkészít hozzá, elõször is begasztassa a párt. Akkor mészszítálja a lisztèt, a tőknoëbë, és akkor az u. . . begovászol, illesztõtõt is tæz begë, öt-hat dëkát. S akkor négy-öt ó"ra hosszát hagy neki kël, kor bedagassza, mik. . . a tőknoëbë haggyuk ëty kicsit kël. Azután oszt | b. . . kiszakíjjuk, akkor meggyék fûtèni. È, meggyèn könnyen, csak vaona mibül.*

— [Hát a néni járt aratni?]

— *Jártam.*

— [Még azt tessék elmondani, az aratást!]

— *Jártam. Jártam, voutam natykepén is.*

— [Na, hogy volt az az aratás?]

— *Joul.*

— [Meséljen erről valamit!]

— *Hát, Potocki tanyájára jártunk ki aratni, és akkor...*

— [Mondja csak!]

— ...*ottan voutunk, voutunk tizēnöt páran. [Olyan?] mēntünk szép sorba, ěgymás után a kaszások. Kőtelet raktunk, mēk sokszor kötöttünk is, mikor, hogy | sikerült. Mikor nēm vót igēm meleg, akkor osz mēnt a munka. Még ithol is | arattunk. Mēk kaszáltam is. Két évēn kērēszkül képés is vótam. Vállaltam képét. Lovász Mikló^usnál | arattunk. Idēsapám kötött, a jányom markolt, ém mēk | kaszáltam.*

— [Hát az nehéz munka.]

— *Nghéz, nghéz, de — teccik tudni — játunk Sarkadba hordani, kfvjt hányni. Így ithonrúl székerről. Két kila búzát attak ęty kērēsztér, amit bevittünk. Hát ott osztán mēktanúltam, mēr osztán attak rīszi^{be} csalamádét is, behordani, ot mēktanultam kaszálni a csalamádén. Hát akkor ithol is fojtattam a kaszálást. Mán tizēnnégy éves koromba tuttam kaszálni. Úgy birtam a kęvęt hánni, jugba áltam mindig, mēg székęret męgrakni, mindęnfélét mękcsináltunk, męktanultunk ottan. Vaotunk innen vaty tizen, tísz székęr, oszt męnt a munka.*

[Elmondta: N. Szabó Bertalanné, sz. Nagy Erzsébet, 52 éves.]

Ricse, Borsod-Abaúj-Zemplén m. A felvételt Balogh Lajos készítette 1962. febr. 11-én.

— [Tessék elmondani, hogy a kenderrel milyen munkák vannak! Tavasszal...]

— *Tavasszal a kęndermagot ēlvessük jó^u anyaföldbe. Ojamba, hogy ēl lęt készítve neki azelőt való ő^usszel a föld. Ezelőt | marikkal szoktuk vętni a kęndermagot, mos mán vagy öt-hat, tíz éⁱvvel ezelőt | géppel szoktuk. Vó^ut így gazdák-nál is géⁱp, kettő^u-háromnak ěggy, mos má, mostanába mán az ēlmúlt évękkęl ezelőt — így van — mán vó^ut jóformám minden, mindēn ötödik-hatodik gazdának. Saját gépę. Vaty tíznek. Akkor ēlvessük a kęnder^t, akkor aszt, mikor kikęl a | züdő kedvező rá, akkor kigyomlájuk belőlle | fojókát, ami ártalmas, szuró^ut, ijęsmit, ami ártalmas neki. Akkor tizenhétⁱ hétⁱig szoktuk a földbe tartani a kęnder^t, akkor ki... Ha a kęnder sárgafőüdbę van vętvę, akkor nēm szárítottuk. De hotyha fękętę főüdbę van vętvę, hogy mongyuk aszt... Mán eszt veszi le? [A magnetofon iránt érdeklődött.]*

— [Nem baj.]

— *Na. Tömlę, a Tömléⁱbe, akkor szárítottuk. Akkor asz szárát kęjt nap. Akkor fęlkössük k'evęgbę, ělvigyük a tóra, nyó^uc-tíz nap ázik. [Valaki bejött a szobába, megszakadt a beszélgetés.]*

— [Na Deák néni, tessék akkor mondani...]

— *Léhet...*

— [*...hogyan áztatták a kendert?*]

— *Nyó^uc-tíz napig ázott a kender, mikor kiszettük, n'éha még látót is... é... 'ér is... usz szoktuk mim mondani, hogy mēnnyünk látóér. Hotyha erő^usebb a kēnder vagy a viz, zidő^u nem jó^u szógá, nem napsütő^us hejékēn van, akkor tovább, dē ez vő^ut a lēgnagyopszerü, hogy nyóc-tíz nap mulva kiszettük és hazavittük. Akkor k'évérével f^uőlfēle jállítva, uty szárát ké^ut nap. Ez vót nálunk a törvény. Akkor oszt szijjelterítettük⁷ hārmadik nap napsütjēs helyēkrē. Akkor ugy | száratt ēty-kējt nap, akkor váktuk. Mikor napsütjēs vót. Mikor ēēlváktuk, akkor mēgint ēggy ojan igen jó napsütjēskor, mikor szél nēm fujt, akkor uty hituk, hoty kitillő^utuk. Akkor jött osztán... lábbal... ēzēlőt lábbal tōtrük mēg. A szōszt, mostanában mán törő^unek hiftuk, aki vout ojan, ēggyēs hejékēn. kettő^u-három a kōsségbe, törő. Kōrül-kōrül kellett hajkászni, oszt azutānn | mēkhusztuk, osz mikor őjsszēl ēēlvēgesztük a kromp i jásást, szántást, aki fējjiērnēpek odajárt a mezőre, mer in is jártam, akkor oszt kiēsőBB | szokot hozzáfogni. Akkor oszt ēlkēszünk fonni, majd január utójig, fēbruár közēpiig mán mēk kēlletett, ugy igyēkēszünk, hogy mēkfonni, mēg akkor mán oszt ēljött a szüvēsnek az ideje. Mikor mēkfontuk, akkor kiszapultuk, ēzēlött, mostanába mán vaty három-n'ēgy é^uvvēl... [Itt egy kis időre megszakadt a beszélgetés.] Mostanába már vagy öt-hat é^uvvēl ēzēlött, klōrmēszēt... uty hijják, klōrmēszēt szoktunk venni ké^ut-három kis csomag, lapos csomagba van az, ötven fillér ēgy darabja. Három ēl'ég ēgy darabra. Hotyha a darab nagyobb, uty hijjuk mink, hogy darab vagy motó^ulá... fēl^umotó^ulájuk, még ēēlpattan, akkor osztán az állapodik | ēggy... ēty tiz óra hosszaig | kēl, hogy az nyújon rajta | motó^ulān.*

[Elmondta: Deák J. Józsefné, sz. Máté Julianna, 65 éves.]

Összeállította és lejegyezte: BALOGH LAJOS

⁷ Az első és a harmadik szótag hangsúlyos.

Cikkek

<i>Sebestyén Árpád</i> : Bárczi Géza köszöntése	3
<i>Bárczi Géza</i> : Az ősmagyar kor és a magyar nyelvtörténet	9
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az Új Magyar Tájszótár munkálatainak állása és a készülő szótár várható arculata	15
Mutatvány az Új Magyar Tájszótár első kötetéből. Összeállította az Új Magyar Tájszótár munkaközössége	29
<i>Török Gábor</i> : A palóc illabialitás történetéhez	53
<i>Kovács István</i> : Zay Ferenc leveleinek hangtani vonásai	87
<i>Molnár Ferenc</i> : Megjegyzések a finnugor alapnyelv szövégi magánhangzóinak történetéhez	109
<i>Barla Gyula</i> : Stilisztikai elemzés a középiskolai nyelvtan órákon	115

Ismertetések, bírálatok

A Magyar Nyelvjárások Atlasza. III. Bpest, 1973. Ism. Sebestyén Árpád	133
<i>Imre Samu</i> : Felsőöri tájszótár. Bpest, 1973. Ism. Kálmán Béla	137
<i>Teisler Pál</i> : A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszere. Bukarest, 1973. Ism. Sebestyén Árpád	140
XVI–XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közreadja <i>Schramm Ferenc</i> . Bpest, 1973. Ism. Kálmán Béla	144
Somogy megye földrajzi nevei. Bpest, 1974. Ism. Sebestyén Árpád	146
<i>Kristó Gyula</i> – <i>Makk Ferenc</i> – <i>Szegfű László</i> : Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. Szeged, 1974. Ism. Kálmán Béla	150
<i>Kobilarov-Götze, Gudrun</i> : Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. Wiesbaden, 1972. Ism. Gárdonyi Sándor	152
<i>Verdoodt, Albert</i> : Les Problèmes des Groupes Linguistiques en Belgique. Louvain, 1972. Ism. Kálmán Béla	153

Nyelvjárási szövegek

<i>Nyirkos István</i> – <i>Balogh Lajos</i> : VIII. Az abaúji ö-ző nyelvjárás. Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti és déli része	161

Résumés

<i>Á. Sebestyén</i> : Grußbotschaft an Géza Bárczi	7
<i>G. Bárczi</i> : La période protomagyare et l'histoire de la langue hongroise	13
<i>É. B. Lőrinczy</i> : Der Stand der Arbeiten am Neuen Ungarischen Dialektwörterbuch und die zu erwartende Eigenart dieses Wörterbuchs	28
<i>G. Török</i> : Zur Geschichte der Illabialität in den Paloczen-dialekten.	85
<i>I. Kovács</i> : Les caractéristiques phoniques des lettres de Ferencz Zay	107
<i>F. A. Molnár</i> : Comments on the History of Word-Final Vowels in Proto-Finno-Ugric	112
<i>Gy. Barla</i> : Stilistische Analyse in den Grammatik-Stunden der Oberschule	131

Kossuth Lajos Tudományegyetem

A kiadásért felelős: Bognár Rezső

Felelős szerkesztő: Kálmán Béla

Műszaki és technikai szerkesztő: Kovács István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1974. augusztus hó. Megjelent: 1975. szeptember hó. Készült monó szedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5691—50 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint.

Példányszám: 700. Terjedelem: 13 A/5 ív.

75.3361.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen